માર્થદૃષ્ટિએ સત્ય એવા અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનો જાણે નાનો ભાઈ હોય એમ દેખાતું હતું. જેમ રૂપાનું જ્ઞાન અને માનસિક સંકલ્પવિકલ્પ આદિ ચિદાત્માનો જ એક ચમત્કાર છે, તેમ તે તેજ ચિદાત્મા પ્રકાશે તે પ્રમાણે અંધકારને દૂર કરવામાં પોતાનો ચમત્કાર દેખાડતું હતું. વળી તે ક્રિયારૂપી કમલિનીને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ કરતું હતું અને પૃથ્વીમાં રહેલા જીવોના જીવિતનો તે મોટો આધાર હતું. એ તેજ બ્રહ્માંડરૂપી મોટી ખાઈમાં રહેલા એક મહાસાગર જેવું જણાતું હતું. અને એની અંદર આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય નક્ષત્રોરૂપી મણિઓ શોભી રહ્યા હતા. દિવસો, ઋતુઓ અને વર્ષોરૂપી મહાપ્રદીપ વડવાગ્નિ આદિથી ક્ષોભ પામવાને લીધે તેની અંદર જાણે ફીણના પરપોટા ઊઠતા હોય એવું લાગતું હતું. એ તેજરૂપી મહાસાગર પોતે જળ વિનાનો હતો, છતાં પોતાના ચંદ્ર—સૂર્ય આદિ તરંગોમાં ફેલાઈ ગયેલ રજ વડે જાણે કાદવવાળો હોય તેવો જણાતો હતો, વળી જાણે તેનો નિરંતર ક્ષય જ ન થતો હોય એમ લાગતું હતું. હું તેજરૂપ થઈ જઈ સુવર્ણ આદિ ધાતુઓમાં સુવર્ણપણારૂપ થઈ ગયો, મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓમાં પરાક્રમ આદિરૂપે થઈ રહ્યો, રત્ન આદિમાં તેની અંદર રહેનારી અપૂર્વ કાંતિરૂપે થઈ રહ્યો અને વર્ષા આદિમાં વીજળીરૂપ થઈ ગયો. હું મુખના જેવા કાંતિમાન ચંદ્રબિંબમાં ચાંદનીરૂપ થઈ ગયો અને પાંપણવાળાં નેત્રોરૂપી ચિહ્નને ધારણ કરી રહેલાં મનુષ્યોનાં મુખોરૂપી ચંદ્રબિંબમાં ચાંદનીના જેવી તેમ જ સ્નેહરૂપી અમૃતના પૂરને સ્રાવતી હાસ્ય તથા સ્નેહથી મિશ્ર એવી જે કાંઈ કાંતિ રહી છે, તે રૂપ હું થઈ ગયો. સ્ત્રીઓની અંદર ગાલ, હાથ, નેત્ર, અક્ષિગોલક, ભ્રમર, હાથના પોંચા અને કેશપાશ એ સર્વમાં પ્રકાશ આપનારો જે સ્ત્રીવર્ગનો સ્વાભાવિક કામવિલાસ છે અને જે કોઈ પણ પ્રકારે જીતી શકાય એવો નથી, તે સર્વરૂપ હું બની ગયો. આ ત્રણે ય લોકને તૃણના જેવા તુચ્છ કરીને શત્રુઓને થપાટ મારી નીચે પાડનાર વૃત્રાસુર આદિ પરાક્રમી પુરુષોનાં મસ્તકો ઉપર પણ હું વજ્રપ્રહારરૂપ થઈ ગયો અને સિંહ આદિ વીર પ્રાણીઓનાં ચિત્તામાં હું વીર્યરૂપે થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓને રણસંગ્રામમાં લડવાને પ્રવર્તાવનારા પ્રચંડ પરાક્રમરૂપે હું થઈ રહ્યો, એટલે લોઢાનાં બખ્તરોનું અને ખડ્ગોનું એકબીજામાં અથડાવું થતાં તેઓ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણકટુ શબ્દો વડે ચપળતાવાળા આડંબરને ધારણ કરી પ્રસિદ્ધપણે રણભૂમિમાં ફરતા હતા. દેવતાઓમાં હું દૈત્યશત્રુપણાના ભાવથી રહ્યો હતો અને દૈત્યોમાં દેવશત્રુપણાના ભાવથી મેં સ્થિતિ કરી હતી. સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં હું બળરૂપે રહ્યો હતો અને વૃક્ષ આદિ સ્થાવરમાં હું સ્થિરતારૂપે રહ્યો હતો. પછી હે કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા રામચંદ્રજી! જેમ નિર્જળ ભૂમિ ઝાંઝવાના જળરૂપ બની જાય છે, તેમ પોતાની ધારણા વડે કલ્પી લીધેલા જગતરૂપી આકાશની અંદર હું સૂર્યરૂપ બની ગયો અને મેં સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યો. દસે દિશાઓના અંતમાં મેં મારા કિરણસમૂહોને ફેલાવી દીધા અને એમ મેં પર્વતરૂપી અવયવને ધારણ કરનાર જગતરૂપી પક્ષીને ગ્રહણ કરી રહેલા તેમ જ ગામડાના જેવા બહુ જ નાના દેખાતા ભૂતકાળને ધારણ કરી રાખ્યું. આ પ્રમાણે મેં સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યો. મારું એ સૂર્યપણું ચંદ્રના પ્રકાશને ઈચ્છનારાં કમળોની કળીઓને બંધ કરવામાં એક ચંદ્રના જેવું હતું અને અંધકારરૂપી સમુદ્રને શોષવામાં વડવાનલ જેવું હતું. બ્રહ્માંડરૂપી ઘરમાં તે દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપતું હતું અને દિવસરૂપી ફળોની પંક્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં તે વૃક્ષના જેવું હતું. એ સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યા પછી મેં ચંદ્રપણાનો અનુભવ કર્યો. એ ચંદ્રપણું જાણે રસાયનનો મોટો ધરો હતું, જાણે આકાશનું મુખ હતું અને રાત્રિરૂપી અભિસારિકાના હાસ્યરૂપ હતું. રાત્રિમાં વ્યવહાર કરનારા જીવોને તે પ્રકાશ આપતું હતું

અને જગતની સર્વ સૌંદર્યશોભાનું તે ઉપમાસ્થાન હતું. રાત્રિ, રોહિણી અને ચંદ્રવિકાસી કમળને તે અતિ પ્રિય હતું. વળી તે પ્રાણીઓની આંખોને અને મુખને આનંદ તથા પ્રકાશ આપતું હતું. ત્યાર પછી જાણે આકાશરૂપી લતાનો પુષ્પસમૂહ હોય એમ દેખાતા અને સ્વર્ગના સુખરૂપી મકરંદના પ્રવાહમાં આસક્ત થઈ રહેલાં મચ્છરાંના સમૂહની પેઠે દેખાવ આપતા, કોમળ તારાઓના સમૂહરૂપ હું થઈ ગયો. પછી મેં રત્નપણાનો અનુભવ કર્યો. તે રત્ન બજારમાં વેપારીઓના હાથે ત્રાજવામાં તોળવાથી ચોળાયું હતું અને તેની પહેલાં સમુદ્રમાં પણ જળના તરંગોરૂપી હાથથી ઉછાળાને પ્રાપ્ત થયું હતું. પછી હું સમુદ્રની અંદર જળ પીનાર વડવાનલરૂપ બન્યો હતો અને મેં તેમાં મારા ભયથી ભાગતા ક્ષુદ્ર મત્સ્યોને ફરતા જોયા હતા. વળી સર્વત્ર જળનું શોષણ કરનારા સૂર્યકિરણરૂપ બની જઈ મેં મારા પોતાના શરીરમાં જ પ્રકાશનો અનુભવ કર્યો હતો. મેઘ અને પર્વત આદિમાં વીજળીરૂપે અને દાવાનળરૂપે પ્રવેશ કરી જઈ, મેં તેમાં પણ પોતાના પ્રકાશનો અનુભવ કર્યો હતો. પછી અગ્નિભાવને પ્રાપ્ત થઈ કાષ્ઠને ચીરવામાં અસ્ખલિત જ્વાળાને ધારણ કરી રહેલ અને કાષ્ઠોનું ફાટવું થતાં દુર્નિવાર તથા મહાકઠિન શબ્દથી સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ અગ્નિપણાનો મેં અનુભવ કર્યો. વળી યજ્ઞના અગ્નિરૂપ બની જઈ મેં નાના પ્રકારનાં હુતદ્રવ્યને ગળી જઈને તેથી થતા કલ્યાણનો પણ અનુભવ કર્યો. જેમ પામર પુરુષો વિતંડાવાદ આદિથી વિવેકી પુરુષના પાંડિત્યનો પરાભવ કરી તેના ચિત્તમાં સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મેં પણ અગ્નિભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ ખજાનામાં રહેલાં મહાદેદીપ્યમાન સુવર્ણ, માણેક, મોતી, મણિ ઈત્યાદિના તેજનો (તેઓની ભસ્મ કરી દેવાથી) પરાભવ કરી તેમના ધણીના ચિત્તમાં મોટો સંતાપ પેદા કર્યો હતો. મેં મોતીના હારરૂપે બની દૈત્યોની, નાગોની, ગંધર્વોની અને રાજાઓની સ્ત્રીઓના સ્તનરૂપી શિખરોમાં વિશ્રામ લીધો હતો. હું પતંગિયારૂપ થઈ જઈ માર્ગમાં ફરતાં મનુષ્યોના પગની નીચે કચરાયો હતો અને સ્ત્રીઓના મુખમાં તો મેં તિલકના જેવી શોભા પેદા કરી હતી. અહો! અવસ્થાથી થતા ફેરફારો તો જુઓ! કોઈક સમયે હું આકાશમાં રહેલા મેઘોમાં વીજળીરૂપ બની ગયો હતો અને જેમ માછલી જળના તરંગોથી ગાજી રહેલા સમુદ્રમાં ફર્યા કરે, તેમ હું સુંદરતાથી ફરતો હતો. કોઈક સમયે અને કોઈક સ્થળે પુષ્પકળીના જેવા કોમળ અંગવાળા દીવારૂપ બની જઈ મેં રાજમંદિરોને વિષે સ્ત્રીઓનો સુરતપ્રસંગ જોયો હતો. કોઈક ઠેકાણે અને કોઈક સમયે જ્વાળારૂપી સુવર્ણને ખંડિત કરે એવા આકારવાળા અને વાટની ઉપરના શિખાના ભાગમાં રૂઢ થઈ રહેલા કાજળના સંગથી ખેદ પામીને મંદ કાંતિવાળા થઈ ગયેલ દીવારૂપ હું બન્યો હતો. ત્યારે મેં જ્વાળા આદિ અવયવનો સંકોચ તથા વિસ્તાર કરવાથી કાચબાના જેવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કોઈક સમયે હું પ્રલયકાળના અગ્નિરૂપ થઈ ગયો હતો અને પ્રલયસમયમાં સર્વ જગતમાં ફરી વળવાથી મને મહાન શ્રમ પડયો હતો. આથી જેમ રુદ્રના વાહનરૂપ મેઘમાં વીજળી લીન થઈ જાય, તેમ હું કાજળ વડે શ્યામ થઈ રહેલા આકાશમાં લીન થઈ ગયો હતો. કોઈક સમયે વડવાનલરૂપ બની જઈ, મેં જગતમાં પ્રલય પર્યંત સાગરમાં જળનું શોષણ કર્યું હતું અને છેવટે આકાશમાં શૂન્ય જેવા થઈ રહેલા સમુદ્રોમાં નૃત્ય કર્યું હતું. કોઈક સમયે ઊંબાડિયારૂપી દાંતવાળા, જ્વાળારૂપી હાથને ધારણ કરી રહેલા અને ચપળ ધુમાડાઓના ગોટારૂપી તીવ્ર કેશ વડે શોભી રહેલા અગ્નિરૂપ બની જઈ, મેં નગર તથા નેસ આદિને બાળી નાખ્યાં હતાં તેમ જ તેમની અંદરના જીવોને કોળિયો કરીને કાષ્ઠ આદિ પદાર્થોને ભક્ષણયોગ્ય કર્યા હતા. કોઈક સમયે મેં લોઢાના ગોળામાં

અગ્નિરૂપે નિવાસ કર્યો હતો અને લોઢાના હથોડાઓનો તથા પાષાણોનો પ્રહાર વાગતાં મેં અગ્નિના તણખાઓ તથા પાષાણોની કાંકરીઓ ઉડાડી હતી; કારણ કે મારો હેતુ હથોડા મારનાર લુહારનો દાહ કરવાનો હતો. કોઈક સમયે સર્વ પ્રાણીઓની નજર ન પડે તેવી રીતે મોટી શિલાની અંદર વજ્રમણિ, વૈડૂર્યમણિ આદિ રૂપે રહી મેં સેંકડો યુગો ગાળ્યા હતા.

રામ બોલ્યા: હે માનદાતા મહારાજ! પાષાણ—મણિ આદિ અવસ્થામાં આપે સુખનો અનુભવ કર્યો હતો કે દુ:ખનો, તે મને બોધ કરવા માટે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ સૂઈ ગયેલો નર ચેતનરૂપ છતાં જડતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશ વિવર્તરૂપે દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતાં જડ જેવું દેખાય છે. બ્રહ્મ જ્યારે પોતાના આત્માને પૃથ્વી આદિરૂપે થઈ રહેલ હોય એમ સમજે છે, ત્યારે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે જડ જેવી અવસ્થાને પામેલ હોય એમ જણાય છે; પણ તેથી કાંઈ તેનો નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. વસ્તુત: જોઈએ તો, પૃથ્વી—આકાશ આદિ પ્રપંચ સદ્‌-અસદ્‌રૂપે રહેલ જ નથી; પરંતુ સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યરૂપે થઈ ગયેલ હોય એમ ભાસે છે. આવા પ્રકારનું સત્ય જ્ઞાન જેનામાં અખંડિત રીતે ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે, તેની દૃષ્ટિમાં પંચમહાભૂતોની કે દ્રષ્ટાની અને દૃશ્યની ભ્રાંતિ આવતી જ નથી. તે સમયે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ એવા મેં તત્ત્વવિચારથી જોયું તો બીજું કશું દેખાયું જ નહિ; કેમ કે તત્ત્વવિચાર કરનારા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ વિના બીજું કશું પણ દેખાતું જ નથી. તત્ત્વવિચાર વડે મને આ સર્વ દૃશ્ય નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ જ જણાયું. એટલે પછી બ્રહ્મપદમાં રહેલા મેં પોતાના આત્માને જ એ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપ થઈ રહેલો દીઠો. પ્રકાશરૂપ હું પંચમહાભૂતોરૂપે જડ જ થઈ રહ્યો હોઉં, તો પછી મને આ બધો અનુભવ શી રીતે મળે? જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચેતન છે; છતાં તે હું સૂતો છું એવા દૃઢભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ નિદ્રાને યોગે ઉદ્‌બુદ્ધ થયેલ તે અજ્ઞાન જ જડતાની પ્રતીતિને બરાબર રીતે ઉત્પન્ન કરે છે. બાકી તે અવસ્થામાં પણ પ્રકાશમય કાંઈક (અવર્ણ્ય બ્રહ્મરૂપ) વસ્તુ તો પ્રકાશિત જ હોય છે. જો તેમ ન હોય તો સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી **सुखमहमस्वाप्सं न किंचिद्वेदिषम्।** (હું સુખે સૂતો હતો, મને કશી ખબર ન હતી) એવો અનુભવ થવો સંભવતો નથી. જેનો આત્મા જ્ઞાન વડે પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, તેવાઓનો આધિભૌતિક દેહ શાંત થઈ જાય છે. અને તેમને નિર્મળ બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ ઉદય પામે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ તે બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને અણુપરિમાણનો કે મહાપરિમાણનો બનાવી દઈને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રહે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહથી અભેદ્ય એવી શિલાઓની અંદર પણ પ્રવેશ કરે છે અને પાછો તત્કાળ તેમાંથી બહાર પણ નીકળે છે. વળી તે પાતાળ, આકાશ આદિ સ્થળોમાં પણ જઈ શકે છે. આથી હે રામચંદ્રજી! એ અનંત ચિદાકાશરૂપ મેં મારા બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે જ પ્રથમ તમને કહ્યા પ્રમાણે બધો અનુભવ કર્યો હતો. મારા જેવા (આતિવાહિક સૂક્ષ્મ દેહથી ક્રિયા કરનાર) જીવન્મુક્ત પુરુષો, વજ્ર, પાષાણ, પાતાળ, આકાશ અને સ્વર્ગ આદિ સ્થળોમાં જાવ—આવ કરે, તોપણ તેમને કશું વિઘ્ન આડે આવી શકતું નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના બોધમય આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) શરીર વડે જ્યાં સુધી જડ પદાર્થોમાં રહે છે, ત્યાં સુધી તે પોતે પણ જડ જેવો જ થઈ રહે છે. જો તે પોતાની ઈચ્છાથી ત્યાંથી ચલાયમાન થઈ બીજે ઠેકાણે જાય છે, તો તે ત્યાં પણ જેમ તે આવ્યો હોય તેમ સુખથી સ્થિતિ કરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને અવિનાશી જ્ઞાનરૂપ કહે છે. તમે પોતે પણ તત્ત્વજ્ઞ છો. તેથી જો તમારી ઈચ્છા થાય, તો તમે તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહનો અને ધારણા વડે જગદ્‌ભાવનો પણ પોતાની મેળે જ અનુભવ કરી શકશો. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સૂર્ય આદિ સર્વ જગતને પોતાની ઈચ્છાથી અસ્ત પમાડી દઈ આત્મારૂપ જ સમજે છે અને હું તેમાં ચિદાકાશરૂપે રહેલ છું એવું જાણે છે તે પોતે આત્મારૂપે સત્ય છે. છતાં જગત આખું બાધિત થઈ જવાથી જગતના આકારે નહિ જેવો (આભાસમાત્ર જ) દેખાય છે. જાગતા પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ જગત વિદ્યમાન છે; છતાં સૂતેલા પુરુષને અનુભવમાં આવતી સ્વપ્ન આદિ સંબંધી દૃષ્ટિમાં તે જાણે શૂન્યભાવે રહેલ હોય છે, અથવા અજ્ઞાનરૂપે રહેલ હોય છે, અથવા ઢંકાઈ રહેલ હોય છે અને બીજા સૂતેલા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પણ તે શૂન્ય જેવું રહેલ હોય છે. તે જ રીતે આ જગત જો કે ઈતર પ્રાણીઓની દૃષ્ટિમાં સત્ય લાગે છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞની દૃષ્ટિમાં તે છે જ નહિ. જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના મનોરાજ્ય વડે અંગારાની નદીને કલ્પી લે છે અને તેના તરંગો પોતાના અંગમાં લાગ્યા છતાં તે દુઃખના સંપર્ક વિનાનો રહે છે, તેમ હું પણ કાંઈક ઈચ્છાનું સ્ફુરણ થવાથી પોતાની કલ્પના વડે પાષાણ, મણિ આદિરૂપે થઈ રહ્યો હતો; છતાં તે સર્વ મને મિથ્યા જણાયાથી મને કશું પણ દુઃખ થયું ન હતું. કાજળરૂપી ભમરાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલી, અનેક પુષ્પો વડે સુશોભિત તેમ જ ખાખરો, અશોક આદિના આકારે દેખાતી મહાપ્રદીપ્ત જ્વાળા વડે આખું જગત પ્રદીપ્ત અગ્નિથી વીંટાઈ ગયેલું હતું. તેને મેં અગ્નિરૂપ થઈ જઈને વિકસિત થયેલા સ્થળકમળના જેવું બનાવી દીધું હતું. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! ચપળ એવી ખળ પુરુષની લક્ષ્મીની પેઠે હું મહાપ્રદીપ્ત જ્વાળારૂપે તરત ઉત્કર્ષ પામ્યો હતો અને પાછો તરત જ ગલિત થઈ ગયો હતો. હે રામચંદ્રજી! તેજરૂપ થઈ જઈને મેં પરમાણુ જેવડા અગ્નિના તણખામાં પણ પ્રથમ પ્રમાણે જ જગતની શોભા દીઠી હતી. એ જગતની શોભા અને આ તમારી નજરે આવતા જગતની શોભા એ બંને પરબ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશથી જરા પણ જુદી નથી. આ બાબતમાં જો તમારે દૃષ્ટાંત જોવું હોય તો સ્વપ્નમાં દેખાતાં અનેક નગરોનો સમૂહ અને પર્વતોનો સમૂહ જોવો. ૧—૬૬

तेजस्त्वयापि परमाणुकणोदरेऽपि दृष्टेत्थमेव-मिह राम मया जगच्छ्रीः । अन्या च सा न च चिदम्बरतः परस्मात्स्वप्नं पुराबलगणोऽत्र निदर्शनं वः ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તેજસ્‌ જગદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો*

વાયુની ધારણાથી વાયુસ્વરૂપ તથા સર્વાત્મ્યભાવ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथ वातमयीं कृत्वा जगत्प्रेक्षणकौतुकात् ।
धारणां धीरया वृत्त्या विततामहमागतः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી જગત જોવાના કૌતુકને લીધે મેં ધીરવૃત્તિ વડે પવનની ધારણા બાંધી અને હું મહાવિસ્તારને પામ્યો. હું પવનરૂપ થઈ ગયો અને વેલરૂપી સ્ત્રીઓના સમૂહને આનંદ આપવા લાગ્યો. હું કમળ, ઉત્પલ, ડોલર આદિના નિકુંજની અંદરના સુગંધને સ્વાધીન કરીને તેની રક્ષા કરવા માંડયો. જળબિંદુઓને અને ઝાકળને હું લીલાથી ઉડાડવા લાગ્યો અને સુરતક્રીડાથી થાકી ગયેલાં પ્રાણીઓના સર્વ અવયવોને શીતળતાથી પ્રફુલ્લ કરવા ઈચ્છી રહ્યો. ઘાસ, ઝાડી, લતા, વેલ વગેરેનાં પાંદડાંને હું કુશળતાથી કંપાવી રહ્યો અને લતાના, ઔષધિના, ફળોના

* આ બાણુમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી વાયુની ધારણા વડે વાયુરૂપ બની જતાં તે સંબંધી કર્મનો વિસ્તાર વર્ણવી બતાવશે; અને ત્યાર પછી પોતાના આકાશભાવ વિષે તથા સર્વાત્મ્યભાવ વિષે વર્ણન કરશે.

અને પુષ્પોના સુગંધથી સુશોભિત રહેવા લાગ્યો. હું માંગલિક સમયમાં (સારું ભાવિ બતાવવા માટે) કોમળતા, શીતળતા, મંદતા આદિ ગુણો ધારણ કરી રહ્યો, લલનાલોકને લાડ લડાવવા લાગ્યો, ઉત્પાતકાળમાં મહાભયંકર થઈ રહ્યો અને પ્રલયકાળમાં મોટા પર્વતોને પણ પાંદડાંની પેઠે ઉડાડી દેવા લાગ્યો. હું પવનરૂપે નંદનવનની અંદર ડોલર, મંદાર આદિ પુષ્પોના મકરંદની રજથી રાતા રંગનો થઈ ગયો હતો અને નરકમાં અંગારાના ભારથી તથા ઘણી ઝાકળથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. સમુદ્રની અંદર સરળ તરંગોના ઊછળવાથી મારા ચલનનું અનુમાન થતું હતું. આકાશમાં હું જાણે વાદળાંને ખસેડીને ચંદ્રમારૂપી અરીસાને નિર્મળ કરતો હોઉં અને જાણે વાદળાંને ખેંચી લાવી ચંદ્રમારૂપી અરીસાને ઢાંકી દઈ મલિન કરી દેતો હોઉં તેમ જણાતું હતું. નક્ષત્રરૂપી રાજસેનાને ચલાવવામાં હું વેગવાળા એક મોટા રથના જેવો હતો. ત્રણે લોકમાં સિદ્ધ પુરુષોનો સંચાર કરવામાં અને દેવતાઓનાં વિમાનને ધારણ કરી રાખવામાં હું મુખ્ય સાધનરૂપ થયો હતો. મારી ગતિ બહુ ઉતાવળી હતી, તેથી હું જાણે ચિત્તનો સહોદર ભાઈ હોઉં એમ જણાતું હતું. હું તે સમયે પવનરૂપ હોવાથી અંગ વિનાનો હતો, છતાં જાણે સમસ્ત અંગવાળો હોઉં એમ દેખાતું હતું. હું મારી ચલનશક્તિ વડે ચંદનવૃક્ષને આનંદ ઉપજાવતો હતો. ઝાકળનાં બિંદુઓની વૃષ્ટિને લીધે હું જાણે ઘડપણનાં ધોળાં રૂંવાડાંથી વૃદ્ધ થઈ ગયો હોઉં તેવો દેખાતો હતો. પુષ્પાદિની સુગંધને લીધે હું જાણે જુવાન અવસ્થાના ઉન્માદવાળો બન્યો હોઉં તેવો થઈ રહ્યો હતો. મૌન અને કોમળતાથી હું જાણે શિશુભાવને ધારણ કરી રાખતો હોઉં તેમ જણાતું હતું. નંદનવનમાં હું ઉદાર અને મધુરરૂપે રહ્યો હતો અને મારી ગતિ પણ મધુર અને ઉદાર હતી. કુબેરના સુંદર ચૈત્રરથ વનમાં હું મંદમંદ રીતે ચારે બાજુ ફેલાતો હતો અને સ્ત્રીઓના સુરતશ્રમને નિવૃત્ત કરી દેતો હતો. ઘણા કાળ સુધી ગંગાના અવયવરૂપ થઈ રહેલા તરંગોરૂપી હીંડોળામાં હીંચકવાથી હું જાણે મોટા શ્રમને પ્રાપ્ત થયો હોઉં એમ જણાતું હતું. બીજાઓના શ્રમને દૂર કરવાની ઉત્કંઠાથી હું મારા પોતાના શ્રમનો વિચાર કરતો નહોતો અને પારકાના મોટા મોટા શ્રમને દૂર કરતો હતો. પુષ્પોના ભારથી નમી ગયેલી, ચપળ પત્રરૂપી હાથવાળી, ભમરાઓરૂપી નેત્રને ધારણ કરી રહેલી અને જાણે વસંતની સ્ત્રીઓ જેવી દેખાતી લતાઓને હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી કંપાવતો હતો. ચંદ્રબિંબમાં રહેલા અમૃતને ઘણા કાળ સુધી ઉપભોગમાં લઈ હું પૂર્ણતાવાળી આકાશરૂપી શય્યામાં શયન કરતો હતો અને કમળોના સમૂહને તોડી નાખી પોતાના તથા પારકાના સુરતશ્રમને નિવારતો હતો. બધી રજને મરજી પ્રમાણે લઈ જવામાં હું એક આકાશગામી ઘોડાના જેવો હતો. સુગંધરૂપી મહોન્મત્ત હાથીને ઉલ્લાસ આપવામાં હું એક તેનો મુખ્ય મિત્રરૂપ થતો હતો. વીજળીરૂપી રણશિંગાને વગાડી હું તેના ગંભીર શબ્દ વડે વરસાદરૂપી પશુઓની રક્ષા કરતો હતો. જળબિંદુઓરૂપી મોતીઓનો તો હું એક તાંતણાની પેઠે આધાર હતો. રજને શમાવી દેનારા જળને હું શોષી લેતો હતો. હું આકાશરૂપી પુષ્પના સુગંધ જેવો દેખાતો હતો; આથી આકાશના ગુણરૂપ શબ્દનો હું જાણે સહોદર ભાઈ હોઉં તેમ દેખાતું હતું. હું પ્રાણીઓનાં અંગો તથા ઉપાંગોમાં પ્રવેશ કરતો હતો અને નાડીરૂપી પરનાળામાં પાણીના પ્રવાહની પેઠે વહ્યા કરતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણરૂપ હોવાથી તેમના મર્મસ્થાનમાં કામ કરનારાં સર્વ પિત્ત, કફ આદિનો હું એક આત્મારૂપ જેવો જ હતો. નિરંતર હું એક વટેમાર્ગુની પેઠે અહર્નિશ ભમવાનું જ કામ કર્યા કરતો હતો. હૃદયરૂપી ગુફામાં હું કેસરી સિંહની પેઠે ઘર કરી રહ્યો હતો. અગ્નિની અંદર રહેલા બળને હું બરાબર રીતે જાણતો હતો. સુગંધરૂપી રત્નને હું લૂંટારાની

પેઠે લૂંટી લેતો હતો. હું વિમાનરૂપી નગરના આધારરૂપ હતો. પાપરૂપી અંધકારને નિવૃત્ત કરવામાં હું ચંદ્રમાં જેવો હતો અને શીતળતારૂપી ચંદ્રમાનો તો હું ક્ષીરસાગરની પેઠે જન્મભૂમિરૂપ હતો. પ્રાણ અને અપાનની કળારૂપી રજ્જુ વડે હું પ્રાણીઓનાં શરીરોરૂપી યંત્રોને ચલાવતો હતો. સમુદ્રના તરંગોને ઉછાળવાથી હું દ્વીપો સાથે શત્રુતા કરતો હતો. રજ વડે દ્વીપોમાં ભરતી કરવાથી તેની વૃદ્ધિ કરવાને લીધે હું તેના તરફ મિત્રતા પણ બતાવતો હતો અને તેને ધ્રુજાવતો પણ હતો. મનોરાજ્ય વડે નજર આગળ ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે હું પાસે હતો, છતાં મારું સ્વરૂપ કોઈના જોવામાં આવતું ન હતું. વીંઝણારૂપી તલમાં હું તેલ જેવો હતો અને ચપળતારૂપી હાથીને બાંધવાના ખીલારૂપ હતો. હું પ્રલયકાળમાં એક ક્ષણવારમાં જ બધા પર્વતોને ઉખેડી નાખતો હતો. જેમ ગંગાનો પ્રવાહ બધા તરંગોને એક કરી દે છે, તેમ હું નાના પ્રકારના રંગોમાં ધૂળનું મિશ્રણ કરી તે સર્વની એકતા કરી દેતો હતો. હું ધુમાડાનાં વાદળાંના મોટા મોટા ગોટાઓને વહેતો હતો અને પાણીમાં મોટી ચકરીઓ પેદા કરતો હતો. ગંગાના પ્રવાહરૂપી મકરંદના જળસમૂહને ધારણ કરી રહેલા આકાશરૂપી નીલકમલમાં હું ભમરારૂપ થઈ રહ્યો હતો. મારો (વંટોળિયા વાયુનો) ઝપાટો લાગતાં ઊખડી ગયેલાં જૂનાં ઘાસોને હું ધીમે ધીમે ઘસડી જતો હતો. ક્રિયાશક્તિરૂપી કમલવનને હું સૂર્યની પેઠે વિકાસ આપતો હતો. શબ્દરૂપી વૃષ્ટિને વરસવામાં હું એક વરસાદના જેવો હતો. આકાશરૂપી જંગલમાં હું હાથીની પેઠે વિચરતો હતો. શરીરરૂપી ઘરમાં હું યંત્રની પેઠે નિરંતર શબ્દ કર્યા કરતો હતો. ધૂળરૂપી સ્ત્રીઓના સમૂહને અને વનપંક્તિરૂપ નાયિકાને આલિંગન કરવામાં હું એક નાયકના જેવો હતો. ઘી વગેરેને જમાવી દેવું, પાણી વગેરેને શોષી જવું, મેઘ વગેરેને ધારણ કરી રાખવું, ઘાસ આદિને કંપાવવું, ગંધને લઈ જવો અને તાપને દૂર કરવો, એ છ કર્મ કરવાને લીધે મને ઠેઠ પ્રલય સુધી એકક્ષણમાત્ર પણ વિશ્રામ મળતો ન હતો. હું નિરંતર રસને શોષી લેવામાં વ્યગ્રતાવાળો હતો અને જાણે તેજનો એક ભાઈ હોઉં તેમ તેને ઉત્તેજન આપતો હતો. હું જ લેવડદેવડ કરનાર હાથપગ આદિ અવયવોને ચલાવતો હતો. શરીરરૂપી નગરની અંદર હું નાડીઓને માર્ગે અખંડ રીતે ગતિ કરતો હતો. અન્નરસમય દેહરૂપી પાત્રમાં હું પ્રાણ, અપાન આદિના આકારે ફરતો રહેતો હતો. હું આયુષ્યરૂપી પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાં અને તેનો વ્યય કરવામાં એક મોટા વ્યાપારી જેવો હતો. શરીરરૂપી નગરીનો નાશ કરવામાં અને તેનું નિર્માણ કરવામાં જ હું બહુ પરાયણ થઈ રહ્યો હતો. અન્નરસના મેલનું, તેના સારભાગનું તેમ જ ત્વચા, રક્ત, માંસ આદિનું અથવા વાત, પિત્ત આદિ ધાતુઓનું પૃથક્કરણ કરવામાં હું બહુ નિપુણ હતો. મેં એ વાયુભાવની અંદર એક પરમાણુ જેવડા સૂક્ષ્મભાગમાં પણ સર્વ જગતને જોયું હતું અને એ જગતમાં પણ પૃથ્વી આદિના રૂપે પ્રસિદ્ધ રીતે હું પોતે જ સ્થિરપણે ફેલાઈ રહ્યો હતો. આરોપિત દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એક પરમાણુ જેવડા ભાગમાં પણ જાણે અનંત સૃષ્ટિઓ ચાલી રહી હોય એમ જણાતું હતું; અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશી પણ સૃષ્ટિ તેમાં રહી ન હતી; કેમ કે શૂન્યના જેવા પરમતત્ત્વમાં બીજા કોની સ્થિતિ સંભવે? ચંદ્ર, સૂર્ય, પવન, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, લક્ષ્મીજી, કુબેરજી, શિવજી, બ્રહ્મા, હરિ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, મોટા નાગો, સાગરો પર્વતો, દ્વીપો, દિશાઓનાં અંતરો, મહાસાગરો, બીજા લોકાંતરો, લોકપાલો, ક્રિયાઓ, કાળની કલ્પના અને તેના ક્રમો; સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ, પ્રાણીઓ વડે ભરેલા બીજા લોકોના અંદરના ભાગો, ભાવ—અભાવ, વિયોગ, જરા—મરણ અને ભ્રાંતિ ઈત્યાદિ સાથે સર્વ સૃષ્ટિઓ પ્રત્યે પરમાણુ જેવડા ભાગમાં પણ જાણે રહી હોય એમ જણાતું હતું. પણ વસ્તુતઃ જોતાં તેમાંનું

કશું ન હતું. આમ હે રામચંદ્રજી! મેં પંચ-મહાભૂતરૂપ બની જઈ ત્રૈલોક્યરૂપી કમળની અંદર તે સમયે વિહાર કર્યો હતો. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશના સંબંધથી બંધાયેલાં અને સ્થાવર પ્રાણીઓમાં ગણાયેલાં એવાં વૃક્ષોનો રસ મેં તેમનાં મૂળિયાંમાં પ્રવેશ કરી પીધો હતો અને તેનો અનુભવ લીધો હતો. જાણે અમૃતથી જ ઘટ્ટ અવયવવાળાં રચાયાં હોય એવાં દેખાતાં અને ચંદનના રસની પેઠે શીતળતા આદિ ગુણોથી સુશોભિત એવાં ચંદ્રબિંબોમાં મેં ઝાકળની શીતળતાવાળી શય્યાની પેઠે શયન કર્યું હતું. દિશાઓને વિષે બધી ઋતુઓમાં વિકસિત રહેનારા વનોના સમૂહમાં હું નાના પ્રકારના સુગંધો વડે રમણીય એવાં પુષ્પોના સમૂહોનો ઉપભોગ કરતો હતો અને ઉચ્છિષ્ટ કરેલો મકરંદ ભમરાઓને ઉપભોગ માટે આપતો હતો.* આકાશરૂપી આંગણામાં ફેલાઈ રહેલી ઉન્નત અને સારી રીતે પથરાયેલી ધોળાં વાદળાંની માળાઓરૂપી શય્યાઓ ઉપર મેં જાણે માખણની કોમળ સ્થલીમાં શયન કરતો હોઉં, તેમ શયન કર્યું હતું. દેવતાઓની અને સિદ્ધલોકોની સ્ત્રીઓનાં પુષ્પની પાંખડીની પેઠે કોમળતાવાળાં અને શ્યામ લક્ષ્મી વડે સુશોભિત એવાં અંગોમાં મેં કામવાસના વિના જ શયન કર્યું હતું. મેં કમલિનીના વન વિશે અને કુમુદ, કલ્હાર તથા કમલ આદિ પુષ્પોને વિષે કલહંસની સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરતાં કોમળ એવા કોલાહલનો અવાજ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. બ્રહ્માંડરૂપ થઈ જતાં મેં ગતિ કરનારી નદીઓને ટકાવી રાખવામાં મૂળરૂપ એવાં ભૂમંડળ સાથે પ્રાણીઓવાળાં જગતોના સમૂહને અવયવો વડે ધારણ કર્યા હતા. અને પર્વતોને રૂંવાડાંની પેઠે જ ધારણ કર્યા હતા. જગતમાં પ્રસિદ્ધ અને આકાશને અડકતા એવા પર્વતો, નદીઓરૂપી લાંબા સૂત્રવાળા સમુદ્રો સાથે પ્રતિબિંબવાળા અરીસાની પેઠે મારા અવયવોમાં વિશ્રાંત થઈ રહ્યા હતા. જેમ માખી તથા લીખ વગેરે જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાણીઓના દેહમાં વિશ્રાંતિ લે છે, તેમ મારા દેહની અંદર સિદ્ધ—વિદ્યાધર આદિ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિએ વિશ્રાંતિ કરી હતી પોતાના શરીરમાં કાળા, રાતા, ધોળા, પીળા અને લીલા વર્ણને ધારણ કરી રહેલા તેમ જ સ્નિગ્ધ વૃક્ષોની પેઠે સ્થિરતાથી જમીનના રસનું આકર્ષણ કરનારા સૂર્ય વગેરે મારી કૃપાથી જ આનંદ વડે વિશ્રામ લેતા હતા. સમુદ્રરૂપી મુદ્રાવાળી અને સાત દ્વીપોને લીધે સાતરૂપે વિભક્ત દેખાતી પૃથ્વીને પોંચામાં ધારણ કરી રાખેલા કંકણની પેઠે મેં ધારણ કરી રાખી હતી. વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓની અંગરૂપી યષ્ટિકાનો અદૃષ્ટપણે (નહિ દેખાય તેમ) સ્પર્શ કરી મેં તેનાં રોમેરોમ ખડાં કર્યાં હતાં. નદીઓરૂપી નાડીઓમાં રહેલાં નિર્મળ પુષ્કળ જળરૂપી રસને ધારણ કરી રહેલાં અનેક છિદ્રોવાળાં એવાં પર્વત આદિ અનેક જગતો મારાં અસ્થિઓના સમૂહરૂપ અને માંસ આદિરૂપ થઈ રહ્યાં હતાં. જેમ ઉંબરાના ફળમાં અસંખ્ય મચ્છરાં રહ્યાં હોય છે, તેમ મારા હૃદયાકાશની અંદર ચંદ્રસૂર્યરૂપી ચપળ ચામરવાળા અસંખ્ય ઐરાવત હાથીઓ રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે હે રામચંદ્રજી! હું સર્વ પાતાળોરૂપી ચરણને ધારણ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે ભૂતળ મારા ઉદરરૂપ હતું અને આકાશને મેં મસ્તકરૂપે ધારણ કર્યું હતું; છતાં પણ મેં મારું વાસ્તવિક પરમ સૂક્ષ્મ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છોડયું ન હતું. હું સર્વ દિશાઓમાં, સર્વ ઠેકાણે અને સર્વ સમયે બધું કરતો હતો અને સર્વરૂપ થઈ રહ્યો હતો; તોપણ વસ્તુતઃ જોતાં હું સર્વ દ્વૈતભ્રમથી રહિત કેવળ ચિન્માત્રરૂપ જ રહ્યો હતો. તે સમય હું કાંઈક દૃશ્યપદાર્થ આદિરૂપે થઈ રહ્યો જણાતો હતો, છતાં મારામાં કાંઈક અનિર્વચનીયપણું રહ્યું હતું. વળી ત્યારે સાકારપણું અને નિરાકારપણું તથા જડતા અને ચેતનપણું એ બંને ભાવનો સારી પેઠે અનુભવ કર્યો હતો. મૈનાક પર્વતની પેઠે પોતાની અંદર રહેલાં પર્વત

* ઉપર પ્રમાણે ધારણાથી આકાશરૂપ થતાં તેમાં પણ તેવા જ અનુભવ વિષે સમજી લેવું.

શિલા આદિ વડે સુંદર તથા અતિવિસ્તારવાળા સમુદ્રના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં હજારો સૃષ્ટિઓ સ્થિરતાથી રહી હતી અને તે મારા અનુભવમાં આવી હતી. અરીસો જેમ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલાં નગરોને ધારણ કરે છે, તેમ શુદ્ધ ચેતનરૂપ એવા મેં મારા અંગમાં ગૂઢપણે અને પ્રકટપણે અસંખ્ય જગતોને ધારણ કર્યાં હતાં. હું ચિદ્રૂપ છું અને જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા અનેક આકારે થઈ જાય છે, તેમ મેં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશપણું ધારણ કર્યું હતું. એ સઘળો માયાનો જ એક ઠાઠ હતો. એ પૃથ્વી આદિ અવસ્થામાં મેં આકાશની અંદર પ્રત્યેક પરમાણુના કણમાં પણ અસંખ્ય જગતો જોયાં હતાં. એવી રીતે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર મહાવિસ્તારવાળું ચિદાકાશ પથરાઈ રહ્યું હતું. અને જેમ સ્વપ્નમાં બીજાં સ્વપ્નો તથા નગરો રહ્યાં હોય છે, તેમ તેની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓનો સમૂહ રહ્યો હતો. હું આત્મારૂપ છું અને હું જ અધ્યાસને લીધે દ્વીપોરૂપી કુંડળને ધારણ કરી રહેલા ભૂમંડળરૂપ થઈ રહ્યો હતો. એવી રીતે હું જોકે સંપૂર્ણ જગતરૂપ થઈ રહ્યો હતો છતાં (એ સઘળું માયામાત્ર હોવાથી) કોઈ ઠેકાણે હું વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો ન હતો. હું ભૂમંડળરૂપ થઈ ગયો અને પુરુષ આદિ દેહધારીઓને માટે લતા, વૃક્ષ, તૃણ, અંકુર આદિને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો અને વૃષ્ટિનાં જળ આદિ રસોને ખેંચવા મંડયો. હું અત્યંત શુદ્ધરૂપ છું અને હું યુદ્ધની પેઠે સર્વ દ્વૈતનો સંહાર કરનારી જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને પામ્યો છું. મારી અંદર એ આરોપિત દૃષ્ટિએ લાખો જગતો રહેલાં છે અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કશું પણ રહ્યું નથી. અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર જે કાંઈ ચમત્કાર રહેલ છે અને બહાર આવીને તે જગતમાં પોતાના જે સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તે જ આ આપણી નજરે આવતી સૃષ્ટિ છે. કોઈ પણ દેશ—કાળમાં જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, જે કાંઈ કરવામાં આવે છે અને જે કાંઈ દુઃખ આદિનો આભાસ દેખાય છે, તે સર્વ પરમાર્થ(પરબ્રહ્મ)ના ચમત્કાર વિના બીજી કોઈ રીતે દેખાતું નથી. વિશ્વરૂપે રહેલા, સર્વના કર્તા, નિર્વિકાર, શુદ્ધ બોધસ્વરૂપ અને સદા સ્વરૂપમાન રહેનારા પરમાત્મા પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહ્યા છે અને તેની અંદર આ જગતનો અધ્યાસ થયો છે. સર્વના આશ્રયરૂપ, સર્વવ્યાપી અને સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા જ સર્વત્ર સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે, એમ વિવેકી પુરુષો સમજે છે, બાકી અવિવેકીઓની સમજણ કેવી છે તે હું સમજી શકતો નથી. જેમ તાવની અંદર ગરમી રહી છે, તેમ આકાશના જેવા નિરાકાર, નિર્વિકાર અને મહાવિશાળ એવા ચિદાત્માના સ્વરૂપમાં આ જે સૃષ્ટિની પરંપરા નિરંતર ભાસ્યા કરે છે, તે ચિદાકાશની અંદર જ આરોપિતરૂપે રહેલ છે. ભેદની પ્રતીતિમાત્ર આભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ જોતાં તો જગત છે જ નહિ, એક અનંત ચિદાકાશ જ છે. ૧—૬૫

आकाशकोशविशदात्मनि चित्स्वरूपे येयं सदा कचति सर्गपरंपरेति । शान्तस्तदेव किल ताप इवान्तरूष्मा भेदोपलंभ इति नास्ति सदप्यनन्तम् ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘ પરમાર્થ સર્ગયોરૈક્યપ્રતિપાદન ’ નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો*

પર્ણકુટીમાં વસિષ્ઠમુનિને થયેલો સિદ્ધનો સમાગમ

वसिष्ठ उवाच

अथैवं रूपसंवित्तेः परावृत्य प्रयत्नतः ।
तमंबरकुटीकोशदेशमागतवानहम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી એ કૌતુક જોવાની ઈચ્છાથી હું પ્રયત્નપૂર્વક વિરામ પામ્યો અને

* આ ત્રાણુમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી પોતાની કોટડીમાં ધ્યાનમાં બેઠેલા એક સિદ્ધનું દર્શન કરશે અને પછી તે સિદ્ધ પોતાના વૃત્તાંતનું વર્ણન કરશે.

આકાશમાં રહેલી મારી પર્ણકુટીમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં આવી મેં ચારે બાજુ જોવા માંડયું, તો કોઈ પણ ઠેકાણે અને મારો પોતાનો દેહ જોવામાં આવ્યો નહિ. ત્યાં તો મેં મારી આગળ માત્ર કોઈ એક સિદ્ધ પુરુષને જ રહેલા જોયા. તે બેઠા હતા, સમાધિનિષ્ઠ હતા અને પરમપ્રેમરૂપ પરમપદને પામેલા હતા. બાળસૂર્યની પેઠે તે ઉદય પામતા હતા અને ઇંધણાંના બળવાથી પ્રજળી રહેલા અગ્નિની પેઠે મહાદેદીપ્યમાન હતા. તે પદ્માસન વાળીને બેઠા હતા, શાંત હતા, સમાધિને લીધે પોતાના પ્રિય વિષયમાં ચિત્ત સ્થિર થઈ જવાથી નિશ્ચળ હતા અને પગની બે ઘૂંટીની વચમાં તે વૃષણને ધારણ કરી રહ્યા હતા. વિષયોનું ઉલ્લંઘન કરી તે નિર્વિકલ્પ પદમાં રહ્યા હતા. ભસ્મના ત્રિપુંડની રેખા વડે તે સુશોભિત હતા. ગંભીરતાથી તે મનોહર હતા અને સરખા વિસ્તારવાળા ખભાથી રમણીય એવી ડોકથી તે સુંદર દેખાતા હતા. સારી પેઠે સ્થિર અને ઉદાર એવા પરમાત્મામાં વિશ્રાંતિ પામેલા મન વડે તે પ્રસન્ન મુખવાળા હતા અને પોતાના મસ્તકની સ્થિતિથી તે સુંદર દેખાતા હતા. નાભિની પાસે રહેલા પોતાના ઉન્નત એવા બે હાથની કાંતિથી તે જાણે હૃદયકમળની બહાર નીકળેલા તેજ વડે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા. તેમની આંખો પાંપણો સાથે મળી ગઈ હતી અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી તે રહિત થઈ ગયા હતા. રાત્રિમાં કમળો બિડાઈ જવાથી સૂઈ ગયા જેવા શાંત થઈ રહેલા સરોવરની પેઠે તે શાંત દેખાતા હતા. તે ઉત્પાત વગરના શાંત આકાશની પેઠે ચારે બાજુથી શાંત હતા અને ક્ષોભ વગરના પ્રશાંત હૃદયને ધીવૃત્તિ વડે ધારણ કરી રહ્યા હતા. તે સમયે હું મારા દેહને દેખતો નહોતો અને પાસે રહેલા સિદ્ધને જ દેખતો હતો, ત્યાં મેં મારા સુંદર ચિત્ત વડે વિચાર કર્યો : 'આ કોઈ મહાસિદ્ધ પુરુષ છે અને મારી પેઠે જ એકાંતમાં વિશ્રાંતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી તે આ દિશાની અંદર આ વિશાળ આકાશના એકાંત ભાગમાં આવી ચડેલ છે. એ મહાસિદ્ધ સત્ય સંકલ્પવાળા છે અને તે 'હું સમાધિ યોગ્ય એવા એકાંત સ્થળમાં જાઉં' એવા વિચારથી અહીં આવેલ છે, તેમણે આ મારી પર્ણકુટી (પોતાના ધ્યાન માટે યોગ્ય છે એવા વિચારથી) જોયેલી જણાય છે. પછી તેમણે મારે આવવાનો કશો વિચાર કર્યો નહિ હોય. મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી મારા દેહની ઉપેક્ષા કરી હતી, એટલે તે શબ જેવો થઈ ગયો હતો. આમ તો એ દેહને અહીંથી ફેંકી દઈ આ પર્ણકુટીમાં સ્થિતિ કરેલ છે. 'મારું શરીર (સ્થૂળ દેહ) અહીં નાશ પામી ગયેલ છે, તો હું આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે મારા પોતાના લોકમાં (સપ્તર્ષિલોકમાં) જાઉં' એવો નિશ્ચય કરી મેં ત્યાંથી જવાની પ્રવૃત્તિ કરી તેટલામાં તો મારા (સત્ય) સંકલ્પનો ક્ષય થઈ જવાથી એ પર્ણકુટી પણ જતી રહી, ત્યાં કેવળ આકાશ જ થઈ રહ્યું અને સમાધિમાં રહેલા એ સિદ્ધ પણ નિરાધાર થઈ જઈ નીચે પડયા. જેમ સ્વપ્નમાં થયેલા સંકલ્પ શાંત થઈ જતાં સંકલ્પનગર ક્યાંય જતું રહે છે, તેમ મારા સંકલ્પની શાંતિ થતાં તે મારી સુંદર પર્ણકુટી પણ ક્યાંય જતી રહી. વળી વાદળાંમાંથી જેમ જળની વૃષ્ટિ થાય, આકાશમાંથી પવને ફેંકેલો વરસાદ જેમ નીચે પડે અને પ્રલયકાળમાં જેમ ચંદ્રબિંબ નીચે પડે, તેમ તે ધ્યાનનિષ્ઠ સિદ્ધ પુરુષ પણ ત્યારે નીચે પડયા. જેમ વિમાનમાં બેઠેલો કોઈ પુણ્યવાન પુરુષ પુણ્યનો ક્ષય થતાં નીચે પડે છે, જેમ વૃક્ષનું મૂળ કપાઈ જતાં તે નીચે આવી પડે છે અને જેમ આકાશમાં ફેંકેલો પથ્થર પાછો નીચે આવી પડે તેમ સિદ્ધ મહાત્મા પણ નીચે પડયા. 'હું જ્યાં સુધી અહીં રહું ત્યાં સુધી આ પર્ણકુટી રહો' એવો મારો પ્રથમનો સંકલ્પ ક્ષીણ થયો, એટલે તે પર્ણકુટી પણ જતી રહી અને પર્ણકુટીનો ક્ષય થતાં તે સિદ્ધ મહાત્મા પણ ક્ષણવારમાં નીચે આવી પડયા. આમ એ સિદ્ધ પુરુષ પડવા લાગ્યા, એટલે મને તેમની સુજનતા જોવાનું

કૌતુક થયું અને હું પણ આતિવાહિક (મનોમય) દેહ વડે તેમની સાથે આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર નીચે આવ્યો. જેમ ચકરીના કૂંડાળામાં ભમતું જળ વાયુવ્યૂહના વલનની સાથે નીચે પેસતું જાય છે, તે એ સિદ્ધ મહાત્મા સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રને અંતે દેવતાઓને રમવાની (કાંચનમય) પૃથ્વીમાં નીચે પડયા. પ્રાણનું અપાન વડે ઊર્ધ્વભાગમાં આકર્ષણ થતાં પગનો ભાગ જેમ પૃથ્વીને અડે છે અને મસ્તકનો ભાગ જેમ ઊંચો રહે છે, તેમ પદ્માસન વાળેલી સ્થિતિથી એ સિદ્ધ પૃથ્વી ઉપર પડયા. સમાધિને લીધે જડ જેવા થઈ રહેલા તે સિદ્ધ એવી રીતે ચલન થયા છતાં વ્યુત્થિત થયા નહિ; કેમ કે તેમનો દેહ યોગના બળથી વજ્રપાષાણના જેવો દૃઢ હતો અથવા રૂના ઢગલાના જેવો હલકો હતો. પછી મેં તેમને જાગ્રત કરવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક મેઘપણું ધારણ કર્યું અને બહુ જ બળથી મોટી ગર્જના કરી. આમ હું મેઘરૂપ થઈ ગયો હતો. વર્ષાઋતુ જેમ મયૂરને જાગ્રત કરે છે, તેમ મેં પોતાની બુદ્ધિ ની ચતુરાઈ વડે તે દિશામાં મોટા કરાઓરૂપી વજ્રને ફેંકી તે સિદ્ધ મહાત્માને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરી દીધા. એ સિદ્ધ મહાત્મા સમાધિમાંથી વ્યુત્થિત થયા, એટલે જેમ વર્ષાઋતુમાં જળની ધારાઓનો સમૂહ પડવાથી કમલોનો સમૂહ વિકસિત થઈ જાય છે, તેમ તે વિકસિત નેત્રવાળા થઈ ગયા અને તેમની અવયવોની શોભા મહાદેદીપ્યમાન દીસવા લાગી. પ્રબોધને પ્રાપ્ત થયેલા, પરમ શાંત સ્થિતિમાં રહેલા અને પરમાર્થસ્થિતિમાં હેતુરૂપ એવી સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયેલા એ સિદ્ધ મહાત્માને મેં સ્વચ્છ વૃત્તિ વડે પૂછ્યું: 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આપ કયાં રહ્યા છો અને શું કરો છો? આપ આટલે બધે ઊંચેથી નીચે પડયા છતાં આપના ચિત્તમાં એ વિષે કેમ કશી ખબર ન પડી? આ પ્રમાણેનું મારું કહેવું સાંભળીને એ સિદ્ધ મહાત્માએ પોતાની પૂર્વસ્થિતિનું સ્મરણ કર્યું અને ચાતકપક્ષી જેમ વરસાદ તરફ મધુર વચન ઉચ્ચારે, તેમ તે મારા તરફ આ પ્રમાણે સુંદર વચન બોલ્યા: 'હું જ્યાં સુધી મારા વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરું ત્યાં સુધી આપ થોભો. પછી હું મારું પાછળનું સર્વ વૃત્તાંત આપને કહીશ.' મનુષ્ય જેમ દિવસમાં કરેલાં કર્મને સાયંકાળે સંભારે છે, તેમ એ સિદ્ધ મહાત્માએ મને એ પ્રમાણે કહી પોતાના સમગ્ર પૂર્વવૃત્તાંતને સંભારવા માંડયું. પછી તે ચંદ્રમાના કિરણના જેવું શીતળ આનંદ ઉપજાવનાર અનિંદ્ય, નિર્દોષ અને સુખ ઉત્પન્ન કરનાર વચન બોલ્યા.

સિદ્ધ બોલ્યા: હે મહારાજ! મેં આપને હમણાં ઓળખ્યા છે. હું આપને નમન કરું છું. મારો થયેલો (પ્રથમ દર્શન સમયે નમન ન કરવારૂપી) અપરાધ આપે ક્ષમા કરવો; કેમ કે ક્ષમા કરવી એ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે. હે મહારાજ! એમ ભમરો કમલિનીઓમાં ભ્રમણ કરે છે, તેમ હું ભોગ અને સુગંધ વગેરેથી મનમોહક એવી દેવતાઓની ઉપવનભૂમિમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી ભમ્યો છું. હું સંસારરૂપી સાગરની અંદર દૃશ્યરૂપી તરંગો વડે વ્યાકુળ બની ગયો હતો. જેમ ચાતકપક્ષી વૃષ્ટિનો અટકાવ થતાં ઉદ્વેગ પામે છે, તેમ હું કાળે કરી ઉદ્વેગ પામ્યો હતો. હું ચિત્તરૂપી જળના તરંગોમાં ક્રીડા કરવાથી દૃશ્યરૂપી નદીના ચક્રના જેવી ચકરીઓમાં તણાતો જતો હતો. મેં ઉદ્વેગ પામી જઈ આ પ્રમાણે વિચાર કરવા માંડયો: પરમતત્ત્વ જ જેમાં સારરૂપ છે એવા ભોગોમાં શી મનોહરતા રહી છે? માટે હું ઉદ્વેગરહિત (નિર્વિકાર) ચિદાકાશની અંદર જ કેવળ વિશ્રાંત થઈ રહું. આ જગતમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયો વિના બીજું કશું દેખાતું નથી; તો પછી એવા પરિચ્છિન્ન અલ્પ સુખમાં હું કેમ રમું? આ સર્વ શબ્દ આદિ વિષય કેવળ ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિન્માત્ર છે. એ ચિદાકાશની અંદર અસત્ય આકારે (મિથ્યા રૂપે) દેખાતા શબ્દ આદિ વિષયોમાં હું ઉન્મત્તાની પેઠે કેમ

આનંદ માનું? ખરું જોતાં શબ્દ આદિ વિષયો વિષની પેઠે જ મરણ, ઉન્માદ આદિના હેતુરૂપ છે. સ્ત્રીઓ કામને લીધે વિશેષે કરી મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને રાગમાત્ર રસિક પુરુષને પણ વિરસતા ઉપજાવનાર છે. આ બધામાં આસક્ત રહેનાર કયો પુરુષ નાશ નથી પામતો? ત્વરિત ગતિવાળી જૂની જરાવસ્થારૂપી મોટી બગલી જીવિતરૂપી શેવાળની અંદર આ મોટી માછલી (ભક્ષ્ય માટે) મળી છે, એમ સમજી શરીરને ગળી જવા ઇચ્છે છે. આ શરીર સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરપોટાની પેઠે ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય તેવું છે, તે દીવાની શિખાની પેઠે પોતાની પાસે દેખાતાં છતાં પળવારમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ જીવિતરૂપી નદી વિવિધ પ્રકારના વિક્ષેપો-રૂપી તરંગવાળી છે, ચક્રના જેવી ચકરીઓને પેદા કરનારી છે, જન્મમરણરૂપી મોટા બંને કાંઠાવાળી છે, સુખ—દુઃખરૂપી તરંગોને ધારણ કરનારી છે, યૌવન અવસ્થાના આવિર્ભાવરૂપી કાદવવાળી છે, વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ધોળા ફીણના ગોટાઓવાળી છે, અણધારી રીતે ઉત્પન્ન થનારા સુખરૂપી પરપોટાવાળી છે. વ્યવહારરૂપી મોટા પ્રવાહની રેખામાં થયા કરતા મૂર્ખ પુરુષોના પ્રલાપરૂપી જળના શબ્દો વડે આકુળતાવાળી છે, રાગદ્વેષરૂપી વરસાદ વડે વૃદ્ધિ પામનારી છે, ભૂતળરૂપી ચપળ દેહને ધારણ કરનારી છે, લોભ તથા મોહરૂપી મોટા આવર્તવાળી છે અને ચડતીપડતીના ફેરફારવાળી છે. એ કેવળ શબ્દમાત્રથી જ શીતળ દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ જોતાં તો તે ત્રિવિધ તાપ વડે તપેલી જ વહ્યા કરે છે. પુત્રમિત્ર આદિ પ્રિય પદાર્થોના સમાગમો સંસારરૂપી નદીમાં જળની પેઠે જ નિરંતર વહ્યે જાય છે અને પ્રથમની ધનસંપત્તિ સાવ જતી રહે છે તથા બીજી અપૂર્વ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રથમ પ્રાપ્ત થઈને પછી પાછા જતા રહેનારા નષ્ટ પદાર્થોનું શું પ્રયોજન છે? જે પદાર્થો અપૂર્વ રૂપે આવી મળે છે, તેમાં શી આસ્થા રાખવી? બધી નદી-ઓનું જળ જોકે વહ્યે જાય છે, તોપણ પર્વત—મેઘ આદિમાંથી તેની આવક પણ હોય છે પરંતુ દેહરૂપી નદીનું આયુષ્યરૂપી જળ તો વહ્યે જાય છે, પણ પાછી તેની આવક નથી. કુંભારના ચાકડા ઉપર ચડાવેલા ઘડા તથા કોડિયા આદિ પદાર્થો જેમ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, તેમ આ સંસારરૂપી સાગરમાં સેંકડો ભોગ્ય પદાર્થો પ્રત્યેક દેહે અને પ્રત્યેક ક્ષણે જુદા જુદા રૂપે બદલાઈ જતા જણાય છે. વિષયોરૂપી વિષમ શત્રુઓ વિવેક આદિ દ્રવ્યને લૂંટી લેવામાં ચતુર ચોર જેવા છે. તેઓ ચારે બાજુ ફરે છે અને વિવેકરૂપી સર્વસ્વને હરી જાય છે તો તેમાં હું શું સૂતો રહું? આથી હું જાગતો રહું છું. દિવસો આયુષ્યના એક નાના નાના ખંડરૂપ છે. તે વારંવાર આવે છે અને જાય છે. અહો! કાળ વડે જતા રહેનારા એ દિવસોને કોણ જાણે છે? અમુક પદાર્થ આજે મળ્યા, અમુક પદાર્થ કાલે મળશે, અમુક પદાર્થ અમુક આકારનો છે, અમુક પદાર્થ અમુક માણસનો છે અને અમુક પદાર્થ મારો છે એમ કલ્પનામાં વહી ગયેલા આયુષ્યને તથા આવી ઊભેલા મૃત્યુને લોકો જાણી શકતા નથી. મેં અનંત વનભૂમિઓમાં ભ્રમણ કર્યું છે, અનેક વસ્તુઓનો ઉપભોગ લીધો છે, અનેક રસોનું પાન કર્યું છે અને અનેક સુખ—દુઃખોનો અનુભવ કર્યો છે; તો હવે પછી બીજું અહીં શું અપૂર્વ મેળવવાનું છે? સુખ—દુઃખનો અનુભવ થવાથી, વારંવાર જન્મ—મરણના અખંડ ચકરાવામાં ભમવાથી અને સર્વ પદાર્થો અનિત્ય હોવાથી હવે અમને ભોગોમાં ઉત્કંઠા રહી નથી. અમે અનેક ભોગોના સમૂહ ભોગવ્યા છે અને અનિત્યતાનો પણ અત્યંત અનુભવ કર્યો છે, પણ અહીં કોઈ પણ સ્થળે અમને અત્યંત વિશ્રાંતિ મળતી જ નથી. હું ઊંચાં શિખરોવાળી મેરુપર્વતની ઉપવન ભૂમિમાં અને લોકપાલોની મહાનગરીઓમાં ખૂબ ભમ્યો છું છતાં મને શાશ્વત અને નિરંતર એવું શું સાંપડયું છે? સર્વત્ર વૃક્ષો કાષ્ઠ વડે વ્યાપ્ત છે, પ્રાણીઓ માંસ વડે વ્યાપ્ત

છે, પૃથ્વી મૃત્તિકા વડે વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર દુઃખો તથા અનિત્યતા રહેલાં છે; તો તમે જ કહો, તેમાં શો ભરોસો રાખવો ? જે મનુષ્યને કાળે પોતાની ઝપટમાં લીધો છે, તેને ધન, મિત્રો, સુખો કે બાંધવો પણ રક્ષી શકતાં નથી. માણસો ધૂળના ઢગલાના જેવાં અસ્થિર છે. આ પર્વતની તળેટીમાં પડેલા વરસાદના જળની પેઠે તેઓ વિષયોની અંદર આસક્ત થઈ જઈ કશો પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ મરણશરણ થાય છે. વિષયો મારા મનને હરી શકતા નથી, તેમ જુદી જુદી જાતની વિભૂતિઓ પણ મને મનોહર લાગતી નથી; કેમ કે આ જીવિત મદોન્મત્ત અંગનાના કટાક્ષ-પાતના જેવું અતિ ચપળ છે. હે મહારાજ! જ્યાં આજે કે કાલે ક્રૂર કાળ મસ્તક ઉપર પગ મૂકવાને કે આપત્તિ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યો છે, ત્યાં ક્યા સમયે, કોને, ક્યાંથી અને કયે પ્રકારે આ અનિત્ય પ્રપંચનો ભરોસો બંધાય ? શરીર પાંદડાંના જેવું ચપળ છે, જીવિતની સ્થિતિ પ્રતિ-દિન ઘસારાને લીધે જીર્ણ થતી જાય છે, બુદ્ધિ અધીરતા વડે વ્યાપ્ત છે અને રસો નીરસ દેખાય છે. આ આખું આયુષ્ય નીરસ ભોગો અને તેના મનોરથોમાં જ ચાલ્યું ગયું, પરંતુ ચમત્કાર બતાવે એવો કશો પણ પુરુષાર્થ મારાથી મેળવાયો નથી. હવે આજે મોહ મંદ પડી ગયો છે અને દેહ નિઃસાર હોવાથી કાંઈ ઉપયોગી દેખાતો નથી. વિષયોમાં અનાસ્થા રાખવી એ જ ઉત્તમ અવસ્થા છે અને જીવિતમાં આસ્થા બાંધવી તે અધમ સ્થિતિ છે. સંપત્તિ આવી મળે ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે નિરંતર માનવું જોઈએ કે 'અહો! મોહ ઉત્પન્ન કરે એવી વિપત્તિ મારા ઉપર આવી પડી છે.' પણ તેણે આ સંસારની અંદર બંધાવુ જ ન જોઈએ. વિધિ અને નિષેધ વ્યવહાર—દશામાં સત્ય દેખાતાં છતાં પ્રબુદ્ધ દશામાં મિથ્યા જણાય છે. જળ જેમ નીચા-ઊંચા પ્રદેશોમાં વહ્યે જાય છે, તેમ મનુષ્યો તે વિધિનિષેધો વડે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોરાયે જાય છે. વિષયોરૂપી ઝેરી વાયુઓનું ચિત્તારૂપી પુષ્પકળી-માંથી તેના સર્વ સ્વરૂપ વિવેકથી સુગંધને હરી લે છે અને મૂર્ચ્છાને પેદા કરે છે. માયાના પ્રભાવને લીધે અસત્ય વિષયો સત્યરૂપ દેખાય છે. જેમ આવરણને લીધે સત્ય પરમતત્ત્વ અવિવેકી-ઓને અસત્‌ભાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે અસત્ય વિષયો પણ સત્ય જેવા દેખાય છે. બે કાંઠાના વચલા પ્રદેશમાં પોતાના પ્રવાહને હીંડોળાની પેઠે ઝુલાવતી નદીઓ જેમ સમુદ્ર તરફ ખેંચાય છે, તેમ મનુષ્યોનો સમૂહ વિષયો તરફ ખેંચાય છે. ચિત્તારૂપી બાણ પોતાના મૂળ લક્ષ્યને છોડીને વિષયો તરફ દોડે છે ને જેમ કૃતઘ્ની પુરુષો સુહૃદપણાનો સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ તે બાણ પાછું ફરી વાર ગુણનો (વિવેક—વૈરાગ્ય આદિ ગુણરૂપી પ્રત્યંચાનો) સ્પર્શ કરતું નથી. આયુષ્ય એક ઉત્પાત કરનાર વાયુની પેઠે અનેક જોખમવાળું છે અને તે સ્નેહ વડે બંધનમાં નાખવાથી મહાશત્રુના જેવું છે. બંધુઓ બંધનરૂપ છે અને ધન અંતે નિધન (મૃત્યુ) લાવે છે. સુખો જ અતિ દુઃખરૂપ છે, સંપત્તિઓ જ પરમ આપત્તિરૂપ છે, ભોગો જ સંસાર સંબંધી મહા-રોગો છે અને આસક્તિ જ પરમ ઉદ્વેગકારી છે. સર્વ સંપત્તિઓ વિપત્તિમાં નાખનાર છે, સુખ પણ પરિણામે કેવળ દુઃખ જ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને જીવિત છેવટ મરણને માટે જ થાય છે. અહો! તમે વિચિત્ર માયાનો વિલાસ તો જુઓ. ઇષ્ટ—અનિષ્ટ ફળ આપનારા કાળના અનેક ફેરફારોનો, પ્રિય પદાર્થોના વિયોગોનો અને કાંઈક સુખનો પણ અનુભવ કરતાં કરતાં માણસ ઘરડાં થઈ જાય છે. વિષયોનો ઉપભોગ આપનારા ભોગો સર્પોની ફણાઓ જેવા જ છે; કેમ કે તેમનો જરા સરખો સ્પર્શ થતાં જ તે તરત કરડી પડે છે અને વળી તેઓ પ્રતિક્ષણ નાશને પ્રાપ્ત થતા પણ દેખાય છે. પ્રયત્ન વિના જ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા પરમપદની પ્રાપ્તિથી રહિત છેવટ પરિણામક્ષય પામનારા આકારને ધારણ કરી રહેલ, વિકરાળ અને કષ્ટકારક કર્મો વડે આખું આયુષ્ય વ્યર્થ ચાલ્યું જાય છે. બંધન-

માં બંધાઈ ગયેલા વનના હાથીઓની જેમ ભોગોની આશામાં તૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા અવિવેકી પુરુષોને પગલે પગલે અપમાન મળે છે. સંપત્તિઓ અને સ્ત્રીઓ તરંગોના ઉછાળાઓના જેવી ક્ષણભંગુર છે, તો કયો વિવેકી પુરુષ સર્પની ફણાઓરૂપી છત્રની છાયાના જેવી ક્ષણિક એવી સ્ત્રી—સંપત્તિ આદિમાં આનંદ માને ? મનોહર એવા વિષયો ભલે હો અને મનોહર એવી વિભૂતિઓ પણ ભલે હો; પરંતુ જીવિત મદોન્મત્ત સ્ત્રીના કટાક્ષપાતના જેવું ક્ષણભંગુર છે. જેઓ ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતા અને પરિણામે અત્યંત નીરસ એવા વિષયોમાં રમે છે, તેઓ છેવટ નરકમાં પડે છે. ધન તો દ્વંદ્વના દોષો (ક્ષુધા—પિપાસા, શીત—ઉષ્ણ આદિ) વડે વ્યાપ્ત છે, દુ:સાધ્ય છે, અસ્થિર છે અને તે અવિવેકી પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય છે. તેમનાથી કોઈ દિવસ પણ મને સંતોષ થતો નથી. લક્ષ્મી માત્ર ઉપરઉપરથી જ મધુર દેખાય છે, પરિણામે દુ:ખ પેદા કરનાર છે અને ક્ષણિક વિલાસવાળી છે; કેવળ મોહ જ પેદા કરે છે. દુષ્ટ પુરુષોની મિત્રતાની પેઠે ધન આદિના સંબંધો ઉપરઉપરથી રમણીય લાગે છે, સંબંધ વડે પ્રસાર પામે છે, વિપત્તિ પેદા કરે છે અને ઘણે કષ્ટે તે માંડ સંપાદન કરી શકાય છે. યૌવનની શોભા શરદઋતુનાં વાદળાંની છાયાના જેવી ચંચળ છે. વિષયો ઉપરઉપરથી આરંભમાં રમણીય દેખાય છે, પણ પરિણામે પરિતાપ ઉપજાવે છે. કાળ મહાપુરુષોના જીવિતને પણ ગળી જાય છે અને મનુષ્યોનું આયુષ્ય વૃક્ષની શાખાના અગ્રભાગમાં લટકી રહેલા જળબિંદુના જેવું ચપળ છે. વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં કેશ ધોળા થઈ જાય છે અને દાંત પણ જીર્ણ થઈ જાય છે. આમ છેવટે બધું ય ક્ષયને અને જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ એક તૃષ્ણા જ કોઈ દિવસ જીર્ણ થતી નથી. ભોગોના વિસ્તારથી અતિ ગહન એવા સર્વ પ્રકારના દેહરૂપી જંગલની અંદર એક તૃષ્ણારૂપી વિષમંજરી જ અહર્નિશ વિકસિત રહે છે. બાલ્યવય યૌવનની પેઠે જતું રહે છે અને યૌવન બાલ્યવયની પેઠે જતું રહે છે. એ બેયનું પરસ્પર ઉપમાન—ઉપમેયપણું છે અને તે બંનેમાં ક્ષણભંગુરપણું રહેલું છે. જેમ ખોબામાંથી જળ તરત ઘટવા માંડે છે, તેમ આયુષ્ય પ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે; નદીના પ્રવાહની પેઠે વહ્યું જતું એ આયુષ્ય પાછું મળતું જ નથી. આ દેહ અર્જુનવાત(રોગ)ની પેઠે કોણ જાણે ક્યાંયથી તરત ખડો થઈ જાય છે અને પાછો આપણી નજર આગળ જ તે તરંગની પેઠે, વાદળાંની પેઠે અને દીપકની પેઠે નાશ પામી જાય છે. રમ્ય પદાર્થોમાં મને અરમ્યપણું જોવામાં આવ્યું, સ્થિર પદાર્થોમાં મેં અસ્થિરતા જોઈ અને સત્ય જણાતા પદાર્થોમાં પણ મને અસત્યતાનો અનુભવ થયો. આથી અમે વૈરાગ્યવાન થઈ ગયા છીએ. મન વાસનારહિત થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મવિશ્રાંતિમાં જે કાંઈ સુખ મળે છે, તે સુખ પાતાળ, પૃથ્વી કે સ્વર્ગના કોઈ ભોગોમાં પણ નથી મળતું. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી લતા (અજ્ઞાનને લીધે) ભમરાને પોતાના તરફ ખેંચે છે, તેમ જ્યાં સુધી મને દૃઢ વૈરાગ્ય ન હતો, ત્યાં સુધી જ સર્વ વિષયો સહિત પાંચે ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ મને પોતાના તરફ ખેંચી જતી હતી. પરંતુ હવે આજે ઘણે લાંબે કાળે હું અહંકારથી પણ રહિત થઈ ગયેલો છું અને મેં મારી બુદ્ધિ વડે સ્વર્ગમોક્ષ આદિમાં વૈરાગ્ય સંપાદન કર્યો છે. ઘણા લાંબા કાળ સુધી મને એકાંતમાં વિશ્રાંતિ લેવાની ઈચ્છા થઈ હતી, તેથી તમારી પેઠે જ હું આકાશમાં (દૂર પ્રદેશમાં) આવી ચડયો છું અને આ પર્ણકુટી મારા જોવામાં આવી છે. આ પર્ણકુટી આપની છે, એવું જ્ઞાન મને આજે જ થયું છે. આપ પાછા અહીં પધારશો એવો વિચાર મારા ચિત્તમાં આવ્યો જ ન હતો. હું અહીંથી આવ્યો તે સમયે મેં અનુમાનથી એમ જાણ્યું હતું કે કોઈ સિદ્ધ મહાત્મા અહીં રહેતા હતા અને તે પોતાની મેળે જ દેહનો ત્યાગ કરી દઈ નિર્વાણને પ્રાપ્ત

થઈ ગયેલા છે. હે ભગવન્ ! આ મારું વૃત્તાંત છે. હું અમુક છું, તે સર્વ પણ મેં આપને યથાસ્થિત રીતે કહ્યું છે. હવે આ અપરાધમાં દંડ કે અનુગ્રહ, જેમ આપના ધ્યાનમાં આવે તેમ સુખથી કરો. હે મહારાજ! સિદ્ધ પુરુષો પણ જ્યાં સુધી સમાધિપરાયણ થઈ પોતાના અંતરાત્મામાં બધી વસ્તુ વિષે ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે વિચાર કરી પૂરેપૂરો નિર્ણય કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેમને ત્રણે કાળમાં બનનાર વૃત્તાંતનું કોઈ પણ બરાબર જ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મા આદિના મનનો પણ એવો જ સહજ સ્વભાવ છે. (તો મારા જેવા અલ્પજ્ઞને માટે તો શું કહેવું ?) ૧-૯૯

सिद्धैर्न यावदवधानपरैर्विचार्य निर्णीतमुत्तमधियान्तरशेषवस्तु । तावत्त्रिकालकलनं न विदन्ति किंचिद् इत्यब्जजादिमनसोऽपि मुने स्वभावः ॥ ९९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પર્ણકુટીમાં વસિષ્ઠ સિદ્ધસમાગમ' નામનો સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૪ મો.*

પિશાચનું વર્ણન તથા જગત અને બ્રહ્મનું ઐક્ય

वसिष्ठ उवाच

अथ हेममयाकाशविस्तीर्णायां महाभुवि ।
सौहार्दादेव सिद्धस्य तस्येदमहमुक्तवान् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી આકાશના જેવી મહાવિશાળ (સાત સમુદ્ર, દ્વીપ આદિથી બહારની) સુવર્ણમય પૃથ્વીમાં મેં તે સિદ્ધ મહાત્માને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું : કેવળ તમે જ વિચાર નથી કર્યો એમ નથી, પરંતુ મેં પણ (તમારી સ્થિતિ સંબંધીનો) વિચાર કર્યો ન હતો; કેમ કે દેહધારી યોગીઓને પણ સર્વ વિષયમાં મનની એકાગ્રતા (સમાધિ) વિના ભૂતભવિષ્ય આદિ બાબતનું જ્ઞાન થતું નથી. જો મને પ્રથમથી (આપની આહીં સ્થિતિ વિષે) ખબર હોય, તો પછી હું તમારા વૃત્તાંતનો વિચાર કરી આકાશની અંદર આ પર્ણકુટીને શા માટે સ્થિર ન કરત ? એથી તો તમે આહીં સ્થિર સ્થિતિ કરી શકત. હવે તમે અહીંથી ચાલો. આપણે બંને આપણા સિદ્ધલોકની અંદર યથાસ્થિતપણે જઈ રહીએ; કેમ કે પોતાના આત્માની વિક્ષેપ વગરની સ્થિતિ સંપાદન કરવામાં પોતાના સ્થાનમાં જ શાંતપણે રહેવું એ એક ઉત્તમ સાધન છે. તે વખતે અમે બંને આકાશમાંના તારા જેવા જણાતા હતા. આવી રીતે નિર્ણય કરી અમે બંને જણ એક યંત્રમાંથી ઊડેલા બે પાષાણની પેઠે એક સાથે જ આકાશમાં ઊડયા. પછી અમે એકબીજાને પ્રણામપૂર્વક રજા આપી, ત્યારે એ સિદ્ધ પોતાના અભીષ્ટ પ્રદેશમાં (નંદનવનમાં) ચાલ્યા ગયા અને હું મારા અભીષ્ટ પ્રદેશમાં (સપ્તર્ષિલોકમાં) ચાલ્યો ગયો. હે રામચંદ્રજી! મેં ઉપર પ્રમાણેનું સર્વ વૃત્તાંત તમને કહી બતાવ્યું. તમે આ સંસારની આશ્ચર્યભરી વિચિત્રતા તો જુઓ!

રામ બોલ્યા : આપનો આ પાર્થિવ દેહ તો રજરૂપ થઈ જઈ અણુરૂપ થઈ ગયો હશે, તે પછી આપે કયા દેહ વડે સિદ્ધલોકમાં ભ્રમણ કર્યું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું જગતરૂપી ઘરની અંદર સિદ્ધ પુરુષોની સેનામાં અને લોકપાલોની નગરીઓમાં ભમતો હતો. મને એ સમયનું વૃત્તાંત સાંભર્યું, તે તમે સાંભળો. હું સ્થૂલદેહથી રહિત હતો અને આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે યુક્ત હતો. હું જોકે ઇન્દ્રના નગરમાં ગયો હતો, પણ ત્યાં મને કોઈએ દીઠો નહિ. હે રામચંદ્રજી! તે સમયે હું આકાશની પેઠે નિરાકાર થઈ રહ્યો હતો. અરે આધાર કે આધેય એ કશું ત્યાં હતું નહિ. હું તો ચિદાકાશ વડે સત્તાવાળા મનરૂપ જ થઈ ગયો હતો. તમારા જેવા સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓને હું ગ્રહીતારૂપે (ગ્રહણ કરનાર તરીકે) કે ગ્રાહ્યરૂપે જણાતો ન હતો; તેમ જ મારામાં દેશકાળ આદિનું પણ કોઈ ઠેકાણે પરિવર્તન થતું ન હતું.

* આ ચોરાણુમા સર્ગમાં બંનેનું પોતાના સિદ્ધલોકમાં જવું, તેમાં પિશાચોની અને દેવતાઓની સ્થિતિ કે જે કેવળ મન અનુસાર રહેલી છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

હું મનના મનરૂપે જ રહ્યો હતો, પૃથ્વી આદિ સ્થૂલ આકારથી રહિત જ હતો અને તેને લીધે જ હું પદાર્થોનો કશો અવરોધ કરતો ન હતો. મારો આકાર સંકલ્પપુરુષના જેવો હતો. મને પદાર્થોના સમૂહો કાંઈ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતા ન હતા. હું પોતે પોતાના અનુભવને જ જોયા કરતો હતો અને મારી પેઠે જ મનોમય રૂપે રહેલા પુરુષો સાથે હું વ્યવહાર કરતો હતો. આ બાબતમાં સ્વપ્નમાં થતા અનુભવો દૃષ્ટાંતરૂપ છે. બાકી જે પોતાના અનુભવને પણ ન માને તેવાઓ સાથે તમારે વધારે તકરાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જેમ સ્વપ્નમાં ગતિ કરનાર મનુષ્ય સ્વપ્નની અંદર મનોમય દેહે ઘરમાં વ્યવહાર કરતો હોય, તોપણ તે બીજાના સેવામાં આવતો નથી, તેમ હું આકાશમાં રહેલા દેવતાઓની પાસે રહ્યો હતો, છતાં તેમણે મને દીઠો નહિ. હું બીજા પાર્થિવ શરીરવાળાઓને દેખતો હતો, પરંતુ હું આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહે રહ્યો હતો અને મને કોઈ પણ દેખતું ન હતું.

રામ બોલ્યા: તમે સ્થૂલ દેહના અભાવને લીધે જ્યારે આકાશના જેવા નિરાકાર હતા, ત્યારે એ સુવર્ણમય ભૂમિમાં આપને સિદ્ધ મહાત્માએ શી રીતે દીઠા?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: અસ્મદાદિ (જ્ઞાન વડે અને યોગ વડે સિદ્ધ) પુરુષો (સત્યસંકલ્પને લીધે) પોતાના સંકલ્પને આધારે કલ્પાયેલા પદાર્થોને દેખે છે, પણ જે પોતાના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા નથી, તેને નથી દેખતા. પુરુષજ્ઞાનયોગ આદિ વડે શુદ્ધ આત્માવાળો હોય છે,. છતાં લૌકિક વ્યવહારોમાં નિમગ્ન થઈ જવાથી તે ક્ષણવારમાં પોતાના આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. 'મને આ સિદ્ધ મહાત્મા ભલે દેખો' એમ મારા મનમાં સંકલ્પ થયો, તેથી મારા સત્યસંકલ્પને લીધે તેણે મને દીઠો. આમ હું તે સિદ્ધના સંકલ્પના વિષયરૂપ થઈ રહ્યો હતો. બીજા સામાન્ય જીવો ભેદભાવના દૃઢપણાને લીધે સત્યસંકલ્પ હોઈ શકતા નથી, પણ એ સિદ્ધ મહાત્મા તો ભેદભાવ ના બાધિત થઈ જવાથી સત્યસંકલ્પ હતા. કદાચિત્ બંને સિદ્ધ પુરુષ હોય અને તેમનું ઇચ્છિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય, તો તેમાં જેના આત્મજ્ઞાનની નિર્મળતાનું અધિકપણું હોય તથા જેનો પુરુષપ્રયત્ન પ્રબળ હોય, તે જય મેળવે છે. હું સિદ્ધોની સેનામાં અને લોકપાલોની નગરીઓમાં ભમતો હતો અને વ્યવહારોના સમુદાય વડે મને મારું આતિવાહિક-(સૂક્ષ્મ)પણું ભુલાઈ ગયું હતું.ત્યારે હું મહાવિશાળ આકાશની અંદર બીજાઓની સાથે વ્યવહાર કરવા લાગ્યો, છતાં મને ચંચળને કોઈ પણ દેખતું ન હતું. હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! હું જોકે દેવલોકમાં અત્યંત શબ્દ કરતો હતો, પણ સ્વપ્નપુરુષની પેઠે મારો શબ્દ કોઈના પણ સાંભળવામાં આવતો ન હતો. મારો દેહ કેવળ મનોમય જ હતો, તેથી જો હું કોઈને હસ્ત આદિનો અવલંબ આપવા ધારું, તોપણ તે (હસ્ત આદિ) બીજાના અવલંબનરૂપ થઈ શકે નહિ. આમ હે રામચંદ્રજી! હું આકાશના એક પિશાચરૂપ હતો અને મેં દેવલોકની અંદરના પિશાચપણાનો અનુભવ કર્યો હતો.

રામ બોલ્યા: આ લોકમાં પિશાચો કેવા આકારે રહે છે? તેઓ કયા સ્થાનમાં રહે છે? તેઓ કેવી જાતિના, કેવા આચારના, કેવા અંતઃકરણના અને કેવા હોય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ લોકમાં કઈ જાતના પિશાચો હોય છે, તે હું કહી બતાવીશ. તમે તે સાંભળો. જે માણસ પ્રસંગપ્રાપ્ત વચન બોલતો નથી, તે સભ્ય (સભામાં બેસવા યોગ્ય) ગણાતો નથી. કેટલાક પિશાચો આકાશના જેવા અને મનોમય (સૂક્ષ્મ) દેહવાળા હોય છે. તેઓ પોતાના મન વડે સ્વપ્નની પેઠે કલ્પી લીધેલા હાથ, પગ આદિ અવયવો વડે યુક્ત હોય છે. તેઓ તમારી પેઠે જ પોતાના આકારને દેખે છે. એ પિશાચો બીજા મનુષ્યમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી અને ભય ઉપજાવનારી પોતાની છાયા વડે (પ્રતિબિંબ વડે) બીજાના ચિત્તમાં પ્રવેશ

કરે છે. (તદ્રૂપ જેવા બની જાય છે). તેઓ મનુષ્યોના દુઃખભોગોને આપનાર કાલ—કર્મ—વાસના વગેરે નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ—ચેષ્ટા આદિ આકારે પેદા કરે છે. વખતે તેઓ મનુષ્યને મારી નાખે છે,વખતે અલ્પસત્ત્વ અને અલ્પબળવાળા મનુષ્યની રુધિર આદિ ધાતુઓને ચૂસી લે છે, વખતે તેમનાં બળને અને સત્ત્વને હરી લે છે અને વખતે ચિત્તને દબાવી જીવોની હિંસા પણ કરે છે. કેટલાક પિશાચો આકાશના જેવા હોય છે, કેટલાક પિશાચો ઝાકળના જેવા હોય છે, કેટલાક સ્વપ્નનરના જેવા આકારવાળા હોય છે અને કેટલાક સાકાર છતાં આકાશના જેવા નિરાકાર જ હોય છે. કેટલાક પિશાચોનો આકાર વાદળાંના જેવો હોય છે, કેટલાક તો પવનરૂપી દેહવાળા હોય છે અને કેટલાક તો ભ્રમ રૂપે જ દેખાતા હોય છે. એ બધાયનું વાસ્તવ રૂપ જોઈએ તો તે બુદ્ધિમય અને મનોમય જ છે. સ્થૂલદેહના અભાવને લીધે તે કોઈનાથી ગ્રહણ કરી શકાતા નથી, તેમ પોતે કોઈને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેમનું શરીર આકાશના જેવું શૂન્ય હોય છે, છતાં તેઓ પોતાના આકારને દેખે છે. તેઓ કર્મયોગે પ્રાપ્ત થનાર ટાઢ—તડકા આદિ સુખદુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ બહારના જળ આદિ પદાર્થો પીવાને કે અન્ન આદિ જમવાને અર્થાત્ પોતાની મરજી પ્રમાણે લેવું—દેવું ઈત્યાદિ વ્યવહાર કરવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. તેઓ ઈચ્છા, દ્વેષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેથી યુક્ત હોય છે અને મંત્ર, ઔષધ, તપ, દાન, ધૈર્ય તથા ધર્મ વડે તેમને વશ કરી શકાય છે. 'સત્વાવષ્ટંભ' નામના એક જાતના યોગધારણના ભેદથી મનુષ્યના સત્ત્વનો અવષ્ટંભ (અટકાવ) કરી શકાય છે. તે વડે યંત્ર વડે અને કોઈ સિદ્ધ કરેલા મંત્ર વડે, કોઈક સ્થળે અને કોઈક સમયે કેટલાક પુરુષો તે પિશાચને વશ કરી લઈ સેવા આદિમાં જોડી દે છે અને દેખે પણ છે. પિશાચોની યોનિ એ એક દેવયોનિ છે. તેથી કેટલાક તો દેવોના જેવા ઐશ્વર્યવાળા હોય છે, કેટલાક તો મનુષ્યના જેવા લક્ષ્મીવાળા લાગે છે અને કેટલાક તો સર્પના જેવા હોય છે. વળી કેટલાક કૂતરા, શિયાળ આદિના જેવા હોય છે, કેટલાક ગામમાં તથા જંગલમાં રહે છે, કેટલાક કૃત્રિમ નાની નાની નદીઓમાં, કચરો નાખવાનાં સ્થાનોમાં (ઉકરડામાં) તથા શેરીઓમાં રહે છે અને કેટલાક નરકના જેવા અપવિત્ર પ્રદેશમાં વસે છે. આ પ્રમાણે પિશાચોનાં ધામો, તેમના આકારો અને તેમના આચારો કહ્યા. હવે તેમના જન્મ વિષે હું કહું છું તે તમે સાંભળો. દૃશ્યના સંપર્ક વિનાનું ચિન્મય બ્રહ્મ સ્વભાવે જ સર્વશક્તિમાન છે. તે દૃશ્યને કલ્પી લઈને પોતાને અમુક પરિચ્છિન્નરૂપે સમજે છે અને તેવા રૂપે જ થઈ રહે છે. આ જ જીવરૂપ છે એમ તમે સમજો. એ જીવ અભિમાન વડે પ્રૌઢપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'અહંકાર'ના નામથી ઓળખાય છે. તે અહંકાર પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે 'મન'ના નામથી કહેવાય છે. આમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે. એ મનરૂપ જીવ જ સમષ્ટિરૂપે બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તેનું સ્વરૂપ સંકલ્પરૂપ અને આકાશરૂપ જ છે. અસત્ય જગતનું બીજ પણ અસત્ય જ છે અને વસ્તુતઃ જોતાં તે નિરાકાર છે. આમ મન જ (સમષ્ટિરૂપે) બ્રહ્મા કહેવાય છે. તે સંદેહ હોવા છતાં નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તેનો આકાર સ્વપ્ન પુરુષના જેવો છે અને સત્યરૂપ ભાસતાં છતાં તે સદાકાળ અસત્ય જ છે. તે પોતે પૃથ્વી આદિ આકારથી રહિત છે. તેનો દેહ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) છે, કેમ કે આકાશની અંદર રહેનાર સંકલ્પનો પાર્થિવ (પૃથ્વી આદિ સંબંધી) આકાર ક્યાંથી જ હોય ? જેમ તમારું મન પોતે આકાશમાં કલ્પી લીધેલા નગરને દેખે છે, તેમ એ સમષ્ટિનું મન પણ પોતાનામાં કલ્પી લીધેલા વિરંચીપણાનો અનુભવ કરે છે. એ સત્યસંકલ્પ વિરંચી (બ્રહ્મા) જેવી જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તેવું પોતે દેખે છે અને અનુભવે છે; તો પછી ચિદ્રૂપ જીવ (જ્ઞાનશક્તિને લીધે) શા માટે ન દેખે કે ન અનુભવે ? બ્રહ્મા વસ્તુતઃ

જોતાં શૂન્યરૂપ જ છે. તે બ્રહ્મ ચિદાકાશની અંદર શૂન્ય એવા જે કાંઈ બ્રહ્માંડને જુએ છે, તે આ જગત કહેવાય છે. બ્રહ્મ જ બ્રહ્મની અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) વિવર્તભાવે તેવા રૂપે થઈ રહેલ છે. ઘણા કાળની એક ભાવનાને લીધે જગત-ને દૃઢ પ્રતિભાસ થઈ રહ્યો છે અને તે ઘણા લાંબા કાળના સ્વપ્નના જેવું સુંદર તથા ઘટ્ટ જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મા આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને ધારણ કરી રહેલા છે અને તેમને ઘણા લાંબા કાળની ભાવનાને લીધે અનેક સૃષ્ટિ અનુભવમાં આવે છે. બાકી ખરું જોતાં એ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. પરંતુ પ્રકટ ઉત્કર્ષને લીધે એ બ્રહ્માનો આતિ-વાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ પણ આધિભૌતિકપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો છે, તેથી જ તે સૃષ્ટિરૂપે કહે-વામાં આવે છે અને તેમાં અનેક ભેદોની પ્રતીતિ થાય છે. એ બ્રહ્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમ જ જીવ અને જગત એ બંને પણ બ્રહ્મરૂપ છે. વસ્તુતઃ તેની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. શૂન્યપણું અને આકાશ એ બંને જેમ એક જ છે, તેમ જગત અને જીવ એ બંને પણ એક જ છે. પવન અને ચલનશકિતની પેઠે તે એકરૂપે જ રહેલ છે. તમે જેમ તમારા મિથ્યા એવા સંકલ્પપુરુષને સત્ય લેખો છો, તેમ એ બ્રહ્મા પણ પોતાના દેહને પંચમહાભૂતરૂપ સમજે છે. બાકી એ દેહ સાવ મિથ્યા જ છે અને વાસ્તવ નથી. એ બ્રહ્માએ બ્રહ્માંડના આકારે થઈ રહેલા પોતાના શરીરની ધાતુઓનાં પૃથ્વી આદિ પાંચ નામ પાડયાં અને તેઓ પુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં જગતરૂપે થઈ રહેલ છે. જેમ તમારો પોતાનો સંકલ્પ અસત્ય છે, છતાં તમને સત્યરૂપે અનુ-ભવમાં આવે છે, તેમ સમષ્ટિના આત્મારૂપ બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પને સત્યરૂપે જ અનુભવે છે. બ્રહ્મા પોતે ચિદાકાશરૂપ છે અને તેનો સંકલ્પ પણ ચિદાકાશરૂપ છે. આમ આ સર્વ જગત બ્રહ્માના એક સંકલ્પરૂપ અને સ્વપ્નરૂપ છે. તેણે કરેલી આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા નાશ એ બંને પણ સ્વપ્ન જેવાં જ છે. એ બ્રહ્માનું (સમષ્ટિ) મન જેવા પ્રકારની સત્યતાને ધારણ કરે છે, તેવા જ પ્રકારની સત્યતાને તેના અંશોમાં રહેલી છે. આથી તેણે બનાવેલ ઈન્દ્ર, ચંદ્ર, રુદ્ર અને સૂર્ય અને તેનાં કિરણો વગેરે પણ તેવાં જ સત્યતાવાળાં છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં આમ છે, તો પછી અનેક જગતના સમૂહો એક જાતનું મનોરાજ્ય જ છે, એમ કહી શકાય છે. તે શૂન્ય છે, નિરાલંબ છે અને ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં તેવા રૂપે (વિવર્તભાવે) થઈ રહેલા ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નનગર ચિદાકાશરૂપ છે અને સંકલ્પ વડે કલ્પી કાઢેલો પર્વત પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મા તથા જગત એ સર્વ પણ નિરાકાર સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે. નિરંતર અને અવિનાશી એવા ચિદાકાશની અંદર આ દૃશ્યજાળ આભાસરૂપે જ માત્ર ખડી થઈ રહેલી દેખાય છે. તેથી સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય તથા અંતની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે મિથ્યારૂપે જ ઉદય પામેલ છે. હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! તમે, હું અને જગત ઇત્યાદિ જે કાંઈ છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે; તો પછી તેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની વાત જ કયાં રહી? જ્યારે સર્વ મિથ્યા જ છે, ત્યાર પછી નિરર્થક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર રાગ, દ્વેષ, ભય આદિ વિકારો શા માટે વૃથા ઉદય પામે છે, તે તમે જ કહો. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! વસ્તુતઃ જોતાં સૃષ્ટિ આદિ કશું પણ છે નહિ, તેમ સૃષ્ટિ કે તેનો અભાવ એ કશું પણ નથી; પરંતુ સદાકાળ એક જ સ્વરૂપમાં રહેનાર પરબ્રહ્મ જ નિરંતર એવી રીતે (જગત આદિના આકારે) પ્રતીતિમાં આવે છે. ચારે બાજુથી શૂન્ય, વિશાળ વિસ્તારવાળા અને ચિત્સત્તારૂપી સ્વચ્છ જળ વડે પરિપૂર્ણ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપી અક્ષય ક્ષેત્ર છે, કલ્પનારૂપી કાદવથી તે વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે ચિદાકાશરૂપી બીજમાંથી આ અનેક પ્રાણીઓરૂપી શિલાઓની પંકિતઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને થશે. ખરી રીતે જોતાં તો, એ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોઈએ તો અહીં કાંઈ ક્ષેત્ર પણ નથી, તેની અંદર કાંઈ

વાવણી પણ થઈ નથી, કાંઈ બીજ પણ નથી, તેમ કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી. અધ્યારોપ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્વ રહેલું છે. એ ક્ષેત્રની અંદર જે શિલાઓની પંક્તિઓ પુષ્ટપણે રૂઢ થઈ રહી છે, તે દેવ આદિ જાતિ છે. જે અત્યંત કાંતિ વડે રત્નરૂપે બહુ ઉજ્જ્વળતાથી દીપી નીકળે છે, તે દેવર્ષિ આદિની જાતિરૂપ છે. જે શિલાઓ અર્ધ ભાગમાં ઉજ્જ્વળ વર્ણવાળી છે, તે નર—નાગ આદિની જાતિરૂપ છે. જે શિલાઓ મ્લાન છે, તે રજોગુણથી દુ:ખી થતી કૃમિ—સ્થાવર આદિ જાતિરૂપ જાણવી. જે શિલાઓ તોલમાં બહુ ભારે છે, જે કાંતિ, પ્રકાશ આદિ ફળથી રહિત છે, જે શૂન્ય આકારવાળી છે, જે ક્ષય વડે ઘસારાવાળી છે અને જે સ્થૂલશરીર વિનાની છતાં સ્થૂલશરીરવાળી પણ થઈ જાય છે, તે પિશાચ આદિની જાતિ સમજવી. કોઈ પણ જણ કોઈ પણ ઠેકાણે સંકલ્પ કરનારા વિધાતાની ઈચ્છાનો ફેરફાર કરી શકતો નથી, એટલે વિરંચીની ઈચ્છા જ એવી અનેક જાતિરૂપે ઉદય પામી રહી છે. એ સર્વ પ્રાણીઓની જાતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે, આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહવાળી છે અને પૃથ્વી આદિ સ્થૂલભાવથી રહિત છે. પરંતુ જેમ ઘણા લાંબાકાળના અનુભવથી સ્વપ્નમાં જાગ્રત દશાની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ તે ઘણા કાળના લાંબા અભ્યાસને લીધે પોતાનામાં આધિભૌતિકપણાને કલ્પી લે છે. પિશાચ આદિ પણ એવી જ રીતે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહવાળા છે, છતાં ઘણા કાળના લાંબા અભ્યાસથી તે પોતાનામાં આધિભૌતિકપણાને (સ્થૂલભાવને) કલ્પી લે છે. તેઓ પોતાના સંસારમાં વિહાર કરે છે અને પોતાની યોનિમાં ભોગવાતા ભોગો વડે તેઓ પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. જેમ ગામડાંના માણસો ગામડાંના માણસોને દેખે છે, તેમ તેમાંની કેટલીક જાતિ તો પરસ્પર એકબીજાને દેખે છે. પ્રાણીઓની આ સર્વ જાતિઓ જાણે સ્વપ્નરૂપી એક લોકમાં રહેતી હોય તેવી છે. ઘણાં ઘણાં મનુષ્યો જુદા જુદા રૂપે પોતાને આવેલાં અનેક સ્વપ્નોમાં અનેક લોકોને રચે છે, પણ તેઓ પરસ્પરને જોઈ શકતા નથી, તેમ કેટલીક પિશાચ જાતિઓ પણ અન્યોન્ય એકબીજાને દેખી શકતી નથી અને નાના પ્રકારના આકારવાળી હોય છે. જેવી રીતે જગતની અંદર પિશાચ આદિ નીચ જાતિઓ રહેલ છે. તેવી જ રીતે બીજી કૂષ્માંડ, યક્ષ, પ્રેત આદિ જાતિઓ પણ ઘણું કરીને રહેલ છે. જેમ જ્યાં નીચાણ હોય ત્યાં જ જળ રહે છે, તેમ જ્યાં પિશાચ આદિ હોય ત્યાં જ તમ (અંધકાર—તમોગુણ—અજ્ઞાન) રહે છે. મધ્યાહ્‌ને પણ જે આંગણામાં પિશાચ રહે તેમાં અંધકાર જ રહેલો દેખાય છે. એ અંધકારને સૂર્ય ટાળી શકતો નથી, ને (પિશાચ સિવાય) બીજો કોઈ તેને દેખી કે અનુભવી શકતો નથી. અહો ! માયાનો કેવો પ્રભાવ છે એ તો તમે જુઓ ! જેમ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનું સ્વાભાવક તેજોમય મંડળ છે, તેમ પિશાચ આદિનું સ્વાભાવિક તામસ (અંધકારમય) મંડળ છે. ઘુવડની પેઠે પિશાચ આદિ પણ તેજમાં નિર્બળ થઈ જાય છે અને અંધકારમાં બળવાન હોય છે. આ આશ્ચર્ય તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલ છે. હું દેવતાઓના અને લોકપાલોના લોકની અંદર એક પિશાચ જેવો થયો હતો, તેથી પ્રસંગને લીધે મેં પિશાચયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવની જાતિ વિષે તમને કહી સંભળાવ્યું છે અને તે પણ સમયને અનુસરીને જ કહ્યું છે. ૧—૮૫

एषा पिशाचा जनितस्य जातिः प्रोक्ता मया ते समयानपेता । पिशाचतुल्यः सुरलोकपाललोकेषु जातोऽहमिति प्रसंगात् ॥ ८५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ' પિશાચવર્ણનપ્રસંગે જગદ્‌બ્રહ્મણૈકયપ્રતિપાદન ' નામનો સર્ગ ૯૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૫ મો*

વસિષ્ઠમુનિનો મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર

वसिष्ठ उवाच

ततश्चिदाकाशवपुर्भूतपंचकवर्जितः ।
विहरन्नहमाकाशे पिशाच इव संस्थितः ॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ત્યારે હું ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યો હતો, પંચભૂતથી રહિત હતો અને આકાશમાં જાણે પિશાચ ફરતો હોય તેવો થઈ રહ્યો હતો એ વખતે ચંદ્ર, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ ને મહાદેવ આદિ મને દેખતા ન હતા; તેમ જ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, કિન્નરો અને અપ્સરાઓનો સમૂહ પણ મને દેખતો ન હતો. હું તેમનું આક્રમણ કરતો હતો, તોપણ તેઓ મારું આક્રમણ કરતા ન હતા. વળી તેઓ મારું વચન સાંભળતા ન હતા. આથી વેચાયેલા સજ્જનની પેઠે હું મોહને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. પછી મેં વિચાર કર્યો કે, 'આપણે સત્યસંકલ્પ છીએ,' એવો વિચાર કરી મેં મારો સત્યસંકલ્પ કર્યો કે, 'દેવતાઓનો સમૂહ મને દેખો.' એટલે એ દેવલોકમાં મારી આગળ રહેલા સર્વ દેવતાઓ તે નગરમાં આવેલા મને જાણે ઇન્દ્રજાળથી ઊભા થઈ ગયેલા એક વૃક્ષની જેમ જોવા લાગ્યા. પછી મેં દેવતાઓનાં મંદિરમાં સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કરવા માંડયો. હું યથાસ્થિતપણે સારી પેઠે મારાં પૂર્વનાં આચરણને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને નિઃશંકપણે ચેષ્ટા કરતો હતો. મારાં વૃત્તાંતને નહિ જાણનારા જે પુરુષોએ મને પ્રથમ ચોટામાં પ્રકટ થયેલો દીઠો, તેમણે 'પાર્થિવ વસિષ્ઠ' એવા નામથી લોકમાં મારી પ્રખ્યાતિ કરી. આકાશમાં રહેનાર જે પુરુષોએ મને સૂર્યનાં કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલો દીઠો, તેમણે 'તૈજસવસિષ્ઠ' એવું મારું નામ પાડયું. આકાશમાં સ્થિતિ કરનારા જે સિદ્ધ મહાત્માઓએ મને પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો દીઠો, તેમણે 'વાતવસિષ્ઠ' એવા નામથી મને બોલાવવા માંડયો. જે મહર્ષિઓએ મને જળમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જોયો, તેઓ મને 'જળવસિષ્ઠ' એવા નામથી કહેવા લાગ્યા. એવી રીતે પૃથ્વી આદિથી મારા જન્મની પરંપરા બીજાઓની કલ્પના વડે જ થઈ હતી. તે સમયથી માંડી લોકમાં કોઈક ઠેકાણે 'પાર્થિવવસિષ્ઠ' એવા નામથી, કોઈક ઠેકાણે 'જળવસિષ્ઠ' નામથી, કોઈક સ્થળે 'તૈજસવસિષ્ઠ'ના નામથી અને કોઈક ઠેકાણે 'વાતવસિષ્ઠ' એવા નામથી મારી ખ્યાતિ થઈ. પછી કાળે કરીને મારા તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહની અંદર આધિભૌતિકપણું પ્રકટ થઈ ગયું અને તે ઘણા લાંબા કાળના અભ્યાસમાં લાગેલા મન વડે પેદા થયું હતું. આતિવાહિકપણું તથા આધિભૌતિકપણું એ બંને ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશરૂપે જોતાં તે બેય એક જ છે. તેથી મારા વિચારમાં ચિદાત્મા જ એ બંને દેહને આકારે પ્રતીતિમાં આવતો હોય એમ ભાસતું હતું. હું કોઈ એક સ્થળમાં આકાશ આદિ પંચમહાભૂતરૂપે પ્રતીતિમાં આવતો હતો, તોપણ ખરું જોતાં હું કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ હતો. જેમ તમારી પાસે ઉપદેશ આદિ વ્યવહાર માટે હું આકારવાળો દેખાઉં છું, તેમ હું ત્યાં પણ આકારવાળો દેખાતો હતો. આમ છતાં હું કેવળ નિરાકાર, ચિદાકાશરૂપ જ હતો.એવી જ રીતે જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહાર કરવા છતાં પણ બ્રહ્માકાશરૂપ જ હોય છે અને વિદેહમુક્ત થતાં પણ તે બ્રહ્મમાત્ર જ થઈ રહે છે. જેમ મારું બ્રહ્મપણું કોઈ દિવસ નિવૃત્ત થતું નથી, તેમ મારા વ્યવહારનું બ્રહ્મપણું પણ નિવૃત્ત થતું નથી. બીજી દૃષ્ટિનો અસંભવ હોવાથી, તમારી આગળ (વ્યવહારદૃષ્ટિથી) હું આ વસિષ્ઠરૂપે જ થઈ રહ્યો છું. જેમ અજ્ઞાની પુરુષને સ્વપ્નાવસ્થામાં જન્મ વગરના અને નિરાકાર એવા સ્વપ્નનરમાં આધિભૌતિકપણાની બુદ્ધિ થઈ જાય છે, તેમ મને પણ જગતમાં અને બીજા મનુષ્યોમાં આધિભૌતિકપણાની

*** આ પંચાણુમા સર્ગમાં સત્યસંકલ્પપણાથી વસિષ્ઠજી ફરીવાર મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર કરશે; અને પોતાને આકાશ, વસિષ્ઠ આદિ નામ મળશે એ વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.**

પ્રતીતિ થાય છે. એવી જ રીતે બીજા અજ્ઞાનીઓને સ્વયંભૂની સર્વ સૃષ્ટિઓ આધિભૌતિક દેખાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેવા રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી અને તેની ઉત્પત્તિ તથા લય, એ બંને જાણે ખરેખર થતાં હોય એમ જણાય છે. આ જે હું તમારી નજર આગળ ઊભો છું, તે આકાશવસિષ્ઠ છું અને પોતાના અભ્યાસબળથી આવા રૂપે જાણે પુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોઉં તેમ થઈ રહેલ છું. અથવા તો તમારી તેવી દૃઢ ભાવનાને લીધે તમારી બુદ્ધિને અનુસરી હું ભૌતિક દેહવાળો થઈ રહ્યો છું. સર્વ બ્રહ્માઓ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેવી રીતે તેમનું અસ્તિત્વ મનોમાત્ર જ છે, તેવી જ રીતે આ સૃષ્ટિઓ પણ મનોમાત્ર છે, જેમ બાળકોને અજ્ઞાનને લીધે વેતાલ વજ્રના જેવો દૃઢ જણાય છે, તેમ હું વગેરે આ સર્વ સૃષ્ટિ તમને અજ્ઞાનના દોષને લીધે વજ્રના જેવી દૃઢ ભાસે છે. પરંતુ તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, તો વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાથી જેમ દૂર રહેલા બંધુ ઉપરનો સ્નેહ કાળે કરીને ક્ષીણ થતો જાય છે, તેમ તે પણ થોડા સમયમાં જ શમી જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલા ભંડારને ગ્રહણ કરવાની વાસનાનું ખરેખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં તે વાસના શાંત પડી જાય છે, તેમ સૃષ્ટિનું ખરેખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં અહંકારનું ઘાટાપણું શાંત થઈ જાય છે. ઝાંઝવાના જળનું ખરેખરું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ઝાંઝવાના જળની નદીના વેગે વહેતા જળને ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે દૃશ્યના સ્વરૂપનું વાસ્તવ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે સંબંધી સર્વ વિચાર શાંત પડી જાય છે. મહારામાયણ જેવા શાસ્ત્રનું માત્ર નિરંતર અવલોકન કરવાથી જીવન્મુક્તતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તો પછી દૃશ્યના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં તો મુશ્કેલી જ શી છે? સાંસારિક વાસનાને લીધે જે પુરુષની બુદ્ધિ અવસ્તુરૂપ એવા દેહ, ઈન્દ્રિય અને શબ્દ આદિ ભોગ્ય વિષયોમાં આસક્ત છે, તે પુરુષ મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારો નથી અને તેને કૂતરાના જેવો અથવા કીડાના જેવો સમજવો. જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળો પુરુષ કેવા ભોગો ભોગવે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ કેવા ભોગો ભોગવે છે, તે વિચારવાનું છે. મહારામાયણ જેવા શાસ્ત્રનું માત્ર અવલોકન કરવાથી જ સર્વ વસ્તુઓને વિષે પોતાના ચિત્તમાં બરફના જેવી પરમ શીતળતા ઉદય પામે છે. શીતળ ચિત્ત રહેવું એ મોક્ષ છે અને સંતાપવાળું ચિત્ત રહેવું તે બંધ છે. અહો ! લોકની કેવી મૂઢતા છે કે એવા મોક્ષની પણ તેમને ઇચ્છા થતી નથી? આ સર્વ મનુષ્ય સ્વભાવે જ વિષયોને પરવશ થઈ રહેલ છે. આથી જ તેઓ પરસ્પર એકબીજાનાં સ્ત્રી—ધન વગેરેમાં લોલુપ થઈ રહ્યા છે, તોપણ આ મુમુક્ષુ-શાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરવાથી (મનન—નિદિધ્યાસન આદિ ઉપાય વડે) યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં તેઓ સુખી થાય છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે વસિષ્ઠ ઋષિ કહેતા હતા એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યનારાયણ અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, સભા નમસ્કાર કરી પોતાના સાયંકાળ સંબંધી કર્મ કરવા માટે સ્નાન કરવા સારુ ચાલી ગઈ અને પછી રાત્રિ વ્યતીત થતાં સૂર્યનારાયણના ઉદયની સાથે તે ત્યાં આવી પહોંચી. ૧—૩૧

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠશરીરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિમુનિનો સત્તરમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો*

આત્મા અજરામર જ છે

वसिष्ठ उवाच

पाषाणाख्यानमेतत्ते कथितं कार्यकोविद ।
अनयेमाः स्फुरद्रूप्यासृष्टया नभसि स्थिता: ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કાર્યમાં કુશળ રામચંદ્રજી ! તમને મેં આ પાષાણાખ્યાન કહી સંભળાવ્યું, એવી જ રીતિથી આ સર્વ સૃષ્ટિઓ આરોપિતરૂપે ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે. વસ્તુત: જોઇએ તો કોઈ ઠેકાણે કોઈ સમયે કશું પણ રહ્યું નથી; બ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે અખંડિત રીતે પોતાના એકરસરૂપ સ્વભાવની અંદર રહેલ છે. બ્રહ્મ ચિન્માત્ર જ છે, એમ તમે સમજો. સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં પોતાનો ચિદાત્મા જ સ્વપ્નનગરરૂપે થઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, પણ તે કોઈ દિવસ પોતાના આત્માના સ્વરૂપથી જુદો કહી શકાતો નથી. તેવી જ રીતે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત ચિદાકાશ સ્વયંભૂરૂપ થઈ રહ્યા છતાં અને દૃશ્યરૂપ થઈ રહ્યા છતાં તેણે પોતાનું નિર્વિકાર શુદ્ધ સ્વરૂપ છોડયું નથી. વસ્તુદૃષ્ટિથી જોતાં સ્વયંભૂ પણ નથી, જગત પણ નથી અને સ્વપ્નનગર પણ નથી. યથાર્થ મહાવિવેકવાળી દૃષ્ટિથી જોતાં ચિન્માત્ર બ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે એ સર્વને આકારે થઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ તમને સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતું સ્વપ્નનગર ચિદ્રૂપ છે અને તે તમારા પોતાના આત્માની અંદર રહેલ છે, તેમ અખંડ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિથી માંડી ઠેઠ મહાપ્રલય સુધી જગતરૂપે થઈ રહેલ છે. જેમ સુવર્ણ અને સુવર્ણની શિલામાં તેમ જ સ્વપ્નનગર અને ચિદાત્મામાં ભેદ સંભવતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિમાં ભેદ સંભવતો નથી. જેમ સુવર્ણ જ સત્ય છે, પણ વીંટી આદિ આકારો સુવર્ણથી જુદા નથી અને સ્વપ્નના પર્વતમાં જેમ વાસ્તવિક શૈલપણું હોતું નથી, પણ ચિદાત્મા જ તેવારૂપે દેખાય છે, તેમ એક ચિદાકાશ જ સત્ય છે અને તેનાથી જુદી બીજી સૃષ્ટિ સંભવતી નથી. જેમ સ્વપ્નમાં નિર્વિકાર આત્મચૈતન્ય જ વિવર્તભાવથી સ્વપ્નપર્વતના જેવું થઈ રહેલ ભાસે છે, તેમ નિરાકાર બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી સૃષ્ટિના જેવું થઈ રહેલ ભાસે છે, તે બીજું કશું નથી. આ સર્વ અનંત, નિર્વિકાર અને અવિનાશી એવા ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે હજારો મહાકલ્પોમાં પણ ઉદયને કે નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી. જીવ ચિદાકાશરૂપ છે, આ તમે પોતે પણ ચિદાકાશરૂપ છો, હું પણ અવિનાશી ચિદાકાશરૂપ છું અને આ ત્રણે લોક પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. ચિદાકાશને છોડી દઈ જોઈએ તો આ શરીર નિર્જીવ જ છે. એક અચ્છેદ્ય અને અદાહ્ય એવું આ ચિદાકાશ જ નષ્ટ થતું નથી. સર્વ ચિદાકાશરૂપ હોવાથી કશું પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી. જગત ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે, એમ અનુભવમાં આવે છે. મનુષ્ય ચિન્માત્ર પુરુષરૂપ છે. એ ચિન્માત્ર (અવિનાશી) તત્ત્વ જો મરી જતું હોય, તો **आत्मा वै जायते पुत्रः ।** એ શ્રુતિથી પુત્રના અને પિતાના આત્માનો અભેદ છે, તેથી પિતાનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર નિ:સંદેહ મરણને પ્રાપ્ત થઈ જવો જોઈએ. પછી, **एक इव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।** (એક જ જીવ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહ્યો છે) એ શ્રુતિથી એક જીવનું મરણ થતાં બધા જીવો મરી જઈ આખું પૃથ્વીતલ શૂન્ય થવું જોઈએ. પરંતુ હે રામચંદ્રજી ! આજ દિવસ સુધી કોઈનું ચિન્માત્રતત્ત્વ કોઈ સ્થળે નાશ પામ્યું નથી અને પૃથ્વી પણ શૂન્ય થયેલી જણાતી નથી; તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચિન્મય તત્ત્વ અક્ષય છે. 'હું કેવળ એક ચિન્મય છું અને શરીર આદિ કશું પણ મારું નથી' એવું અનુસંધાન જો અહર્નિશ રહેતું હોય, તો પછી જન્મ—મરણ આદિ કયાં છે ? જે આત્મહત્યારાઓ 'હું નિર્મળ ચિન્માત્રરૂપ છું,' એવા પોતાના અનુભવનું પણ કુતર્કોથી

* આ છન્નુમા સર્ગમાં પાષાણાખ્યાનના તાત્પર્યરૂપે જગતને ચિદાત્માના વિવર્તરૂપે વર્ણવશે અને બ્રહ્માનંદરૂપ અજરામર ચૈતન્ય જ આત્મારૂપ છે, તે વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ખંડન કરે છે, તેઓ વિપત્તિરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. 'હું આકાશથી પણ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, નિત્ય, અનંત અને ચિન્માત્ર છું. મને જીવિત–મરણ કે સુખ–દુઃખ સાથે શો સંબંધ છે? હું ચિદાકાશરૂપ છું, શરીર આદિ સાથે મારો શો સંબંધ છે?' એવા વિદ્વાનોના આંતર અનુભવનો જે આત્મહત્યારો પુરુષ કુતર્કો વડે નિષેધ કરે છે તેને ધિક્કાર છે. જે પુરુષમાં 'હું સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છું' એવો સ્ફુટ અનુભવ નાશ પામ્યો હોય છે, તે મૂઢ પુરુષ જીવતાં છતાં મૂઆ જેવો છે, એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે. 'હું શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છું, દેહ, ઈન્દ્રિયોની સાથે મારો ક્યાં સંબંધ છે?' એવા બોધથી જે આત્મસ્વરૂપને ઓળખે છે, તે સ્વચ્છ વિવેકી પુરુષને જન્મમરણ આદિ આપત્તિઓ પરાભવ આપી શકતી નથી. જેમ મોટા પાષાણને બાણો વીંધી શકતાં નથી, તેમ જે પુરુષ શુદ્ધ ચિન્માત્ર આત્માનું અવલંબન કરીને સ્થિર થઈ રહેલો છે, તેને માનસિક આધિઓ અસર કરી શકતી નથી. જેઓ પોતાનાં ચિન્મય સ્વરૂપને ભૂલી જઈ શરીરમાં જ આસ્થા બાંધી બેઠા હોય છે, તેમણે વાસ્તવિક રીતે જોતાં સુવર્ણનો ત્યાગ કરી ભસ્મનું ગ્રહણ કર્યું છે, એમ સમજવું. 'હું દેહરૂપ છું' એવી ભાવના કરવાથી બળ, બુદ્ધિ અને તેજ નાશ પામી જાય છે, ત્યારે હું ચિદ્રૂપ જ છું' એવી સ્થિતિ રાખવાથી બળ, બુદ્ધિ અને તેજ ઉદય પામે છે. 'હું શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું, મારાં જન્મ-મરણ ક્યાં છે?' એવો જો દૃઢ નિશ્ચય સ્થિર થઈ ગયો હોય, તો પછી લોભ–મોહ–મદ આદિને રહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે? જે પુરુષ ચિદાકાશ વિના સ્થૂલદેહ, સૂક્ષ્મદેહ કે કારણદેહને પોતાના આત્મારૂપ સમજે છે, તેને લોભાદિક છે, એવું બોલવું ઘટે પણ તત્ત્વજ્ઞને તેમ કહેવું સંભવતું નથી. 'હું કપાતો નથી તેમ બળતો નથી, હું ચિન્માત્ર છું, વજ્રના જેવો દૃઢ છું, હું મારા ચિન્મય સ્વરૂપમાં જ સદા રહ્યો છું અને હું દેહધારી નથી' એવો જેને નિશ્ચય થઈ ગયો હોય છે, તેને મૃત્યુ પણ તૃણના જેવું તુચ્છ લાગે છે. અહો! જ્ઞાનદૃષ્ટિવાળા પંડિતોને પણ કેવો વ્યામોહ હોય છે! તેઓ શરીરરૂપી એક જડભાગનો નાશ થતાં 'અમે નાશ પામીએ છીએ' એવા મોહમાં ડૂબે છે! 'હું સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છું' એવો સત્યભાવ સ્થિર થઈ જાય છે, એટલે વજ્રપાત અને પ્રલયકાળનો અગ્નિ-દાહ પણ પુષ્પોની વૃષ્ટિ જેવો લાગે છે. આત્મા નાશ પામતો જ નથી. છતાં 'હું નાશ પામી જાઉં છું અને હું અમર ચિન્મય તત્ત્વરૂપ નથી,' એવું રુદન કરે છે, તે એક વિવેકીઓની અપૂર્વ હાસ્યજનક વાર્તા છે. 'હું અચેતનરૂપ જ છું અને દેહ આદિરૂપે જે કાંઈ દેખાય છે તે હું નથી' એવો જેને અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય છે તે કોઇ દિવસ મોહ પામતો નથી. હું ચિદાકાશરૂપ છું અને મારો નાશ સંભવતો નથી, કેમ કે સર્વ જગત ચિદાકાશ વડે પૂર્ણ છે; તો પછી આમાં તમને (જન્મ–મરણ આદિનો) શો સંદેહ છે? અરે મહામૂઢ પુરુષો! ચિન્મય તત્ત્વને મૂકી દઈ તમે કોઈ બીજારૂપ હો તો કહો; પરંતુ વૃથા આત્માનો અપલાપ શા માટે કરો છો? જો ચેતન મરી જતું હોય તો તેની સાથે સંબંધ રાખનારા સર્વ મનુષ્યો મરી જવા જોઈએ તો પછી તમે કેમ મરણને શરણ નથી થયા? આથી એમ જણાય છે કે ચેતન મરતું જ નથી, કશું મરતું પણ નથી અને કશું જીવતું પણ નથી. 'હું જીવું છું અને મરું છું' એવી ભ્રાંતિને ચિદાત્મા અનુભવે છે, પણ પોતે કોઈ દિવસ નષ્ટ થતો નથી. ચિદાત્મા જેવા જેવા સંકલ્પને સ્ફુરાવે છે, તેવું તેવું તે દેખે છે. આ અનુભવ વૃદ્ધથી લઈને ઠેઠ બાળક પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ ક્યાંય પણ ચિદાત્માનો નાશ થતો નથી. એ ચિદાત્મા સંસારને (દ્રષ્ટારૂપે) જુએ છે, મુક્તપણાને અનુભવે છે અને સુખ-દુઃખને પણ જુએ છે, પણ તે સર્વ પોતાના ચિત્સ્વરૂપથી જુદું રહેલું નથી. પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખાવાથી તે પોતે જ 'મોહ' નામને ધારણ કરી લે છે અને પોતાના સ્વરૂપનું જ ખરું જ્ઞાન થતાં

તે પોતે જ 'મોક્ષ' નામને ધારણ કરે છે. વસ્તુતઃ જોતાં કોઈ કાળે કે કોઈ સ્થળે કશાનો નાશ થતો જ નથી કે કશાની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી; કેમ કે સર્વ ચિન્માત્ર છે અને આકાશના જેવું સ્વચ્છ છે. એવું પણ કાંઈ નથી કે જે સત્ય હોય અને એવું પણ કાંઈ નથી કે જે મિથ્યા હોય. બાકી ખરું જોતાં જે વિષે જેણે જેવો નિશ્ચય બાંધ્યો હોય છે, તે પ્રત્યે તે તેવો અનુભવ કરે છે. ચિદાત્મા જગતની અંદર જેવા જેવા દૃઢ સંકલ્પનું સ્ફુરણ ઉઠાવે છે, તેવું તેવું તેના અનુભવમાં આવે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી સર્વ પદાર્થોનો સમૂહ વિષ અને અમૃતની પેઠે કાળપરત્વે ભોક્તાપરત્વે અને સહકારી કારણના યોગે અનેક આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે; પરંતુ ચિદાત્માનું અનુસરણ ન કરે એવું કશું પણ છે જ નહિ; આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

યદ્યદ્યથા જગતિ ચેતતિ ચેતનાત્મા તત્તત્તથાનુભવતીત્યનુભૂતિસિદ્ધમ્ । દૃષ્ટં વિષામૃતદશેવ પદાર્થજાતં નાતોઽસ્તિ સંવિદવિધેયમિતિ પ્રસિદ્ધમ્॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અમરત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૭ મો*

સર્વ વાદીઓના જુદા જુદા મતની સત્યતા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

**સંવિન્મયત્વાજ્જગતઃ સ્વપ્નસ્ય પરમાત્મનઃ ।
બ્રહ્માકાશતયા સર્વં બ્રહ્મૈવેત્યનુભૂયતે ॥ ૧ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જગત એક જાતનું પરમાત્માનું સ્વપ્ન જ છે. તે ચિદ્રૂપ હોવાથી અને બ્રહ્માકાશથી કશું પણ જુદું ન હોવાથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ અનુભવ થાય છે. જગતરૂપી બ્રહ્મ અત્યંત દૃશ્ય છે અને મહાચૈતન્ય અદૃશ્ય છે. આથી એ ચિદાત્મા મદશક્તિની પેઠે પોતે અદૃશ્યરૂપે રહેલા છે, એ વાત પણ (તેમ માનનારને) સત્ય જેવી જણાય છે. સર્વ દૃશ્યની શાંતિ થતાં પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ અજ્ઞાનને લીધે મળતો નથી અને તે વિના અદ્વિતીય ચિદાત્મા અલભ્ય છે. વળી મોક્ષસમયમાં પણ તેનો જુદો અનુભવ કરતાર બીજો કોઈ નથી એવો શૂન્યતાવાદ પણ (તે મત માનનારને) સત્ય હોય એમ ભાસે છે. પુરુષ ચિન્માત્ર છે અને અકર્તા છે, જગત પ્રધાન રૂપી મૂળ કારણમાંથી મહત્તત્ત્વ, અહંકાર આદિ ક્રમે આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનનારાઓ (સાંખ્યમતવાળાઓ)ને તેવો જ અર્થ અનુભવમાં આવવાથી એ વાત સત્ય લાગે છે. દૃશ્ય એ બ્રહ્મનો એક વિવર્ત છે, એમ માનનારાને (વેદાંતીને) તે મત સત્ય જણાય છે; કેમ કે તેમને સર્વ કાંઈ એવી જાતનું જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને અનુભવમાં આવે છે. જગત પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે, એ (કણાદ, ગૌતમ આદિનો) મત પણ તેમના વિચાર અનુસાર સત્ય છે; કેમ કે જેવો જેવો જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તેવો તેવો તેને અનુભવ પણ થતો જાય છે. જેવું સર્વ અહીં દેખાય છે, તેવું જ પરલોકમાં છે. જગત ખરેખર અનિર્વચનીય છે, પણ તે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ કહી શકાતું નથી. જગતની પ્રતીતિ મનની પ્રૌઢ કલ્પના અનુસાર થાય છે. આ વાત પણ (તેમ માનનારને તેવો અનુભવ હોવાથી) સત્ય જણાય છે. કેટલાક (ચાર્વાક આદિ) વાદીઓ બાહ્ય જ સત્ય છે, પૃથ્વી આદિ પંચભૂતો છે, જુદો અંતરાત્મા નથી એમ કહે છે. તેમના વિચાર પ્રમાણે તે વાત પણ સત્ય છે; કેમ કે અતીન્દ્રિય આત્માને તેઓ પોતાના દેહમાં વિચાર કરતાં છતાં જોઈ શકતા નથી. પ્રતિક્ષણ વસ્તુમાત્રનો ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. તેથી ક્ષણિકવાદીઓની ક્ષણિકતા વિષેની બુદ્ધિ પણ તેમની દૃષ્ટિમાં યુક્ત જ ભાસે છે; કેમ કે સર્વના આદિરૂપ પરમતત્ત્વ સર્વશક્તિમાન

* આ સત્તાણુમા સર્ગમાં પરબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન હોવાથી સર્વ વાદીઓના જુદા જુદા મતની સત્યતા વિષે વર્ણન આવશે; અને સર્વ લોકોની ભોગોમાં આસક્તિ તથા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિરલપણા વિષે વિવેચન કરવામાં આવશે.

હોવાથી તેમાં બધા વિકલ્પોનો સમાવેશ સંભવે છે. જેમ ઘડામાં પૂરેલું કલવિંક પક્ષી ઘડાનું મોઢું ખુલ્લું થતાં તેમાંથી ઊડી બહાર જતું રહે છે, તેમ દેહમાં પરિચ્છિન્ન આકારે રહેલો જીવ કર્મનો ક્ષય થઈ જતાં દેહમાંથી ઊડી જઈ પરલોકમાં જતો રહે છે. આવો (આર્હતમતનો) વિચાર પણ તેમ માનનારના અનુભવને સાચો લાગે છે. વળી યવન આદિની જીવ વગેરેની કલ્પના (તેના અનુભવ પ્રમાણે) ખોટી કહી શકાતી નથી. સત્પુરુષો વિપ્ર, અગ્નિ, વિષ, અમૃત અને મરણ વગેરે વિષમ પદાર્થોમાં પણ સમાનબુદ્ધિ રાખનારા હોય છે; કેમ કે તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે અને સર્વના આત્મારૂપ છે. આ સર્વ સ્વભાવસિદ્ધ જ છે, એવું સ્વભાવવાદીઓનું કહેવું પણ તે મત સ્વીકારનારાઓને યુક્ત જણાય છે, કેમ કે શોધ કરતાં છતાં તેમની બુદ્ધિમાં કોઈ બુદ્ધિમાન સર્વકર્તા આરૂઢ થતો નથી. ઈશ્વરમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો કહે છે કે, સર્વત્ર એક જ કર્તા છે, આ વાત પણ સત્ય જ છે; કેમ કે તે ઉપાસક પુરુષ પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી સર્વકર્તા પરમેશ્વરને જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત અબાધિત છે. કેટલાક (આસ્તિકો) આ લોકની પેઠે પરલોકને પણ માને છે અને તીર્થ—સ્નાન—અગ્નિહોત્ર આદિ બીજાં કર્મો પણ (પરલોકમાં સુખસાધક હોવાથી) નિષ્ફળ છે એવી ભાવના કરે છે. તેમની એ પ્રબળ ભાવના પણ સત્ય છે, એમ તમે સમજો. આ સર્વ શૂન્ય જ છે, એવો શૂન્યવાદી બૌદ્ધોનો મત પણ (તેમના વિચાર પ્રમાણે) સત્ય છે; કેમ કે એ શૂન્યવાદમાં વિચાર કરતાં છેવટે કશું પણ અવશેષ રહેતું જ નથી. આવી રીતે સર્વ વાદીઓના ઈચ્છિત વિચારને એક ચિદાત્મા જ (ભાવના અનુસાર) ચિંતામણિની પેઠે અને કલ્પદ્રુમની પેઠે પોતાની મેળે જ તત્કાળ સંપાદન કરી આપે છે. બાકી એ પોતે તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ ચિદાકાશરૂપે રહેલા છે. સત્‌ખ્યાતિવાદી, અસત્‌ખ્યાતિવાદી અને અનિર્વચનીય ખ્યાતિવાદી, એ સર્વના મત પણ ખોટા નથી; કેમ કે બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન છે અને તેની માયાશક્તિ અનિર્વચનીય છે. તે શૂન્ય પણ નથી તથા અશૂન્ય પણ નથી, તેથી તે અનિર્વચનીય કહી શકાય છે. જે પુરુષ જેવા નિશ્ચયમાં સ્થિર થઈ રહ્યો હોય છે તેમાંથી જો તે પોતાની બાળકબુદ્ધિથી પાછો ન હઠે તો અવશ્ય ફળ મેળવે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે પંડિતો સાથે વિચાર કરવો અને તત્ત્વરૂપ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ વિષે દૃઢ નિશ્ચય ગ્રહણ કરવો, પણ જે તે સિદ્ધાંત વિચારી ગ્રહણ કરી લેવો નહિ. શાસ્ત્રના અધ્યયનથી અને વ્યવહારથી (આચરણથી) માણસ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો થાય છે; માટે જે સ્થળમાં એવો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પંડિત ભાગ્યયોગે મળી જાય તેનો આશ્રય લેવો. ઉત્તમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર (આચરણ) કરનારા સત્પુરુષોમાં કાંઈ દૈવયોગે સંદેહને લીધે વિવાદ પેદા થાય તો તેમાં પણ જે સૌનું સમાધાન કરી તેમને આનંદ ઉપજાવે અને નિષિદ્ધ આચરણથી રહિત હોય, તે પુરુષને શ્રેષ્ઠ સમજવો અને તેનો આશ્રય કરવો. જળ જેમ અહર્નિશ નીચા પ્રદેશ તરફ ગતિ કરે છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ અહર્નિશ શ્રેય તરફ દોડે છે, તો તેનો વિચાર કરીને શ્રેયનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો. સંસારરૂપી સાગરમાં મનોરથોની પરંપરાઓરૂપી તરંગો વડે પ્રાણીઓ તણાયા કરે છે. તેમના બધા દિવસો ઘાસ પર પડેલાં બિંદુઓની પેઠે અણદેખ્યા વૃથા ચાલ્યા જાય છે.

રામ બોલ્યા: વિશાળ ચિદાકાશની અંદર પ્રાણીઓની ભોગ સંબંધી તૃષ્ણા લતાની પેઠે પ્રથમ હજારો જગતરૂપી વેલાઓને પ્રસારીને પોતે પણ પ્રસરી રહેલી છે. તો તેમાં સારાસારનો વિચાર કરી પરમાર્થ તરફ લક્ષ્ય રાખનારા તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો વિરલ જ હશે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પ્રત્યેક જાતિમાં એવા નામાંકિત પુરુષો થોડા જ હોય છે કે જેમના દિવસો સૂર્યનારાયણના જેવા પ્રકાશવંતા થાય છે. સર્વ મૂઢ પુરુષો મહામોહમય સંસારસાગરની અંદર ભોગની તૃષ્ણાઓરૂપી વંટોળિયા વાયુના

જેવી પ્રબળ ચકરીઓના ઝપાટામાં તણાયા કરે છે અને ઘાસની પેઠે નીચે ઊંચે ભટકતા રહી પ્રવાહમાં વહ્યા જાય છે. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ આત્મનિષ્ઠામાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને તેઓ પર્વતમાં દાવાનળથી બળતાં વૃક્ષોની પેઠે ભોગોરૂપી અગ્નિમાં સારી પેઠે બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. મદોન્મત્ત દૈત્યોને પણ દેવતાઓ ઉચ્છૃંખલ થઈ રહેલા હાથીની પેઠે મહાઘોર એવા ભગવાનરૂપી મોટા ખાડામાં પછાડે છે ગંધર્વોમાં વિવેકનો લેશ અંશ પણ દેખાતો નથી અને તેઓ ગીતરૂપી મદિરાનું પાન કરી કામક્રોધ આદિ ષડ્વર્ગના કબ્જામાં આવી જાય છે, તેમ જ હરિણની પેઠે મૃત્યુરૂપી પારધીની પાસે ચાલ્યા જાય છે. વિદ્યાધરો પોતે વિદ્યાઓના આધારરૂપ હોય છે, તેથી તેઓ તેમાં જ મોહિત થઈ જાય છે અને આવિર્ભાવ પામેલા ઉદાર વિવેકનો પણ આદર કરતા નથી. ભય, જ્વર અને ઉન્માદ આદિ દોષોને ઉત્પન્ન કરી જગતમાં ક્ષોભ પેદા કરનાર યક્ષો જાણે પોતાના દેહને સ્થિર જ માનતા હોય તેમ મણિમંત્ર આદિની સહાયતા વિનાના બાલ, વૃદ્ધ અને આતુર(રોગી) પુરુષોમાં પોતાની ચતુરતા બતાવે છે. વિષ્ણુ હાથીના જેવા મદોન્મત્ત રાક્ષસોના શત્રુરૂપ છે, એ વિષ્ણુએ પૂર્વે સિંહની પેઠે તેમનો સંહાર કરેલો છે અને હવે પછી પાછાં તમે પણ તમારી શકિત વડે તેમનો સંહાર કરશો. જેમ અગ્નિમાં પડેલી આહુતિઓ પોતાના સ્વરૂપને પોતાની ધુમાડાવાળી તથા પવનના સપાટાવાળી જ્વાળા વડે વ્યાપ્ત દેખે છે, તેમ પિશાચો પોતાના આત્માને અજ્ઞાનરૂપે ધુમાડાના અંધકારમાં પવનની પેઠે ક્રોધ—હિંસા આદિરૂપી જ્વાળાને ઉત્પન્ન કરનારી, પ્રાણીઓનું ભોજન કરી જ્વાળારૂપી ચિંતા વડે વ્યાપ્ત જ દેખે છે. અનેક નાગોના સમૂહરૂપી કમળો પાતાળમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેલાં છે અને વૃક્ષોનાં મૂળિયાંની પેઠે તેઓ સારી પેઠે જડ થઈ રહેલાં છે. અસુરોનાં બાળકો પૃથ્વીમાં રહેનારા કીડાઓની પેઠે ગુફાઓમાં કે ખાડાઓમાં જ નિવાસ કરી રહેલાં છે અને તેઓમાં તો વિવેકની વાત જ શી કહેવી? ઘણું કરી મનુષ્યો થોડાક કણને માટે પણ કીડીઓની પેઠે રાત્રિદિવસ પૃથ્વી પર ફર્યા કરે છે. પોતાનું અભીષ્ટ સંપાદન કરવામાં વ્યગ્ર થઈ રહેલી સર્વ પ્રાણીઓની જાતના દિવસો મદોન્મત્ત પુરુષોની પેઠે દુષ્ટ વાસના વડે વૃથા જ ચાલ્યા જાય છે. અગાધ જળમાં પડેલા અને તેમાં ડૂબી રહેનારા પુરુષને જેમ બહારની સૂકી રજ સ્પર્શ કરતી નથી, તેમ કોઈ મનુષ્યને અંદર નિર્મળ વિવેક સ્પર્શ કરતો નથી. ખેડૂતો દાણાને ચોખ્ખા કરવા માટે ખળાંમાં સૂપડાંથી ઝાટકે છે, ત્યારે ઊડેલાં ફોતરાંના સમૂહને પવન દૂર ખેંચી જાય છે. તે જ પ્રમાણે દેહ આદિમાં અભિમાન બંધાવારૂપી પવન મનુષ્યોને અહિંસા—સત્ય—અક્રોધ આદિ નિયમોમાંથી ચલિત કરી દઈ હિંસા—અસત્ય—ક્રોધ આદિ તરફ ખેંચી જાય છે. જોગણીઓના સમૂહો મદ્ય—રુધિર આદિનું પાન કરવું તથા માંસ આદિનું ભક્ષણ કરવું એ રૂપી કાદવવાળા, મહાગહન અને વિષય—વાસનારૂપી દુર્ગંધવાળા નાના તળાવમાં પામર પ્રાણીની પેઠે પડેલા છે. કેવળ યમ, ચંદ્ર, ઈન્દ્ર, રુદ્ર, સૂર્ય, વરુણ, પવન, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ, શુક્ર અને અગ્નિ આદિ જીવન્મુક્ત થઈ રહેલા છે. પ્રજાપતિઓમાં સપ્તઋષિ, દક્ષપ્રજાપતિ આદિ અને કશ્યપ આદિ જીવન્મુક્ત છે; તેમ જ નારદ આદિ, કાર્તિકસ્વામી આદિ, સનક આદિ અને બીજા પણ કેટલાક દેવપુત્રો જીવન્મુક્ત દશામાં રહ્યા છે. દૈત્યોમાં હિરણ્યાક્ષ, બલિ, પ્રહ્‌લાદ, શંબર, મય, વૃત્ર, અંધ, નમુચિ, કેશિપુત્ર અને મુર આદિ જીવન્મુક્તપણે રહ્યા છે. રાક્ષસોમાં વિભીષણ આદિ અને પ્રહસ્ત, ઈન્દ્રજિત આદિ જીવન્મુક્ત છે. નાગોમાં શેષ, તક્ષક, કર્કોટક અને મહાપદ્મ આદિ જીવન્મુક્ત છે. બ્રહ્મલોકમાં, ઈન્દ્રલોકમાં અને વિષ્ણુલોકમાં રહેનારા જીવન્મુક્ત છે, તુષિતસિદ્ધ—સાધ્ય આદિ દેવયોનિવાળા પણ કેટલાક સ્વભાવે જ મુક્ત છે. પરંતુ હે રામચંદ્રજી! મનુષ્યમાં તો કેટલાક રાજાઓ અને કેટલાક

ઋષિઓ તથા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો વિરલ જ જીવન્મુક્ત સંભવે છે. દિશાઓમાં બહુ પ્રકારનાં અનેક પ્રાણીઓ રહેલાં છે, પરંતુ તેમાં બોધવાળાં વિરલ જ હોય છે. ફળોના અને પલ્લવોના સમૂહવાળાં વૃક્ષો તો અનેક હોય છે, પણ કલ્પદ્રુમો તો વિરલ જ સંભવે છે. ૧—૪૭

भूतानि सन्ति सकलानि बहूनि दिक्षु बोधान्वितानि विरलानि भवन्ति किंतु । वृक्षा भवन्ति फलपल्लवजालयुक्ताः कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु संभवन्ति ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકીવિરલત્વવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૮ મો*

તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનાં લક્ષણો

वसिष्ठ उवाच

**विवेकिनो विरक्ता ये विश्रांता ये परे पदे ।
तेषां तनुत्वमायान्ति लोभमोहादयोऽरयः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે પુરુષો વિવેકી, વિરક્ત અને પરમપદમાં જ વિશ્રાંત હોય છે, તેમનામાં લોભ, મોહ, આદિ રિપુઓ ઓછા થઈ જાય છે. તેઓ હર્ષ કે ક્રોધ કરતા નથી, વિષયોમાં તેમનો ઝાઝો આગ્રહ હોતો નથી, લોકોનાથી તેઓ પોતે ઉદ્વેગ પામતા નથી, તેમ લોકોને પોતે પણ ઉદ્વેગ આપતા નથી. નાસ્તિકપણાના અભિમાનથી કે આસ્તિકપણાના અભિમાનથી તેઓ શુષ્ક વૈદિકની પેઠે અતિશય ક્લેશ કરનારાં કષ્ટકારી કર્મોનાં અનુષ્ઠાન કરતા નથી. તેમનું આચરણ મનોહર અને મધુર હોય છે; તેમ જ તેમનું ભાષણ પણ લોકપ્રિય અને કોમળ હોય છે. ચંદ્રમાનાં કિરણોની પેઠે તેઓ સંગમાત્રથી જ અંદર આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષણવારમાં કાર્યોનો વિવેક તથા નિર્ણય કરી શકે છે. તેમનો આચાર કોઈને ઉદ્વેગકારી હોતો નથી. ચતુર નાગરિક પુરુષોની પેઠે તેઓ સર્વની સાથે બંધુભાવ રાખે છે. તેમનો બહારનો આચાર સર્વ બીજાં પ્રાણીઓના જેવો જ હોય છે; પરંતુ અંદરથી તેઓ સર્વ બાબતમાં શીતળ હોય છે. શાસ્ત્રોના અર્થવિચારમાં તેઓ રસિક હોય છે, તત્ત્વજ્ઞ હોય છે અને તેમને લોકોના સર્વ પૂર્વાપર વિષયોનું ઘણું સારું જ્ઞાન હોય છે. અમુક વિષય તજવા યોગ્ય છે અને અમુક વિષય લેવા યોગ્ય છે, એમ તેઓ સારી પેઠે સમજે છે, તેમ જ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર્યે જાય છે. તેઓ નિષિદ્ધ કાર્યોથી સદા નિવૃત્ત જ રહે છે અને સદાચાર પાળવામાં રસિક હોય છે. જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલાં કમળો ભમરાને આદર આપે છે, તેમ તેઓ આવેલા અર્થીને (યાચક—અતિથિને) આવરણરહિત એવા ઉપદેશરૂપી સુગંધ વડે, ઉત્તમ આશ્રય આપવા વડે અને સુખકારક અન્નપાન વડે પૂજે છે. તેઓ મનુષ્યોના સમૂહને પોતાના સદ્‌ગુણોથી વશ કરી લે છે. મનુષ્યોનાં પાપોને (સંગથી અને ઉપદેશથી) તેઓ નિવૃત્ત કરી દે છે. શીતળ આરામની પેઠે તેઓ સ્નિગ્ધ દેખાય છે અને વર્ષાઋતુમાં પ્રસન્ન રહેતારાં સુંદર વાદળાંની પેઠે તેઓ સદા પ્રસન્ન રહે છે. પર્વતો જેમ ધરતીકંપને રોકે છે, તેમ તે ધીર પુરુષો રાજાઓનો ભંગ કરનાર, દેશોનો ભંગ કરનાર તથા પ્રાણીઓને વ્યાકુળ બનાવી દેનાર એવા દુર્ભિક્ષ આદિથી આવી પડેલા ક્ષોભને પોતાના તપના પ્રભાવથી રોકી દે છે. પ્રાણીઓને તેઓ વિપત્તિમાં ઉત્સાહ આપે છે અને સંપત્તિમાં સુખ ઉપજાવે છે. ચંદ્રબિંબની પેઠે તેમનો દેખાવ શીતળ અને શાંત હોય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની પેઠે તેઓ રૂપ, સ્નેહ અને મધુરતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે. વસંતની પેઠે તેઓ યશરૂપી પુષ્પો વડે દિશાઓને સ્વચ્છ કરી દે છે અને ભાવી શુભ ફળોના તેઓ હેતુરૂપ થાય છે. તેમનો આલાપ નરકોકિલોના જેવો મધુર હોય છે. સદા તટસ્થ રહેનારા સત્પુરુષોરૂપી પર્વતો તરંગો વડે મોટી ચકરીઓવાળા વ્યામોહ-

* આ અઠ્ઠાણુમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞ સત્પુરુષોનાં લક્ષણો કહેવાશે કે જેથી તેઓની પરીક્ષા કરી તેમના દોષ તરફ ઉપેક્ષા રાખી, તેઓનો આશ્રય કરી શકાય.

રૂપી મગરમચ્છના નિવાસરૂપ, જાણે મૂર્તિમાન હેમંતઋતુ જ આળોટતી હોય તેવા દેખાતા મનુષ્યના નિવાસસ્થાનને હરકત કરનારા અને વિચારરૂપી તરંગોના ક્ષોભ વડે ચપળતાવાળા (નરપતિ આદિ) પરપુરુષના ચિત્તરૂપી મહાસાગરને, સદા તટસ્થ રહેનારા સત્પુરુષોરૂપી પર્વતો (વિવેકના ઉપદેશ વડે) રોકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકે છે. આપત્તિઓમાં, બુદ્ધિનો નાશ કરે તેવા વિષમ પ્રસંગમાં, શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ક્ષુધા ને પિપાસારૂપી છ ઊર્મિઓના ઝપાટામાં, પ્રાણીઓને આકુળ બનાવી દેનારા દેશભંગ આદિમાં અને દુરંત સંકટોમાં સત્પુરુષો જ સત્પુરુષોની ગતિરૂપ થાય છે. ઉપર કહેલાં ચિહ્નો વડે તથા બીજાં પણ (આગળ લખાઈ ગયેલાં) ચિહ્નો વડે ઉત્તમ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુરુષોને ઓળખી લેવા અને સંસારમાર્ગમાં ભટકી થાકી ગયેલા પુરુષે અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં વિશ્રાંતિ મેળવવા માટે તેમનો આશ્રય લેવો; કેમ કે સર્પના જેવો મહાભયંકર સંસારરૂપી સાગર અત્યંત વિષમ છે. અને સત્સંગ વિના બીજા કોઈ પણ વહાણથી તેને તરી શકાતો નથી. 'મારું જે થવાનું હોય તે ભલે થાઓ. મારે વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે!' એમ અંદર પ્રમાદ રાખી ખાડામાં પડેલા કીડાની પેઠે બેસી રહેવાનું નથી. ઉપર બતાવેલા ગુણમાંથી માત્ર એક જ ગુણ જેમાં રહેલો હોય તેના તેટલા ગુણને ગ્રહણ કરવો અને તેના બીજા દોષો તરફ લક્ષ ન આપવું. ગુણદોષને જાણવા માટે બાલ્યવયથી માંડી પોતાના પ્રયત્નથી યથાયોગ્ય રીતે સત્સંગથી અને શાસ્ત્રથી પોતાની બુદ્ધિને પ્રથમ વધારવી. કાંઈ પણ દોષના લેશનો પણ આદર કરવો નહિ અને નિરંતર સજ્જનની સેવા કરવી. કદાચિત્ તેમાં કોઈ સ્થૂળ દોષ દેખાય અને તેને દૂર કરી શકાય એમ ન હોય, તો પછી તેનો ક્રમે કરીને ધીમે ધીમે ત્યાગ કરવો. રમ્ય વસ્તુ પણ અરમ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્થિર વસ્તુ પણ અસ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાં પણ તેમ જ દેખાય છે. તેથી હું માનું છું કે વખતે સજ્જન પણ અસજ્જનપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ સજ્જન દુષ્ટતાને પામે એ તો એક મોટો ઉત્પાત છે. દેશકાળના યોગે અને કોઈ સમયે મનુષ્યોનાં પાપોના યોગે કોઈ મોટો ઉત્પાત પણ દેખવામાં આવે છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી સદા સજ્જન—સમાગમ કરવો; કેમ કે સજ્જનોની સંગતિ આ લોક અને પરલોક એ બંનેને સુધારવામાં સાધનરૂપ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. કોઈ પણ સમયે સજ્જન (ગુરુ)થી બહુ દૂર થઈ રહેવું નહિ. નિત્ય વિનયવાન થઈ મહાત્માઓની શુશ્રૂષા કરવી; કેમ કે મહાત્માઓના વિનાયત્ને સર્વત્ર પ્રસરી રહેનારા શમ—દમ આદિ ગુણો રૂપી પરાગ તેમની પાસે રહેલાને અવશ્ય સ્પર્શી કરે છે. ૧—૨૪

न सज्जनाद्दूरतरः क्वचिद्भवेद्भजेत साधून्विनयक्रियान्वितः। स्पर्शान्त्ययत्नेन हि तत्समीपगं विसारिणस्तद्गतपुष्परेणवः ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તત્ત્વવિદ્‌પુરુષલક્ષણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો*

સંસારમાં તિર્યક્ અને સ્થાવર જાતિના ભોગો

राम उवाच

**सन्ति दुःखक्षयेऽस्माकं शास्त्रसत्संगयुक्तयः ।
मंत्रौषधितपोदानतीर्थपुण्याश्रमाश्रयाः ॥ १ ॥**

રામ બોલ્યા: આપણી મનુષ્યજાતિના દુ:ખક્ષયને માટે શાસ્ત્ર, સત્સંગ, યુક્તિ (યોગ કિંવા યુક્તિ—પ્રયુક્તિ), મંત્ર, ઔષધિ, તપ, દાન, તીર્થ અને પવિત્ર આશ્રમોનો આશ્રય વગેરે ઉપાયો છે. પરંતુ કૃમિ, કીટ, પતંગ આદિ તિર્યક્‌જાતિ અને સ્થાવરજાતિના દુ:ખનો ક્ષય કયા ઉપાયથી થાય? તેઓ કેવી રીતે જીવે છે?

*** આ નવ્વાણુમા સર્ગમાં કૃમિ—કીટ—પતંગ આદિ તિર્યક્‌જાતિ અને સ્થાવર જાતિના સંસારમાં જે જે ભોગ હોય છે, તે સર્વ વર્ણવવામાં આવશે.**

અને તેઓ કેવાં કર્મવાળાં હોય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ જગતમાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ પોતાની યોનિને યોગ્ય એવા ભોગોવાળી સુખની સત્તામાં સારી પેઠે વિશ્રાંત થઈ રહેલાં છે. સૂક્ષ્મ જીવો પણ આપણી પેઠે જ પોતાની યોનિને યોગ્ય એવાં સુખ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા હોય છે; પરંતુ આપણે ભોગોમાં થોડી આસ્થાવાળા છીએ અને આપણને વિઘ્નો પણ ઓછાં આવે છે. નાના જીવોને ભોગોમાં આસ્થા વધારે હોય છે અને તેમને પર્વતના જેવાં મોટાં વિઘ્નો આડાં આવે છે. જેવી રીતે વિરાટ (બ્રહ્માંડરૂપી શરીરનો અભિમાની સમષ્ટિ-જીવ) પોતાના ભોગને માટે યત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે મોવાળાના અગ્રભાગ જેવા ઝીણા જીવડાઓ, કીડાઓ, મચ્છરો અને માંકડ વગેરે પ્રાણીઓ પણ બાળકની વાળેલી મુઠ્ઠીના વચલા છિદ્રના કરતાં પણ નાના એવા સ્થાનમાં રહીને પોતાના ભોગને માટે યત્ન કરે છે, એ અહંકાર-નો વિલાસ તો તમે જુઓ! એક શૂન્ય આકાશમાં જ રહેનારાં પક્ષીઓ નિરાધાર આકાશની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં જ મરણ પણ પામે છે, તેમને ક્ષણવાર પણ સ્વસ્થતા મળતી નથી. કીડીને પોતાના માટે કણનો સંગ્રહ કરવો, પોતા-ના સ્થાનની કલ્પના કરવી અને પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે યત્ન કરવો, એ ચેષ્ટાઓ માટે આપણા દિવસના જેટલો લાંબો સમય પણ બસ થતો નથી. તે તો તેમને એક ક્ષણ જેટલો થઈ પડે છે. તિમિ નામનું ત્રસરેણુના જેવડું એક નાનું જીવડું થાય છે. તેનો ચાલવાનો વેગ ગરુડના જેવો જોવામાં આવે છે. અમુક (શરીર આદિ) હું છું અને અમુક (સ્ત્રીપુત્ર આદિ ભોગ્યવિષય) મારું છે, એવી કલ્પના ખડી થઈ જઈને, જેમ જગત અનેક ગુણોની સાથે વિશાળ આકારે મનુષ્યોને પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ કૃમિને પણ તે પ્રતીતિ થાય છે. વ્રણમાં પડેલા કીડાઓની પેઠે આપણું જીવિત પણ દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યના સંબંધથી વ્યગ્રતાવાળી વિષયવાસના વડે વૃથા ચાલ્યું જાય છે. વૃક્ષો કાંઈક જાગ્રત અવ-સ્થાવાળાં હોય છે, પાષાણો ઘાટી નિદ્રાની દશા ભોગવે છે અને કૃમિ—કીટ આદિ જીવો મનુ-ષ્યની પેઠે જ પોતપોતાને યોગ્ય વિષય ભોગવવામાં નિદ્રા અને જાગ્રત એ બંને સ્થિતિવાળા હોય છે. કૃમિ—કીટ આદિ પ્રાણીઓને શરીરની સ્થિતિના સમયમાં સુખ રહે છે, પરંતુ આપણી પેઠે જ તેમને પણ શરીરનો નાશ દુ:ખ ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરમાં જીવિત સ્થિર થઈને રહે એ તો તેમને પણ પ્રિય જ હોય છે. જેમ વેચાઈને કોઈ બીજા દ્વીપમાં ગયેલો ગુલામ એ દ્વીપને ઉદા-સીનપણાથી જુએ છે, તેમ પશુ—મૃગ આદિ પણ પોતાના ઉપભોગમાં નહિ આવનારા પદા-ર્થોના સમૂહને ઉદાસીનપણાથી જુએ છે. આપણી પેઠે જ તિર્યક્‌જાતિને પણ આ સંસાર સુખ—દુ:ખ પેદા કરે છે; પરંતુ કેવળ તેઓ પદાર્થોનો વિભાગ કરી શકતાં નથી. બળદ વગેરે પશુઓ હૃદયમાં પેદા થતાં સુખદુ:ખોથી અકળાય છે અને બહાર તેમનાં ધણીઓ નાકમાં નથ નાખી ખેંચી જાય છે. આમ તેઓ બંને પ્રકારે પરાધીનપણે ખેંચાયા કરે છે. છતાં તેઓ પોતાના દુ:ખને દૂર કરવાને કે તે પ્રકટ કરવાને શક્તિમાન થતાં નથી. એવી જ સ્થિતિ દ્વીપાંતરમાં વેચાયેલા પામર પુરુષો (ગુલામ વગેરે)ની હોય છે. આપણા લોકોની ત્વચા સ્પષ્ટ અને સુકુમાર હોય છે. આપ-ણને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જેવો સુખ—દુ:ખ આદિનો અનુભવ થાય છે, તેવો જ અનુભવ વૃક્ષો, વેલાઓ, અંકુરો આદિને સ્પષ્ટપણે થતો હોય છે. આપણે સંસારરૂપી અરણ્યમાં નીકળી પડયા છીએ. આપણને ચારે બાજુથી ભયાતુર-પણે પદાર્થોનો જેવો અનુભવ થાય છે, તેવો જ અનુભવ ભયાતુરપણામાં રહેલી પક્ષી—સર્પ આદિ તિર્યક્‌જાતિને પણ થાય છે. આ વાત નિર્વિવાદ છે. જો વિક્ષેપને મૂકી દઈ વિચાર કરીએ, તો ઈન્દ્રને અને નાના કીડાને પોતાના સ્વરૂપાનંદમાં અને આહાર—નિદ્રા—મૈથુન આદિ-થી થતાં સુખમાં કશો ફરક નથી. એ વિષયમાં

બંનેના મનની પ્રસન્નતા સરખી જ હોય છે, બાકી બંનેના માનસિક વિક્ષેપ દુર્નિવાર છે. રાગ, દ્વેષ, ભય, આહાર અને મૈથુનથી ઉત્પન્ન થતું સુખ—દુ:ખ અને જન્મ—મરણ આદિનો ખેદ તિર્યક્જાતિને પણ આપણી પેઠે જ હોય છે અને તેમાં કશો ભેદ હોતો નથી. શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવતાં પુણ્યપાપ, બ્રહ્મતત્ત્વ આદિનું જ્ઞાન, થઈ ગયેલી વાતનું જ્ઞાન અને ભાવિ વસ્તુનું જ્ઞાન, એ વગેરે બાબતને એક બાજુ રાખીએ, તો બાકીનું બીજું જ્ઞાન તો નોળિયા, સર્પ, શિયાળ, હાથી આદિ પશુઓમાં મનુષ્યના જેવું જ હોય છે. વૃક્ષો સદાકાળ સુષુપ્તિ અવસ્થાની સ્થિતિમાં રહે છે. તેમના જેવી મૂઢ અવસ્થાવાળી પોતાની સત્તાને પર્વતો વગેરે પણ અનુભવે છે. વળી બીજા કેટલાક હિમાલય—મેરુ વગેરે પર્વતો અખંડ ચિદાકાશનો જ અનુભવ કરતા રહી સદાકાળ સમાધિમાં રહેલા છે. વૃક્ષ આદિ જેમ ગાઢ નિદ્રા જેવી દશામાં રહે છે, તેમ પર્વતો પણ પોતાની સત્તામાં જ રહ્યા છે. વળી જંગમ પ્રાણીઓ પણ મૂળસ્વરૂપે તો ચિદાકાશરૂપ છે; માટે જે કાંઈ કોઈ પણ સમયે દેખાય છે, તે ચિદાકાશ વિના બીજું કશું નથી. પર્વત આદિની સત્તા અને વૃક્ષોની નિદ્રા જેવી સ્થિતિ અખંડ ચૈતન્યરૂપ છે; કેમ કે તેમને દ્વૈતનું ભાન હોતું નથી; માટે તેમની દૃષ્ટિ વડે જોઈએ તોપણ જગત એક ચિદાકાશરૂપ જ છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી જગત જોવામાં આવે છે; પરંતુ જો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે; તો તમે કે હું કશું તેમાં જણાતું નથી. વળી સત્તા કે અસત્તા એ પણ હોતાં નથી; તેમ હવે પછી તેમાં ભવિષ્ય-કોટિમાં પણ કશું રહ્યું નથી. આ સર્વ યથાસ્થિત-પણે (વિવર્તરૂપે) તેમાં રહ્યું છે, છતાં સદાકાળ શિલાના જેવું એકરસ અને નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મતત્ત્વ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ અનાદિ અને અનંત છે, છિદ્રરહિત છે, નિદ્રાથી પણ રહિત છે અને જાણે સ્વપ્નરૂપે પોતાની અંદર તે જગતની વિચિત્ર રચનાને કલ્પી લેતું હોય તેવું છે. જેવી રીતે સૃષ્ટિના પૂર્વકાળમાં એક પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર સમાન રીતે રહ્યું હતું, તેવી રીતે હમણાં પણ તે જ ભરપૂર છે અને હવે પછીના અનંત કાળ સુધી પણ તે બ્રહ્મ જ ભરપૂર રહેશે. વસ્તુત: જોતાં પોતાપણું કે પારકાપણું જગતની સત્તા કે સાવ શૂન્યપણું, મૌનપણું કે તેને ધારણ કરવાપણું એ કશું પણ અહીં સંભવતું નથી. તમે સુખથી યથાસ્થિતપણે રહો અને હું પણ યથાસ્થિતપણે સુખથી રહ્યો છું. અહીં પરમ શાંત ચિદાકાશની અંદર સુખદુ:ખનો જરા પણ સંપર્ક નથી. સ્વપ્ન-નગરમાં ચિદાકાશ વિના બીજું શું રહ્યું છે? એ તમે જ કહો. જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સ્વચ્છ, શાંત અને નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે તેવા આકારે થઈ રહેલ છે. માત્ર એક અવિદ્યા જ તેમાં ભ્રાંતિ પેદા કરે છે. એ અવિદ્યા-નું પણ ખરેખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે પણ કોઈ ઠેકાણે છે નહિ. જગતરૂપી સ્વપ્નનું વાસ્તવ રૂપ ઓળખાઈ જાય છે, તો તેમાં કશું પણ સત્ય છે નહિ તો પછી તેમાં શો આગ્રહ રાખવો? વંધ્યાપુત્ર ઉપર શો સ્નેહ રાખવો? સ્વપ્નના સમયને સ્વપ્નરૂપે ઓળખવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન વડે જગતરૂપી સ્વપ્ન પ્રત્યેક પરમાણુમાં રહેલું ભાસે છે, તે મિથ્યા છે; તો તેમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ શી રાખવી? અને તેમાં આસ્થા પણ શી રાખવી? કેમ કે પ્રબોધ (જ્ઞાન અને જાગ્રત અવસ્થા)પ્રાપ્ત થતાં, એ કશું પણ જણાતું નથી. જે જગત જ્ઞાનદશામાં અસત્ય જણાય છે, તે અજ્ઞાત દશામાં પણ વસ્તુત: જોતાં અસત્ય જ છે; તેથી તે કોઈ ઠેકાણે હોતું નથી. અજ્ઞાન દશામાં એ જગતની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે અજ્ઞાન જ એ જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ સમજવું. વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, એ ત્રણેય કાળ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન એ બધાંમાંથી કશું પણ સત્ય નથી. કેમ કે શાંત પરમતત્ત્વરૂપ સત્ય વસ્તુ જ વિવર્તભાવથી એ સર્વના આકારે થઈ રહેલ છે. જેમ એક તરંગ

બીજા તરગ સાથે અથડાય તેમાં જળને કશી પણ ક્ષતિ થતી નથી, તેમ એક દેહ વડે બીજાના દેહને કશું નુકસાન પહોંચે, તો તેમાં એ બંનેના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની કશી પણ ક્ષતિ નથી. ચિદાકાશની અંદર જ 'હું એક દેહરૂપ છું.' એવી ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય છે, તો પછી ભ્રાંતિ વડે ખડો થયેલો દેહ નાશ પામી જાય છે તેમાં શાનો નાશ થાય છે? ચિદાકાશ સદા પ્રબુદ્ધ દશામાં જ રહે છે અને તેનું સ્વપ્ન જ જગતરૂપ થઈ રહેલું છે. તે વસ્તુત: જોતાં પૃથ્વી આદિ સ્થૂલભાવથી રહિત છે, તેથી તે ખરેખર સ્વપ્નાત્મક જ છે. સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં ચિદાત્માને (હિરણ્યગર્ભને) પ્રથમ પ્રતીતિમાં આવેલા સ્વપ્નમાંથી પૃથ્વી આદિ વાસ્તવિક (સત્ય) છે એવો નિશ્ચય બંધાઈ રહેલો છે. બાકી સ્વપ્નના પદાર્થમાં સત્યતાની ભ્રાંતિ થવી એ એક કેવળ કલ્પનારૂપ જ છે. આ જગતરૂપી સ્વપ્ન અનાદિ પ્રવાહરૂપે નજરે પડે છે અને તેના અવયવોની સ્થિતિ સાવ અસત્ય છે; છતાં તે જાણે સત્ય હોય તેમ તેમાં પૃથ્વી આદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ ભ્રાંતિ એવી તો દૃઢ થઈ રહેલી છે કે અસત્ય છતાં તે પરમ સત્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલી છે. બાકી સત્ય તત્ત્વ તો અત્યંત નિર્મળ છે. વસ્તુત: જોઈએ તો ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તે આ સર્વ દૃશ્યના આકારે પ્રસરી રહેલું છે. બાકી કશો પણ દૃશ્યવર્ગ રહેલો જ નથી; તો પછી તેનું સ્મરણ કરનાર કે વિસ્મરણ કરનાર વળી કેવો જ હોય? પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે જગતમાં સત્યતા લાગે છે, પરંતુ જો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય, તો અજ્ઞાનરૂપી આવરણ કરનારું કપાટ તરત ઊઘડી જાય છે. સર્વ દૃશ્યવર્ગ સહિત અજ્ઞાનનો બાધ થઈ જાય છે, એટલે છેવટ એક ચિન્માત્ર તત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. આથી પૃથ્વી આદિ કશું કોઈ પણ સ્થળે સંભવતું જ નથી અને જે કાંઈ દ્રષ્ટા કે દૃશ્ય દેખાય છે, તે પરમ મંગળમય નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ અરીસામાં બહારના બિંબને લીધે સામું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર બિંબ વિના જ જગત પ્રતિબિંબરૂપે પોતાની મેળે જ ભાસ્યા કરે છે. જેમ અરીસાની અંદર (પ્રતિબિંબરૂપે) બિંબ દેખાય છે છતાં તે કાંઈ જ નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત (વિવર્તરૂપે) દેખાય છે છતાં તે કાંઈ જ નથી. જે કાંઈ શાસ્ત્ર સંબંધી વિચાર વડે સિદ્ધ થતું હોય અને જે પ્રમાણ વડે પણ સિદ્ધ હોય તે જ સત્ય કહેવાય; બાકી તો આભાસમાત્ર છે. તે કોઈ દિવસ થયેલ જ નથી, તો તે સત્ય ક્યાંથી જ હોય? કેટલીક વસ્તુઓ ભ્રમરૂપ છતાં અર્થને સાધી આપનાર તથા ક્રિયા કરી આપનાર થાય છે, જેમ કે સ્વપ્નમાં દેખાયેલી સુંદર સ્ત્રી ભ્રાંતિરૂપ છે, છતાં તે શુક્રસ્રાવરૂપી ક્રિયાને સત્યપણે ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાના પ્રયોજનને સાધી આપે છે. (જગતની ભ્રાંતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવાનું છે.) જે કાંઈ જગત, દેહ આદિરૂપી ભ્રાંતિનો ભાસ થાય છે, તે તો ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત છે અને તે પરમ ચિદાકાશરૂપ છે. જો ખરેખર એમ જ છે તો પછી હું ક્યાં છું? જગતની શોભા પણ ક્યાં છે? તમે પણ ક્યાં છો? અને દૃશ્યની પ્રતીતિ પણ ક્યાં છે? હે પ્રિય રામચંદ્રજી! મરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મ થતો હોય તો કોનો નાશ થાય છે? મરી ગયા પછી જો પાછો જન્મ ન થતો હોય, તોપણ જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, આદિ પ્રપંચમાંથી છૂટવાથી શાંતિ જ છે અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષનો લાભ છે. એવી રીતે બંને ય પક્ષમાં તમારા જેવા ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે કેવળ ચિન્માત્રરૂપ જ થઈ રહેલા પુરુષને કશું પણ દુ:ખ છે જ નહિ. મૂર્ખ પુરુષને જે કાંઈ આ પ્રસંગમાં ભાસતું હોય છે, તે તો તેના પોતાના જ જાણવામાં આવે એવું છે. અમે તે વાતને જાણી શકતા નથી; કેમ કે જે મત્સ્ય ઝાંઝવાની નદીના જળમાં રહેતો હોય, તે જ તેના ચપળ તરંગોના સપાટાઓને જાણી

શકે,બીજાનાથી તે જણાય નહિ. જેવી રીતે ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ મનોરાજ્યમાં શાખાઓ, ઉપશાખાઓ, તેના ઉપરના ભાગો, પત્રો તથા ફળો ઈત્યાદિ રૂપી એક દેહને ધારણ કરી રહેલ સંકલ્પવૃક્ષના રૂપે સ્ફુરે છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં અંદર તથા બહાર સર્વ ઠેકાણે ચિદાકાશ જ હું, તમે તથા જગત ઈત્યાદિ સર્વના આકારે વિવર્તરૂપે સ્ફુરે છે અને તે વસ્તુતઃ જોતાં એક જ છે. ૧—૫૧

अन्तर्बहिस्त्वमहमित्यपि चैवमादि सर्वात्मकं तपति चिन्नभ एकमेव । शाखाशाखा त्रिटपपत्रकुलैकदेहः संकल्पवृक्ष इव बोधकमात्रसारः ॥५१

श्रीयोगवासिष्ठ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો*

દેહાત્મવાદી પુરુષોને તત્ત્વજ્ઞાન થવાની યુક્તિ

राम उवाच

युक्तिः स्यात् कीदृशी ब्रह्मन् संसारे दुःखशान्तये । तेषां येषामयं पक्षः श्रूयतामुच्यतां ततः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! હું આપને જે પૂછું તે આપ ધ્યાન દઈ સાંભળો, પછી આપ તેનો ઉત્તર કહો. કેટલાક માને છે કે 'પોતાનું મૃત્યુ કાંઈ પ્રથમથી પ્રત્યક્ષ હોઈ શકતું નથી અને ભસ્મ થઈ ગયેલા તથા સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ પામેલા દેહાત્માનું પાછું આવવું શી રીતે સંભવે? માટે જ્યાં સુધી જીવવું ત્યાં સુધી સુખથી જીવવું.' આવો પક્ષ જેઓ સ્વીકારે છે, તે ચાર્વાક આદિની દુઃખશાંતિ માટે સંસારમાં શી યુક્તિ છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાનો અંતરાત્મા જે જે નિશ્ચયને અંદર અખંડિતપણે ગ્રહણ કરી લે છે, તેનો તેવો જ અનુભવ તેને થાય છે. આ વાત સર્વ જનને પ્રત્યક્ષ છે. જેમ નિર્વિકાર આકાશ સર્વત્ર રહેલું છે, તેમ શાંત નિર્વિકાર ચિદાકાશ સર્વની અંદર રહેલું છે. તે જ પામર પ્રાણીઓની દૃષ્ટિમાં દેહ આદિ દ્વૈતપ્રપંચરૂપે ભાસે છે અને વેદાંતશાસ્ત્ર તથા વિદ્વાનોના અનુભવ વગેરેમાં એક અદ્વૈતરૂપે જણાય છે; કેમ કે ચિદાકાશ વિના બીજા પદાર્થોનો અત્યંત અસંભવ જ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં મહાપ્રલયની અંદર ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ હોતું જ નથી. કારણના અભાવને લીધે કશું છે જ નહિ; એટલે સિદ્ધ જ છે કે આ બ્રહ્મ જ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ છે. જેઓ સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના અર્થને અને મહાપ્રલય આદિને સ્વીકારતા નથી, તેવા શાસ્ત્રને નહિ માનનારા મહામૂર્ખ પુરુષો અમારી દૃષ્ટિમાં મૂવા જેવા જ છે. જેમનું ચિત્ત સર્વ શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ છે અને 'આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે' એવા તાત્ત્વિક વિચાર વડે સંપૂર્ણપણે અનુભવાયું છે, તેમને માટે પણ (તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી) આ અમારો ઉપદેશ—કથાનો પ્રસ્તાવ નથી, આ ઉપદેશ તો જિજ્ઞાસુ માટે છે. દેહ હો કિંવા ન હો; પરંતુ નિરંતર અને નિત્ય એવું આત્મચૈતન્ય અંતઃકરણની અંદર વિવર્તભાવથી જેવા રૂપે સ્ફુરિત થાય છે, તેવા રૂપે જ પુરુષ થઈ રહે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મચૈતન્યમાંથી અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના સંપર્કને લીધે 'હું દુઃખી છું' એવું સ્ફુરણ ઊઠ્યું હોય છે, તો તે પુરુષ દુઃખી છે. આત્મા પોતે આનંદરૂપ જ છે, તોપણ જ્યાં સુધી પોતે દુઃખી છે એવા વિરુદ્ધ સંસ્કારનો દૃઢ અધ્યાસ છે, ત્યાં સુધી તે ખરેખર દુઃખી જ છે. પરંતુ જગત કેવળ ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે, એવી ભાવના કરવામાં આવે છે, તો સર્વ ચિદાકાશરૂપ હોવાથી દુઃખપણાનું સ્ફુરણ શી રીતે થાય? અને દુઃખનું જ્ઞાન પણ કોને થાય? જેમ આકાશને રજકણો સ્પર્શી શકે નહિ, તેમ જ્ઞાનરૂપી તાત્ત્વિક નિશ્ચયમાં જ પોતાના આત્માને સ્થિર રાખનારા પુરુષોને કશાં પણ સુખ—દુઃખ સ્પર્શી શકતાં નથી. અનુભવ

*** આ સોમા સર્ગમાં ચાર્વાક આદિ દેહાત્મવાદીઓના મતમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા પુરુષોની બુદ્ધિ પણ જેવી રીતે તત્ત્વમાં ઊતરે તેવી યુક્તિ કહેવાશે.**

સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો, પણ અનુભવ અનુસાર જ નિશ્ચય બંધાય છે. આ બાબત ઠેઠ બાળક સુધી સિદ્ધ છે, તો તેનો કોણ નિષેધ કરી શકે? અને શી રીતે નિષેધ કરી શકે? દેહ, પુરુષ કિંવા જીવ, એ કશું પ્રત્યક્‌ચૈતન્યથી જુદું જણાતું નથી.પ્રત્યક્‌ચૈતન્ય જ આ સર્વરૂપ છે. તે જગતને જેવું સમજે છે, તેવું જ તેની દૃષ્ટિમાં થઈ રહે છે.એ પ્રત્યક્‌ચૈતન્યને સત્ય માનો કિંવા (ચાર્વાકમત પ્રમાણે) અસત્ય માનો!; પરંતુ આ દેહનો અનુભવ તે વડે જ થાય છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર, પાતાળમાં, આકાશમાં, જળમાં અને સ્વર્ગમાં સંકલ્પમાત્રથી એ ચિદાત્મા સ્વતંત્રપણે દેહનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ સ્થૂલ દેહનો તેનાથી જ અહીં અનુભવ થાય છે. પ્રત્યક્‌ચૈતન્યને (આસ્તિકોના મતને અનુસરનારા) સત્ય માનો અથવા (નાસ્તિકોના મતને માનનારા) અસત્ય માનો, પરંતુ તે જ આત્મા છે. તે પ્રત્યક્ચૈતન્ય અંદર જે નિશ્ચય બાંધે તે તેની ભાવના પ્રમાણે સત્ય છે, (વ્યવહારમાં સત્યપણે કાર્ય કરી આપનાર થાય છે) એમાં કશો સંશય નથી. એ પ્રત્યક્‌ચૈતન્ય વડે જ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ સિદ્ધાંતોનો સિદ્ધાંત પણ તે જ છે, એમ મારી બુદ્ધિમાં જણાય છે. પ્રત્યક્‌ચૈતન્યમાં જે અવિદ્યા (આરોપિતરૂપે) રહેલી છે, તે જ અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં (તેમની ભાવના પ્રમાણે) દેહ આદિના આકારે પરિણામ પામી જઈ તેવા રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામે તો શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈ મોક્ષરૂપી ઉત્તમ ફળ આપનાર થાય છે. એ અવિદ્યા પવિત્ર દેશ—કાળ આદિમાં સ્નાન—દાન આદિ ક્રિયા કરવાથી કે રસાયન—મંત્ર—ઔષધ આદિ દ્રવ્યોથી કે વેદશાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલ સ્વર્ગ—પશુ—પુત્ર આદિની એષણા(ઈચ્છા)ના ભ્રમોથી કોઈ દિવસ (નિ:શેષ રીતે) તત્ત્વજ્ઞાન થયા વિના શાંત થતી નથી. કદાચિત્‌ બીજા વડે એ અવિદ્યારૂપી શંકા ક્ષણ વાર શાંત પડી જાય છે, તોપણ તે પાછી (તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો) તરત આવિર્ભાવ પામે છે. જો એમ થયા કરે છે, તો પછી તત્ત્વજ્ઞાન વિના બીજા કયા ઉપાય વડે અને ક્યારે જીવનું એ અવિદ્યારૂપી દુ:ખ શાંત થાય? અંદર રહેલું પ્રત્યક્‌ચૈતન્ય જ મનુષ્યના જીવરૂપ છે અને તે જે દૃઢ ભાવના બાંધે છે, તે અનુસાર સુખી કે દુ:ખી થાય છે, એવો નિશ્ચય છે. પ્રત્યક્‌ચૈતન્યરૂપી આત્માનું જો અસ્તિત્વ છે અને તેનું ખરુ સ્વરૂપ ઓળખવાથી બંધ ટળે છે, તો તે તત્ત્વવેત્તાઓને સંસારનો બંધ તોડવામાં શરણરૂપ છે; પણ જો તે ન હોય તો જગતમાં શિલાના જેવા મૌનવાળું અંધપણું જ અવશેષ રહે છે. પુરુષ પ્રત્યક્‌ચૈતન્યરૂપ છે અને સ્વયંપ્રકાશ છે. તે પોતે જેમ નિદ્રા વડે પોતામાં જડપણાનો અનુભવ કરે છે તેમ એક જાતના અંધાપા જેવા અજ્ઞાન વડે કરીને આ જગત દેખે છે. જો સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્‌ચૈતન્યનો અપલાપ કરવામાં આવે, તો પછી સાક્ષીના અભાવને લીધે જગતની અંધાપા જેવી સ્થિતિ અવશેષ રહે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ સંસારનો દિશામાં પણ ક્યાંય અંત નથી, નીચે કે ઉપર પણ તેને અંત નથી. તેમ જગતનો નાશ પણ નથી. જગત તો સદાકાળ છે જ. આમ જેણે જગતના અભાવની બુદ્ધિને તોડી દઈને તેના અસ્તિત્વની ભાવના કરી હોય તથા આ સર્વ વિજ્ઞાનઘનરૂપ છે, એવું જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું ન હોય અને સર્વના નાશને ન દેખતાં(**न कदाचिद-नीदृशं जगत्।** એ સાંખ્ય મત પ્રમાણે) જેવું આ જગત દેખાય છે તેવું સદાકાળ સત્ય છે એમ જે જોતો હોય, તેની આધિનો નાશ કરવાની શી યુક્તિ હશે? એ મારા સંશયને ફરી વાર મારા બોધની વૃદ્ધિ થવા માટે આપ નિવૃત્ત કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સંબંધમાં એક યોગ્ય ઉત્તર તો પ્રથમ જ અપાઈ ગયેલો છે. હવે બીજો ન્યાયોચિત ઉત્તર હું કહીશ, તે તમે સાંભળો. હે પુરુષોત્તમ રામચંદ્રજી! તમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના નિશ્ચયવાળો જે પુરુષ કહ્યો,

તે જો (તેના માનવા પ્રમાણે) પોતે ચિદાભાસ-રૂપ હોય, તો ક્રમે કરીને તેને આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે. કેમ કે દેહ આદિ આકારરૂપી ઉપાધિ માત્ર આભાસરૂપ છે અને તેનો નાશ થતાં તે પરમાત્મામાં મળી જાય છે. એટલે પછી તેને ચિત્તમાં દુઃખ લાવવાનો કશો પણ અવકાશ રહેતો નથી; એમાં જરા પણ સંશય નથી. કદાચિત્ તેના માનવા પ્રમાણે તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને આત્મારૂપ માનતો હોય અને તેને વિનાશથી રહિત ગણતો હોય, તો પછી દુઃખનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે? કદાચિત્ તે પોતાના આત્માને સ્થૂલદેહરૂપ જ માનતો હોય, તો તેના અવયવોનો વિભાગ થવારૂપી વિનાશ વગરવિચારે પણ અવશ્ય સિદ્ધ જ છે એવો નિશ્ચય છે, તો પછી તેમાં પણ દુઃખ લાવવાનો ક્યાં અવકાશ છે? જો કદાચિત્ પોતાના આત્માને તે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ માનતો હોય, તો મરી ગયા પછી તે વિદેહમુક્ત થઈ જાય છે; એટલે તે ફરી વાર જન્મ—મરણ આદિરૂપી સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તે દુઃખરહિત તથા મુક્ત જ છે. જો કદાચિત્ તે પોતાના આત્માને અજ્ઞાનરૂપી આવરણ વડે યુક્ત સમજતો હોય, તો જે જીવચૈતન્ય તત્ત્વજ્ઞાન વડે શુદ્ધ થયેલ નથી, તે સંસારના બીજનો નાશ ન થવાથી જન્મ—મરણ આદિરૂપી સંસારને પામ્યા વિના રહેતું જ નથી. પરંતુ તેને પણ કોઈ જન્મમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે, તેથી તેને મનમાં દુઃખિત રહેવાનો અવકાશ નથી. કદાચિત્ કોઈનો એવો જ નિશ્ચય હોય કે ચિદ્રૂપ આત્મા છે જ નહિ, તો પછી તે તેવી ભાવનાને લીધે પોતે પણ પાષાણના જેવો જડ (વિશેષ જ્ઞાન વડે શૂન્ય) હોય છે. મરણ પર્યંત દૃઢ થઈ રહેલી તેવી ભાવનાને લીધે શરીર પડી ગયા પછી તેનું વિશેષ ચેતનપણું જતું રહે છે, તેની સ્થિતિ ગાઢ સુષુપ્તિના જેવી થઈ જાય છે અને તે તેવી દશાવાળા મરણને જ શ્રેયરૂપ (સર્વ દુઃખનો છેડો લાવનાર) માને છે. પણ તેને તત્ત્વજ્ઞાન વડે મથતા નિરતિશય આનંદનો અનુભવ નથી, તેમાં તેને શ્રેય જણાતું નથી. (તો પછી તેને ઉપદેશ આપવાથી કાંઈ ફળ નથી.) આ સર્વ ચિદ્રૂપ આત્માથી રહિત કેવળ જડ અને શૂન્યરૂપ છે, એમ જે માનતો હોય તેને શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ જ નથી. આથી જ્યારે તે મરણને શરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતે પણ જડ શૂન્યરૂપ થઈ જઈ દુર્ભેદ્ય અંધકારમય સ્થિતિમાં જાય છે. જે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓ આ જગતને સ્વપ્નનગરની પેઠે ક્ષણિક વિજ્ઞાનમય માને છે, તેઓ પોતે પણ તેવા જ ક્ષણિક વિજ્ઞાનમય થઈ રહે છે અને તેમનો પણ બીજાઓની પેઠે જ (જગતને સ્થિર માનનારાઓની પેઠે જ) જગત સંબંધી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. પંચમહાભૂતોને કોઈ સ્થિર માનો અને કોઈ અસ્થિર માનો, પરંતુ તે બંને રીતે માનનારને જગતનાં સુખદુઃખ આદિ વિચિત્ર વ્યવહારો પ્રાપ્ત થવામાં કશો અંતર નથી. પંચભૂતોને સ્થિર માનો કિંવા અસ્થિર માનો, પરંતુ સુખ—દુઃખ તો બંને મતવાળાને સમાન જ છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતોની સ્થિરતા વિષે કે અસ્થિરતા વિષે કશો આગ્રહ હોતો નથી. તેમના મત પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ભૂતો ગમે તો ભલે સ્થિર હો કે ગમે તો ભલે અસ્થિર હો, પણ તે ચિદાકાશનો એક વિલાસમાત્ર જ છે અને જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી તે ચોબાજુ પ્રસરી રહેલ ભાસે છે. જીવચૈતન્યનું જડપણું અને ક્ષણિકપણું ઘટતું નથી, કેમ કે જો તે પોતે જડ અને ક્ષણિક હોય તો એ બંને ય ભાવનો પ્રથમ પોતે અનુભવ જ કરી શકે નહિ. એમ છતાં જેઓ તેના જડપણાનો અને ક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કરી લે છે. તેવા મૂર્ખાઓ સાથે આપણે ભાષણ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી. જેઓ શરીરે ચિદ્રૂપ આત્મામાંથી (વિવર્તરૂપે) ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ માને છે, તેઓ (તેમની સમજણ વાસ્તવ હોવાથી) ધન્ય છે. જેઓ જડ શરીરમાંથી ચિદ્રૂપ આત્માને ઉત્પન્ન થયેલું માને છે, તેવા અધમ

પુરુષોનું આપણે કાંઈ કામ નથી. અનેક પ્રકારના જીવો રૂપી બીજોનો સમૂહ વસ્તુતઃ જોતાં ચિદ્રૂપ છે અને તે આકાશમાં ફરતાં મચ્છરાં આદિ જીવોનાં સમૂહની પેઠે તથા ક્યારા આદિમાં પુરાતા જળની પેઠે ઉપરના લોકોમાં, નીચેના લોકોમાં અને આડાં—અવળાં બીજાં સ્થળોમાં ભમે છે. હિરણ્યગર્ભ અનેક જીવોરૂપી બીજોના સમૂહરૂપ છે અને તે જીવોની વાસના પ્રમાણે કલ્પના આદિકાળમાં વ્યષ્ટિરૂપી અનેક બીજા જીવો-ને પોતાની અંદર કલ્પી લે છે. તે જીવો ક્રિયા-ઓમાં કર્તાપણાનો અભિનિવેશ રાખી, તેમાં આસક્ત થઈ પોતે પોતામાં કર્તાપણાને અનુ-ભવે છે અને સંસારમાં ભમે છે. જે જીવ જેવી દૃઢ ભાવના કરે છે, તે જીવ પોતે ચિદ્રૂપ હોવાથી તત્કાળ ભાવનાના બળથી તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત ઠેઠ બાળક સુધી નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ છે. આકાશમાં જેમ ધુમાડાઓના વિચિત્ર ગોટા-ઓ જોવામાં આવે છે અને મહાસાગરમાં જેમ મોટા વિસ્તારવાળા જળના અનેક વિચિત્ર તરંગો જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સંસાર-ની અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓ જોવામાં આવે છે. મનુષ્યને જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જ નગરરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ એ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી (વિવર્તરૂપે) આ જગતરૂપે થઈ રહેલ દેખાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા નગરની સ્થિતિમાં એક ચિદાકાશ વિના બીજાં કશાં પણ સહકારી કારણ હોતાં નથી, તેમ જ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જગતની સ્થિતિ થવામાં ચિદાકાશ વિના બીજાં જુદાં પૃથ્વી આદિ પંચભૂતો હોતાં જ નથી. સ્વપ્નનગરની અંદર તેના અવયવોરૂપે દેખાતા ઘરોની જે જે જુદા જુદા ખંડોરૂપી પૃથ્વી છે, તે જ આ જગતરૂપી સ્વપ્નમાં પુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલી છે. આ સર્વ પ્રજા ચિદાકાશરૂપ જ છે, તેમાં દ્વિત્વ કે એકત્વ કશું જ નથી, કેમ કે શુદ્ધ ચિદાકાશમાં વળી બીજી કલ્પના કેવી હોય? જે કાંઈ આ વિચિત્રરૂપે ભાસે છે, તે ચિદાકાશ જ છે. ત્રિવિધ તાપને મટાડવાથી અતિ શીતળ અને આનંદ ઉપજાવનારી ચિદા-કાશરૂપી ચંદ્રિકા જે કાંઈ પદાર્થોની પ્રતીતિ થવારૂપી પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને લીધે જ આ જગત ખડું થયેલું ભાસે છે. પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ને અંતે છેવટ પ્રલયસમયમાં આકાશની પેઠે સૃષ્ટિ આદિથી શૂન્ય સ્વરૂપે રહેનાર ચિદાકાશમાં જોકે આજે આપણને સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, પણ તે ચિદાકાશરૂપ જ છે. ચિદાત્મા બહિર્મુખ થાય છે એટલે તે સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે અને તે અંતર્મુખ થાય છે એટલે તે અસ્ત પામે છે. સત્ય ચિદ્રૂપ આત્મા જેને જેવી રીતે દૃઢ નિશ્ચય વડે સમજે છે, તેનો તેને તેવી જ રીતનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે આ સર્વ શરદઋતુના આકાશ જેવું સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તો પછી વળી તેમાં બીજું શું હોય? એમ સારી રીતે સમજી રહેલા અને પરમપદમાં વિશ્રાંત થયેલા મહાત્માઓ ચિત્તને શાંત રાખી (ચિદ્રૂપે) વિદ્યમાન છતાં (દૃશ્યરૂપે) અવિદ્યમાન જેવા થઈ રહે છે. માન અને મોહથી રહિત થઈ ગયેલા, સંગદોષને જીતનારા અને પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યો કરનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો કાર્યમાં તથા વ્યવહારદૃષ્ટિમાં જાણે યંત્રના બનાવેલાં પૂતળાં હોય તેવા નિર્વિકાર રહે છે. ૧—૫૧

निर्मानमोहा जितसंगदोषाः प्रवाहसंप्राप्तनिजार्थभाजः । तिष्ठन्ति कार्यव्यवहारदृष्टौ निरामया यंत्रमया इवैते ॥ ५१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નાસ્તિકયનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૧૦૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો*

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની અભય સ્થિતિ

वसिष्ठ उवाच

चिन्मात्रमेव पुरुषस्तदेवेत्थमवस्थितम् ।
चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमन्यदुपपद्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે. ચિદ્રૂપ તત્ત્વ જ વિવર્તરૂપે આવા અનેક આકારે થઈ રહેલ છે, તો પછી ચિન્માત્ર સિવાય બીજું શું ઘટી શકે એમ છે? એ ચિન્માત્રતત્ત્વ નિર્મળ આકાશરૂપ છે અને દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય—એ બંને તેનો એક વિવર્ત છે. આમ જગત ચિન્માત્ર જ છે, તો તેમાં હેય (ત્યાગ)બુદ્ધિ કે ઉપાદેય-(સ્વીકાર) બુદ્ધિ કયાંથી હોય? જે લોકો બૃહસ્પતિએ રચેલા બુદ્ધશાસ્ત્રને અનુસરતારા વિજ્ઞાનવાદીઓ છે, તેમના મતમાં ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી જુદું જગત જ છે નહિ; તો પછી તેમના મત પ્રમાણે પણ રાગદ્વેષનો કશો વિષય જ ન હોવાથી તેમનો પ્રસંગ જ કયાંથી આવે? પરંતુ તેમને ચિદાત્મા વિના બીજું શું સારરૂપ ભાસતું હશે કે તેઓ તેને નિત્ય નહિ માનતા હોય? હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જગતરૂપી સ્વપ્ન ચિદાકાશનું જ એક વિવર્ત છે, તો તમે જ કહો કે તેની અંદર ઈષ્ટ—અનિષ્ટ બુદ્ધિ કે રાગદ્વેષ આદિ દોષો કેવા રૂપે રહી શકે? ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ અમુક હેય છે અને અમુક ઉપાદેય છે એવી કલ્પના કરી લે છે, પણ ખરું જોતાં તેના નિર્મળ સ્વરૂપમાં એ સર્વ નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. એમ છે તો પછી તેમાં ઈષ્ટ—અનિષ્ટ આદિ દૃષ્ટિ વળી કેવી હોય? મનુષ્ય, દેવતા અને નાગ વગેરે ચિદ્રૂપ છે; સ્થાવર અને જંગમ એ બંને પણ ચિદ્રૂપ છે. વળી સમુદ્રમાં થતા તરંગો તથા ચકરીઓની પેઠે ભાવ—અભાવ વગેરે સર્વ પણ એ ચિદાકાશનો જ વિલાસ છે. હું ચિદાકાશરૂપ છું, તમે ચિદાકાશરૂપ છે અને મનુષ્યો પણ ચિદાકાશરૂપ છે. આપણે કોઈ દિવસ મરતા નથી, કેમ કે ચિદાકાશ કયારે મરેલ છે? હે વિશાળ નેત્રવાળા રામચંદ્રજી! ચિદાકાશ પોતે સાક્ષી—ચૈતન્યરૂપ કહેવાય છે, તેનાથી જુદું દૃશ્ય જ નથી. તે પોતે ચિદ્રૂપ હોવાથી વિવર્તભાવથી દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલ છે માટે દ્વિત્વ—એકત્વ પણ કયાં રહ્યાં છે? જો એમ છે તો પછી ચિદાકાશ વિના બીજી નિત્ય હોય એવી કઈ વસ્તુ છે? આ તમે જ મને કહો. જો તે મરી જતું હોય તો પછી આજે આપણે જે સર્વ બેઠા છીએ તે કયાંથી હોઈએ? બૌદ્ધ આદિ અને ચાર્વાક આદિ વાદીઓ ચિદાકાશને છોડી દઈ બીજારૂપ હોય તો તમે કહો. એ ચિદાકાશને જ કેટલાક બ્રહ્મ કહે છે, કેટલાક જ્ઞાનરૂપ કહે છે અને કેટલાક શૂન્ય કહે છે. કેટલાક એને મદિરામાંથી પેદા થતી મદશકિતના જેવું (કૃત્રિમ) કહે છે, કેટલાક એને પુરુષરૂપ કહે છે, કેટલાક એને ચિદાકાશરૂપ કહે છે, કેટલાક એને શિવરૂપ કહે છે અને કેટલાક એને આત્મારૂપ કહે છે. એવી રીતે ચિન્માત્ર પરમ તત્ત્વને જુદાં જુદાં નામોથી કહેવામાં આવે, તોપણ તે કોઈ દિવસ બીજું થઈ જતું નથી; કેમ કે સર્વમાં ચિદ્રૂપે રહેલ તે તત્ત્વ પોતે જ સર્વ વિકલ્પનું સાક્ષીરૂપ છે, તેથી તે પોતાના આત્માને એવા પ્રકારે સમજે છે; બાકી બીજું કશું તેનાથી જુદું નથી. મારા અવયવો ભલે ચૂરેચૂરા થઈ જાઓ કે તે મેરુની જેવા વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ; પરંતુ મારી ચિદ્રૂપની તેથી શી ક્ષતિ કે શી વૃદ્ધિ થશે? જો કે આપણા પિતામહ વગેરે વડવાઓ મરી ગયા છે, પણ ચિદ્રૂપતત્ત્વ મરેલ નથી. જો કદાચિત્ તે (ચૈતન્યતત્ત્વ) મરી ગયેલ હોય, તો આપણામાં રહેલ ચૈતન્યતત્ત્વ અને તેમનામાં રહેલ ચૈતન્યતત્ત્વ એક જ છે, તેથી આપણું ચૈતન્ય પણ મરણ પામ્યાથી આપણો જન્મ થવો સંભવતો નથી. ચિદાકાશ અક્ષય છે અને તેનો જન્મ કે નાશ થતો નથી. આકાશનો નાશ

* આ એકસોએકમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સર્વત્ર એક ચિન્મય તત્ત્વને જ દેખે છે, તેનું તથા તેઓને ભયનાં કારણો જ ઉત્પન્ન નહિ થવાથી તેઓની અભય સ્થિતિ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

શું થાય અને શી રીતે થાય? એ તમે જ કહો. ચિદાકાશ અવિનાશી છે અને તે પોતાના એક વિવર્તરૂપે આ જગતના આકાર પ્રતીતિમાં આવે છે. એ તત્ત્વ જન્મ—મરણથી રહિત છે અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહે છે. ચિદાકાશરૂપી એક સ્ફટિકનો પર્વત છે. તેને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. તે પોતાની અંદર જગતને પ્રતિબિંબરૂપે ધારણ કરે છે અને પાછો તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થવારૂપી અગ્નિ વડે તેને ભસ્મ કરી દે છે. તે પોતાના સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! અંધકાર વડે રાત્રિમાં દેખાતું વાદળાંના સમૂહના જેવું કાંઈક (અનિર્વચનીય) જગતનું આવરણ પ્રાતઃકાળમાં જોતાં ક્રમે કરીને નિઃશેષ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપની અંદર અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર વડે કલ્પાયેલું આ જગત પણ ક્રમે કરી (જ્ઞાન વડે) નિઃશેષ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય છે. સમુદ્ર જેમ પોતાની અંદર જળ આદિને અને ચકરી આદિને પોતાના અંગરૂપે ધારણ કરી રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાની અંદર જગતરૂપી એક અવયવને (વિવર્તરૂપે) ધારણ કરી રહેલ છે. પુરુષ પોતે ચિદ્રૂપ જ છે અને તે આકાશની પેઠે કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી, તો પછી 'હું નાશ પામું છું' એવો શોક કરવો વ્યર્થ છે. એક દેહમાંથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થવાથી ઊલટો નવો મહોત્સવ પ્રાપ્ત થાય છે; તો હે મૂઢ પુરુષો! મરણરૂપી એક હર્ષસ્થાનમાં તમે શા માટે ખેદ પામો છો? જો કદાચિત્ તમને એવો જ ભ્રમ હોય કે મરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મ થતો નથી; તોપણ મરણમાં એક મોટો પુરુષાર્થ રહ્યો છે, એમ સમજવું. કેમ મરણ થવાથી ભાવ—અભાવ, લેવું—દેવું વગેરે સંબંધી જન્મ અને જરા—મરણ, ભય—શોક, આધિ—વ્યાધિ સંબંધી જ્વર શાંત થઈ જાય છે. એવી રીતે જન્મ—મરણ હોય, તોપણ તેમાં સુખ—દુઃખ માનવાનો કશો જ અવકાશ નથી. વસ્તુતઃ એ જોતાં મરણ પણ નથી, જન્મ પણ નથી અને તેને લીધે જ સુખ—દુઃખ પણ નથી; કેમ કે મિથ્યા હોવાથી આ કશું છે જ નહિ. ચિદાકાશ જ આ સર્વના આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે. મરી ગયા પછી જો પાછો બીજા દેહનો લાભ થતો હોય, તો એક નવો જ ઉત્સવ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે મરણ એ એક જરા—રોગ આદિથી ઝડપાયેલા કારાગૃહ જેવા પૂર્વ દેહનો જ નાશ છે; તો એ તો પરમ સુખરૂપ છે. મરણમાં દેહ, જીવ વગેરે સર્વનો અત્યંત નાશ થઈ જાય છે (પુનર્જન્મ નથી), એમ માનવામાં આવતું હોય, તોપણ સંસારરૂપી એક મહારોગનો ક્ષય થાય છે. એમ સંતોષ માનવાનો છે. મરણ થયા પછી (પુનર્જન્મ થતાં) ફરી વાર બીજા દેહનો લાભ થતો હોય તોપણ એક નવો જ ઉત્સવ સાંપડે છે. કદાચિત્ તમને મરણ પછી દુષ્કર્મથી પ્રાપ્ત થતાં નરક આદિ દુઃખની ભીતિ રહેતી હશે, તો આ લોકમાં પણ દુષ્કર્મથી થતા રાજદંડ આદિનો ભય છે અને પરલોકમાં પણ નરક આદિનો ભય છે, એટલે એ ભીતિ સમાન છે. આથી બંને લોક સુધારવાને તમારે કદી પણ દુષ્કર્મ કરવાં નહિ. 'હું મરી જઈશ, મરી જઈશ, મરી જઈશ' એમ તમે ભયથી પોકાર કરો છો; પરંતુ 'હું પાછો પુનર્જન્મ હોવાથી થઈશ થઈશ અને થઈશ' એવો વિચાર કરતા નથી. આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ જગત આદિના આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે; તો તેમાં જન્મ-મરણ ક્યાં રહ્યાં? અને શ્રીમંતાઈ કે ગરીબાઈ પણ ક્યાં રહી? તમે કેવળ ચિદાકાશરૂપ થઈને રહો અને ખાનપાનાદિ પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત કાર્ય સુખથી કરતા રહો. તમે મમતાથી રહિત થઈ જાઓ. તમે આકાશના જેવા નિર્મળ અને નિર્વિકાર છો, તો તમારામાં ઇચ્છાનો ઉદય જ ક્યાંથી થાય? પોતાના સ્વાભાવિક પ્રવાહના બળે થયેલા પ્રયત્ન વડે પ્રાપ્ત થયેલા તથા દેશ—કાળના બળથી આવી મળેલા અતિ પવિત્ર એવા શબ્દાદિ વિષયોને વિવેકી પુરુષો નિર્ભય રહીને સુખથી ભોગવે છે. વચમાં દેશ–

કાળના બળથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોનો તિરસ્કાર કરી તેઓ અંદર સ્વસ્વરૂપસ્થિતિમાં (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) બુદ્ધિને સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી બનાવી દઈ મગ્ન રહે છે. તેઓ મરણથી દુઃખને પ્રાપ્ત થતા નથી, જીવિતથી સુખને પ્રાપ્ત થતા નથી, કશાની ઈચ્છા કરતા નથી અને કોઈનો દ્વેષ પણ કરતા નથી. તેઓ તો વાસનામાત્રથી રહિત થઈ સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ રહેલ છે. વાસનાથી રહિત થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષોને કશામાં ઇચ્છા હોતી નથી. તેથી મરણ, જીવિત અને જન્મરૂપી જીર્ણ તૃણનો તેઓ વિચાર જ કરતા નથી. તેમણે તો જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું હોય છે, છતાં તેઓ ઉપરથી અતિમૂઢની જેમ વર્તે છે અને પર્વતની પેઠે પોતાની સ્થિતિમાં નિર્ભયપણે અચળ થઈ રહે છે. ૧—૩૪

मरणजीवितजन्मजरत्तृणान्यविमृशन्विगते- च्छमवासनः । विदितवेद्य इहाज्ञ इवोदितो वसति वीतभयस्त्वचलो यथा ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૦૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૨ મો*

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનાં લક્ષણો

राम उवाच

परिज्ञाते परे वस्तुन्यनादिनिधनात्मनि । संपद्यते वद ब्रह्मन् कीदृशः पुरुषोत्तमः ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! અનાદિ અને અનંત એવી પરબ્રહ્મરૂપ વાસ્તવ વસ્તુનું સ્વરૂપ ઓળખ્યા પછી, એ પુરુષોત્તમ તત્ત્વજ્ઞ કેવાં લક્ષણવાળો થઈ જાય છે, તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેણે જાણવાનું જાણી લીધેલું છે, એવો એ ઉત્તમ પુરુષ કેવાં લક્ષણવાળો થઈ જાય છે, તેનો કેવો સ્વભાવ હોય છે તથા જીવતાં સુધી કેવા આચારથી રહે છે, તે સર્વ હું તમને કહું છું; તે તમે સાંભળો. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વનમાં રહ્યો હોય તોપણ તેને મૃગોનાં બચ્ચાં સ્વજનરૂપ થઈ જાય છે, પાષાણો પણ તેના મિત્રરૂપ થઈ જાય છે. અને વનવૃક્ષો તેના બાંધુરૂપ બની જાય છે. વસ્તી વડે ખીચોખીચ ભરેલું સ્થાન પણ તેને શૂન્ય જ લાગે છે, વિપત્તિઓ પણ તેને અત્યંત સંપત્તિરૂપ દેખાય છે અને તે પોતે મહારાજ્ય ઉપર રાજારૂપે થઈ રહ્યો હોય, છતાં જે જે દુઃખ આવી પડે તે તે તેને મહોત્સવ જેવાં લાગે છે. સમાધિ વિનાની સ્થિતિ પણ તેને સમાધિ જેવી જ ભાસે છે, મોટું દુઃખ પણ તેને સુખરૂપ જ દેખાય છે, લોકદૃષ્ટિ વડે દેખાતો તેનો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ મૌનરૂપ હોય છે અને તે કર્મ કરતાં છતાં કશું પણ કરતો નથી. તે જાગતાં છતાં (નિર્વિકલ્પ આત્મામાં સ્થિતિ રાખી રહેવાથી) સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવો હોય છે. જીવતાં છતાં (શરીર વગરના આત્મામાં સ્થિતિ હોવાથી) મૂઆ જેવો તે થઈ રહે છે. જોકે તે બધો આચાર કરતો હોય છે, તોપણ (તે સંબંધી અભિમાન ન હોવાથી) તે કશું પણ કરતો નથી. એ મહાશય પુરુષ પોતે રસિક જણાતાં છતાં (વિષયોમાં વૈરાગ્યને લીધે) અત્યંત વિરસ હોય છે. તે દયાના પાત્રરૂપ બીજી વસ્તુ જ દેખાવાથી અથવા કશામાં પોતાપણાની બુદ્ધિ જ ન હોવાથી દયારહિત છતાં બાંધુઓમાં મમતાવાળો દેખાય છે. તે નિર્દય છતાં અત્યંત કરુણતાવાળો હોય છે અને તે અંદરથી તૃષ્ણારહિત છતાં બીજાઓનું હિત કરવામાં તૃષ્ણાવાળો જોવામાં આવે છે. તેનો આચાર સર્વ પ્રશંસા કરે એવો હોય છે, પરંતુ અંદર કશો અધ્યાસ ન હોવાથી તે સર્વ આચારથી રહિત જ હોય છે. પોતે શોક ભય અને આયાસથી સાવ રહિત હોય છે, છતાં બીજાઓનું દુઃખ દેખી જાણે પોતે શોક હોય તેવો જણાય છે. તેનાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્વેગ થતો નથી, તેમ એ પોતે પણ કોઈનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. રસિક છતાં

* આ એકસોબેમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનાં લક્ષણો વિષે ફરીવાર પણ વર્ણન આવશે, કે જે જાણવાથી તેનો દૃઢ અભ્યાસ થતાં જ્ઞાનની પણ દૃઢતા થવાનું બની આવે.'

તે સંસારમાં પરમ ઉદ્વેગને (ભયને) પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે કાંઈ દૈવયોગ વડે પ્રાપ્ત થાય છે, તેની તે પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ જે પ્રાપ્ત ન થયેલ હોય તેને તે ઈચ્છતો પણ નથી. હર્ષ-શોક ઉત્પન્ન થવાનું કારણ આવી પડે અને તે અનુભવમાં આવતું હોય તથાપિ તે હર્ષશોકને વશ થઈ જતો નથી. દુઃખિત પુરુષની પાસે તે દુખિયાની વાતો કરે છે અને સુખી પુરુષની પાસે સુખિયાની વાતો કરે છે. પોતે તો સર્વ અવસ્થાઓમાં હૃદયમાં સુખ-દુઃખને અધીન ન થઈ જતાં શાંત થઈ રહે છે. પુણ્યકર્મ સિવાય બીજું કશું પણ તેને રુચતું નથી; કેમ કે જે ચેષ્ટા શાસ્ત્રવિહિત નથી, તેનો ત્યાગ કરવો એવો મહાત્માઓનો સ્વભાવ જ હોય છે. તે કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્ત થઈ જતો નથી, તેમ જ તે કોઈ પ્રસંગે વિવેકને છોડી દેતો નથી. કંગાલની પેઠે તે દ્રવ્યની યાચના કરતો નથી. અંદર પોતે વૈરાગ્યવાન છતાં ઉપરથી રાગવાળો હોય તેવો જણાય છે. શાસ્ત્રાનુસાર તે વ્યવહાર કરતો રહે છે. ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થનારાં સુખ—દુઃખો તેને અંદર કશી અસર કરી શકતાં નથી, છતાં જાણે તે સ્પર્શ કરતાં હોય એમ દેખાય છે. તેને કોઈ પણ વિષયમાં હર્ષ કે શોક થતો નથી. જોકે તે બીજાની દૃષ્ટિએ હર્ષવાળો અને દુઃખિત ભાસે છે, પરંતુ તે પોતાના અંદરના (ધીરતાવાળા) સ્વભાવને કદી પણ છોડતો નથી. કેમ કે માત્ર સંસારની રીતિને અનુસરી નટની પેઠે ઉપરથી લીધેલ વેશ ભજવવામાં જ તેનું તાત્પર્ય હોય છે. પાણીના પરપોટા જેવા સાવ મિથ્યા એવા પોતાના પદાર્થો તથા પુત્ર આદિ પરિવારો ઉપર તત્ત્વદર્શી પુરુષોને અંદરથી કશો સ્નેહ હોતો નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો અંદર અનાસક્તિને લીધે કશા ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી સ્નેહ વિનાના હોય છે, છતાં જાણે તેમનું હૃદય અતિ ઘાટા સ્નેહથી બહુ જ આર્દ્ર થઈ રહ્યું હોય તેમ ક્રમ પ્રમાણે તેઓ સર્વના ઉપર પોતાની સ્નિગ્ધવૃત્તિ બતાવતા રહે છે. મૂઢ પુરુષો તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થવારૂપે વિષ વડે જાણે મૂર્છિત થઈ રહ્યા હોય તેમ વિષયોમાં જ લીન થઈ જાય છે; છતાં એ નારકી જીવો વૈતરણી નદીના પ્રવાહમાં તણાતા જઈ વાયુની પેઠે માત્ર ઉપરઉપરથી જ વૃથા વિષયોને ભોગવે છે પણ વિષયોને અનુભવી વિશ્રાંતિ મેળવી શકતા નથી. તત્ત્વદર્શી પુરુષો બહાર સર્વ શિષ્ટ પુરુષોના જેવા ઉત્તમ યોગ્ય આચારને સારી રીતે કરતા રહે છે, પણ અંદરથી તેઓ સર્વ વિષયમાં શીતળતાવાળી સ્થિતિ ધારણ કરે છે. અંદર કોઈ વાતમાં તેમનો બહુ અભિનિવેશ હોતો નથી, છતાં જાણે તેઓ અભિનિવેશથી યુક્ત જ હોય એમ દેખાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તત્ત્વજ્ઞનું ઉપરનાં લક્ષણોવાળું સ્વરૂપ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે કોણ જાણી શકે—એ આપ કહો; કેમ કે દંભ વડે અજ્ઞાની પુરુષ પણ એવી તરેહનો જોવામાં આવે છે. હે મહારાજ! અશ્વના જેવું બ્રહ્મચર્ય પાળનારા દુષ્ટ ચિત્તવાળા (માન—પ્રતિષ્ઠા ઈત્યાદિ ઈચ્છનારા) કેટલાક દાંભિક પુરુષો પણ પોતાના તપસ્વીપણાની મિથ્યા ખ્યાતિ લોકોમાં દૃઢ થાય એટલા માટે (મહાત્માના જેવો) આડંબર કરે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મેં કહેલાં લક્ષણવાળું તત્ત્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ભલે અસત્ય (ઉપરથી આડંબરમાત્ર) હો અથવા ભલે સત્ય હો, પરંતુ એ સ્થિતિ દુર્લભ હોવાથી ઉત્તમ જ છે. બાકી તત્ત્વદર્શી વિદ્વાનોમાં તો એ લક્ષણોનો સમૂહ પોતાના સ્વાભાવિક અનુભવના બળથી જ દૃઢ થઈ રહ્યો હોય છે, એમ તમે સમજો. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો ક્રિયાના ફળમાં કશો આગ્રહ રાખ્યા વિના રાગીની પેઠે જ ચેષ્ટા કરતા રહે છે અને અંદરથી પોતે વીતરાગ હોય છે. તેમની હાંસી થાય એવું કશું પણ તેમનામાં દુર્વ્યસન હોતું નથી. તેઓ તો અવિવેકી પુરુષોને દુઃખિત જોઈ પોતે કરુણા વડે આકુળ થઈ જઈ હસે છે. તેઓ આ સર્વ દૃશ્યને તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખાયાથી ચિત્તરૂપી અરીસામાં દેખાતી કપટની બનાવટી ભીંતની

પેઠે અને સ્વપ્નમાં હાથ આવેલા સુવર્ણની પેઠે અસત્ય સમજે છે. જેમ ચંદનનાં કાષ્ઠોની સુગંધ દૂરથી કૃમિ આદિ જીવોના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ એવા મહાત્માઓની અંદર રહેલી શીતળતાને કોઈ પણ બીજાં પ્રાણીઓ જાણી શકતાં નથી. પરંતુ જેમ સર્પના પગને સર્પ જ ઓળખે છે, તેમ એ મહાત્માઓને તેમના જેવા જ શુદ્ધ ચિત્તવાળા જ્ઞાતજ્ઞેય (જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે એવા) પુરુષો ઓળખી લે છે. સર્વથી ઉત્તમ એવા મહાત્માઓ પોતામાં રહેલાં ઉત્તમ લક્ષણને છૂપાવે છે; કેમ કે ગામડામાં મળનારાં ધન આદિ વડે ખરીદી ન શકાય એવા અમૂલ્ય મણિને બજારમાં કોણ વેચવા કાઢે? તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓનું પોતાની અંદર રહેલા ગુણોને છુપાવવામાં જ તાત્પર્ય હોય છે, પરંતુ બીજાઓને દેખાડવામાં તેમનું તાત્પર્ય હોતું નથી; કેમ કે હે રામચંદ્રજી! તેમનામાં કોઈ પણ જાતની વાસના હોતી નથી તેમ જ દ્વૈતબુદ્ધિથી પણ તેઓ રહિત હોય છે અને તેમનામાં કશું પણ અભિમાન હોતું નથી. હે રામચંદ્રજી! એ મહાત્માઓને એકાંત, નિરભિમાનપણું, અકિંચનપણું (દરિદ્રતા) અને મનુષ્યોની ઉપેક્ષા એ સર્વ જેવું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવું સુખ મોટી સમૃદ્ધિ પણ આપી શકતી નથી. તેમનું વિદિતવેદ્યપણું પોતાના અનુભવ વડે જ જાણી શકાય એવા નિરતિશય આનંદ વડે તેઓ ભરપૂર હોય છે. તે બીજાઓને જણાવી શકાતું નથી અને બીજો વિવેકી પણ તેને દેખી શકતો નથી. મારા અમુક ગુણને મનુષ્ય જાણે અને મારી પૂજા કરે એવી ઈચ્છા અહંકારવાળા દાંભિક પુરુષોમાં હોય છે; પરંતુ તે મુક્તચિત્તવાળા પુરુષોમાં હોતી નથી. હે રામચંદ્રજી! અવિવેકી પુરુષોને પણ આકાશગમન આદિ ક્રિયાનાં ફળો અહીં મંત્ર—ઔષધિ આદિના બળથી સિદ્ધ થાય છે. વિવેકી હો કે અવિવેકી હો (જ્ઞાનવાન કે મૂઢ હો), પરંતુ જે પુરુષ જેવો ક્લેશ સહન કરવાને સમર્થ હોય તેવું (ક્લેશભોગના પ્રમાણમાં) ફળ તે અવશ્ય પામે છે. જેમ ચંદનની અંદર સુગંધ રહેલી છે, તેમ સર્વના હૃદયની અંદર પોતાનાં વિહિત—નિષિદ્ધ કર્મોનું ફળ (અપૂર્વ રૂપે) રહ્યું હોય છે. તે કર્મ કરનાર પુરુષને કાળે કરીને આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થતાં અનુભવમાં આવે છે. જેને અહંતા, વાસના, દ્વૈતબુદ્ધિ અને દૃશ્ય-પદાર્થોમાં વાસ્તવિકપણું જણાય છે, તે જ આકાશગમન આદિ ક્રિયાના ફળને સાધે છે. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સમજે છે કે આ સર્વ સિદ્ધિ આદિ તુચ્છ છે અથવા ભ્રાંતિમાત્ર છે, અથવા ચિદાકાશરૂપ છે, તેઓ વાસનારહિત હોઈને કેવળ કર્મરૂપી વંટોળિયા વાયુના સપાટા જેવી આકાશગમન આદિ સિદ્ધિઓને આપનારી મંત્ર—ઔષધ આદિ સંબંધી ક્રિયાને તે શા માટે સાધે? તેને આ સંસારમાં કર્મ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી અને કર્મ ન કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાંથી તેને બીજો અર્થ પણ કાઢી લેવાનો હોતો નથી. કેમ કે પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં કે દેવતાઓમાં કોઈ પણ સ્થળે એવું કશું પણ નથી કે જે ઉદાર ચિત્ત-વૃત્તિવાળા તત્ત્વવેત્તાને લોભ ઉત્પન્ન કરે. જેની નજરમાં આ સમસ્ત ત્રૈલોક્ય તૃણના જેવું કે રજના જેવું તુચ્છ છે, તેને બીજી શી (અનાત્મ) વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જણાય? સંસારયાત્રાનો નિર્વાહ ચલાવી લેનાર પરિપૂર્ણ ચિત્તવાળો તત્ત્વજ્ઞ મહાત્મા પુરુષ યથાસ્થિત રીતે પોતે રહે છે અને યથાપ્રાપ્ત શિષ્ટાચારને અનુસરે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પોતે નિરંતર અંદર શીતળ રહે છે. મૌનને (નિઃસંકલ્પદશાને કિંવા વૃથા આલાપના ત્યાગને) ધારણ કરે છે, તેની મનોભૂમિ શુદ્ધ સત્ત્વમય હોય છે. પરિપૂર્ણ ભરેલા મહાસાગરના જેવો તેનો આકાર હોય છે અને તેનો અભિપ્રાય ગંભીર તથા લોકોને સહેલાઈથી જણાઈ શકે તેવો હોય છે. રસાયનના ચારેબાજુથી પરિપૂર્ણ રીતે ભરેલા ધરાની પેઠે તે પોતાના આત્મામાં આનંદને ધારણ કરે છે અને શુદ્ધ પૂર્ણચંદ્રની પેઠે બીજા-ઓને પણ તે આનંદ ઉપજાવે છે. પંડિતોની

બુદ્ધિઓ જેવો આનંદ આપે છે, તેવો આનંદ મંદારવૃક્ષની મંજરીઓની નિકુંજો વડે પીળી થઈ ગયેલી દેવભૂમિઓ પણ આપી શકતી નથી. સારગ્રાહી વિવેકી પુરુષ ગ્રીષ્મઋતુ સંબંધી સૂર્યના જેવા પ્રકાશ કરનારા પદાર્થોમાં ચંદ્રબિંબ પાસેથી શીતળતારૂપી સારનું ગ્રહણ કરે છે, સુગંધને ભોગવતારા પદાર્થોમાં વસંતઋતુ પાસેથી નિર્લેપ રહેવારૂપી સારનું ગ્રહણ કરે છે અને સૌભાગ્યને ભોગવનારા પદાર્થોમાં મહાત્માઓનાં નિર્વિકાર રહેનારાં ચિત્તો પાસેથી નિઃસ્પૃહ રહેવારૂપી સારનું ગ્રહણ કર છે. આ જગત ભ્રાંતિમાત્ર છે, ઇન્દ્રજાળ જેવું છે અને મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય કરી વિવેકી પુરુષ પ્રતિદિન વાસનાઓને મૂકતા જાય છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ શીત—ઉષ્ણ આદિ દુ:ખો પોતાના દેહમાં રહ્યાં હોય તોપણ જાણે કોઈ બીજાના દેહમાં રહેલ હોય તેમ તેનો અનાદર કરે છે. વૈરાગ્યવાન વિવેકી પુરુષ કરુણા વડે ઉદાર એવી પોતાની વૃત્તિ વડે સર્વસ્વ આપી દઈને પણ આર્ત પુરુષને પાલન કરવાનું પરમવ્રત ધારણ કરે છે. પુષ્પફળ આદિને ધારણ કરવાવાળી લતાની પેઠે પરોપકાર કરવામાં પરાયણ એવી પોતાની વૃત્તિથી તે એક જળમાત્રથી પણ સંતોષ માની લઈ પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિમાં જ રહે છે. તે પોતે સર્વ લોકોની પેઠે જ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને કરતાં છતાં ચરાચર પ્રાણીઓના કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહ્યો હોય છે. જેમ પર્વત ઉપર ચડેલો મનુષ્ય નીચે જમીન ઉપર રહેલાં મનુષ્યોને દેખે છે, તેમ શોક નહિ કરવા યોગ્ય એવો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પ્રજ્ઞારૂપી મહેલ ઉપર ચડી જઈ બીજાં શોક કરતાં પ્રાકૃત પ્રાણીઓને તટસ્થપણે દેખે છે. સંસારસાગર એક ભ્રમમાત્ર જ છે અને તેની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી ક્ષુધા-પિપાસા,જરા—મૃત્યુ તથા શોક—મોહરૂપી છ ઊર્મિઓના ઝપાટાથી વિક્ષેપ આવે છે, આમ છતાં નિર્વિકાર મનવાળો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ તેની પેલે પાર પહોંચી જાય છે અને ચરમ વિશ્રાંતિ પામે છે. તે પોતાની શાંતવૃત્તિ વડે જગત સંબંધી પોતાની પ્રથમની ગતિને હસે છે અને સંસારરૂપી ભ્રાંતિને ખૂબ ઘાટી રીતે ધારણ કરી રહેલા મનુષ્યોના સમૂહને પણ તે પોતે અંદર જાણે હસતો હોય એવો થઈ રહે છે. જંગલમાં ભૂલો પડવાથી ગોથાં ખાનારા આંધળા વટેમાર્ગુની પેઠે અંધપરંપરાથી ચાલી આવતી આ સંસાર સંબંધી દૃષ્ટિઓ સાવ મિથ્યા છે, છતાં તે મને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એમ જાણીને તે પોતાને વિશે વિસ્મય પામે છે. વિવેકને લીધે તે પોતે જગત સંબંધી ચેષ્ટાઓને હસે છે, છતાં પણ પોતાને અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેને જોઈને પણ તે મને આ બધું અપ્રિય હોવાથી તૃણ જેવું છે એમ સમજે છે અને શાંતપણાને લીધે જરા પણ અહંકાર લાવતો નથી. ક્યાંક તે પર્વતની ગુફારૂપી ઘરમાં રહે છે, ક્યાંક તે પુણ્યાશ્રમનો આશ્રય કરે છે, ક્યાંક તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યો હોય છે અને ક્યાંક તે બહુવક્તાપણે પ્રસિદ્ધ હોય છે. ક્યાંક તે ભિક્ષાવ્રતમાં રહી પોતાનો આચાર પાળે છે, ક્યાંક તે એકાંતમાં તપસ્વી થઈ રહે છે, ક્યાંક તે મૌનવ્રત ધારણ કરે છે અને ક્યાંક તે ધ્યાનપરાયણ જોવામાં આવે છે. ક્યાંક તે વિદ્વાનરૂપે પ્રખ્યાત હોય છે, ક્યાંક તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો શ્રોતા બની જાય છે, ક્યાંક તે રાજારૂપે તો ક્યાંક દ્વિજરૂપે જોવામાં આવે છે અને ક્યાંક તે અજ્ઞાનીના જેવો થઈ રહે છે. ક્યાંક તે ગુટિકા—અંજન—ખડ્ગ આદિ વડે સિદ્ધ બની જઈ આકાશમાં વિચરે છે, ક્યાંક તે શિલ્પકળા વડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે અને ક્યાંક તેણે પામરનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય છે. ક્યાંક તે આચરણથી રહિત જોવામાં આવે છે, ક્યાંક તે મહાશ્રોત્રિયરૂપે જોવામાં આવે છે, ક્યાંક ઉન્મત્તના જેવી તેની ચેષ્ટા દેખાય છે અને ક્યાંક તે સંન્યાસીરૂપે જોવામાં આવે છે. પુરુષ કાંઈ શરીર આદિરૂપ નથી, તેમ ચિત્ત આદિરૂપ પણ નથી; પુરુષ પોતે ચેતનરૂપ છે અને તે કોઈ દિવસ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે કાપ્યો કપાતો નથી અને બાળ્યો બળતો નથી.

તે સડતો નથી અને સુકાતો નથી. તે નિત્ય છે, સર્વવ્યાપી છે, સ્થિર છે, અચળ છે અને સનાતન છે. આવી રીતે જેને સારી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ ગયેલ હોય છે, તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જ્યાં જેવી દશામાં રહ્યો હોય ત્યાં તેવી સ્થિતિમાં ભલે રહો. તેને અમુક વર્ણાશ્રમની મર્યાદામાં રહી શું સાધવાનું છે? તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ભલે પાતાળમાં પ્રવેશ કરો, આકાશમાં જાઓ. કિંવા પોતાના ચૂરેચૂરા થઈ જાય તેવી રીતે ભ્રમણ કરો; પરંતુ તેનું સ્વરૂપ ચિન્માત્ર, અજર અને અમર છે. તે કોઈ દિવસ નાશ પામતું નથી; કેમ કે તે આકાશના જેવું નિત્ય નિરતિશય આનંદરૂપ છે અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે. ૧–૬૨

पातालमाविशतु यातु नभो विलंघ्य दिग्मंडलं भ्रमतु पेषणमेव येन । चिन्मात्रमेतदजरं न तु यातु नाशम् आकाशकोश इव शान्तमजं शिवं तत् ॥ ६२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તત્ત્વજ્ઞપુરુષલક્ષણ' નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો*

ચિદાત્માની એકતા, નિત્યતા અને સ્વતંત્રતા

वसिष्ठ उवाच

भामात्रं भानमात्रं वा शांतं भासत एव च । चिन्मात्रं यदनाद्यंतं तस्य नाशः कथं कदा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: શાંતિ ચિન્માત્ર પ્રત્યક્ચૈતન્ય સર્વના સાક્ષીરૂપે અથવા વિષયના ભાનરૂપે સર્વને ભાસે છે. તે અનાદિ અને અનંત છે, તો તેનો નાશ ક્યારે અને શી રીતે થાય? પુરુષ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, તે કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. જો ચિન્માત્ર તત્ત્વનો નાશ થતો હોત, તો પછી ફરી વાર પાછી આ સૃષ્ટિ કેમ અને શી રીતે થાય? કોઈ દેશકાળમાં કોઈનું ચિન્માત્રતત્ત્વ જુદું જુદું છે જ નહિ; કેમ કે સર્વને અનુભવ સરખો થાય છે, તો તેને જુદું કેમ કહી શકાય? સર્વને હિમ શીત લાગે છે; અગ્નિ ઉષ્ણ જણાય છે; પય (દૂધ કે પાણી) મધુર લાગે છે; તો પછી (સર્વમાં રહેલ) શુદ્ધ ચિન્માત્રતત્ત્વને ભિન્નભિન્ન કેમ કહેવાય? કદાચિત શરીરનો નાશ થતાં ચિન્માત્ર તત્ત્વનો પણ નાશ થઈ જાય છે એમ માનવામાં આવતું હોય, તોપણ એ મરણ વડે જન્મપરંપરારૂપી સંસારનો ક્ષય થઈ જાય છે એટલે તેમાં હર્ષ કરવો યોગ્ય છે, તેમાં ખેદ શો કરવો? એ તમે જ કહો. વસ્તુતાએ જોતાં શરીરનો નાશ થતાં ચિદાકાશનો નાશ થતો નથી, કેમ કે દેહનો નાશ થઈ ગયા પછી મ્લેચ્છ આદિ નીચ જાતિને પોતાના બંધુઓનું પિશાચપણું અનુભવમાં આવે છે. જ્યાં સુધી શરીરની સત્તા છે, ત્યાં સુધી જ ચેતનની સત્તા છે એમ કહેતા હો તો તે ખોટું છે; કેમ કે જો તેમ હોય તો શરીર અખંડ રહ્યા છતાં શબ શા માટે ચાલતું નથી, એ તમે જ કહો. પિશાચનો અનુભવ થવો એ એક જીવતા જીવનો ધર્મ છે એમ કહેતા હો, તો તે સદાકાળ પિશાચને કેમ દેખતા નથી અને બંધુ મરી ગયા પછી જ તેને કેમ દેખે છે? જેને બંધુના મરણનું જ્ઞાન થયું હોય એવા જીવનો તે ધર્મ છે એમ હોય, તો પછી દેશાંતરમાં મિથ્યા રીતે (કોઈના ઉડાડવાથી) મરી ગયેલા બંધુનું પિશાચપણું તેને કેમ દેખાતું નથી? માટે સિદ્ધ છે કે એ અજર, અમર, ચિન્માત્ર તત્ત્વ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. તે અમુક દેશકાળમાં જ રહ્યું છે એમ નથી. તે જે વસ્તુને જે દેશ—કાળમાં જેવી રીતે કલ્પે છે, તેવી રીતે તે તેના અનુભવમાં આવે છે. એ અબાધિત એકરસરૂપ ચિન્મય તત્ત્વ જેવા વિવર્તને ધારણ કરે છે, તેવો જ અનુભવ થાય છે. આમ થવામાં મુખ્ય હેતુરૂપ તેનો અનાદિસિદ્ધ સ્વભાવ જ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ પ્રધાન—પરમાણુ આદિ બીજું કશું પણ કારણ બ્રહ્મથી જુદું સંભવતું જ નથી. કદાચિત

* આ એકસો ત્રણમા સર્ગમાં ચિદાત્માની એકતા, નિત્યતા અને સ્વતંત્રતા વર્ણવાશે; અને આ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય વગેરે પણ વર્ણવવામાં આવશે.

તે હોય તો તે કેવું છે અને શી રીતે તેને કારણરૂપ માની શકાય તે કહો. દૃશ્યની શોભા વસ્તુતઃ જોતાં સાવ શૂન્ય જ છે. તે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, તેમ હમણાં પણ તે છે જ નહિ, કેવળ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે જગતના આકારે ભાસે છે. આ દૃશ્ય ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છે અને દૃશ્યરૂપે તેને કલ્પી લે તો તે દૃશ્યરૂપે દેખાય છે; બાકી અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય વિના દૃશ્યની કલ્પના બીજી કઈ જગ્યાએ થાય ? ચિદાકાશરૂપ આત્મા પોતાના ચમત્કારના ચાતુર્યને (વિવર્તને) આ દૃશ્ય છે, એવી ખોટી ભાવનાને લીધે જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં બોધ વડે (બહિર્મુખપણાથી) દેખે છે અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને લીધે દેખતો નથી. બોધ અને અબોધ એ બંને ચિદાકાશનું જ રૂપ છે અને તે નિર્વિકાર છે. એ બંનેનો ભેદમાત્ર વાણીમાં છે, પણ અર્થમાં નથી. માટે દૃશ્યવસ્તુ જ નથી. જે કાંઈ આ પદાર્થોનું દૃશ્યપણું પ્રતીતિમાં આવતું હતું, તે અવિચારને લીધે જ માત્ર હતું. એ અવિચાર હમણાં વિચાર વડે નષ્ટ થઈ ગયેલ છે, તો પછી એ એ દૃશ્ય ક્યાંથી દેખાય ? આ આત્મજ્ઞાનના વિચારમાં જ બુદ્ધિને સારી પેઠે પરિશ્રમ આપવો. જો યત્ન વડે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તે બંને લોકમાં સિદ્ધિ આપનાર છે. હે મહાશય રામચંદ્રજી ! તમને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ છે, છતાં અભ્યાસ વિના તે સિદ્ધને (જીવન્મુક્તિ સંબંધી સ્થિતિને) આપતી નથી. શમ—દમ આદિ સાધનો વડે સંપન્ન થયેલા પુરુષે ઉદ્વેગનો ત્યાગ કરવો અને પ્રતિદિવસ અવકાશ મેળવી, ક્ષણમાત્ર ગુરુશુશ્રૂષા આદિ નિયમનું ગ્રહણ કરી, આ લોક અને પરલોક એ બંનેમાં હિત કરનાર તથા પથ્યની પેઠે પરિણામે સુખ આપનાર આ શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. તમને અનેક અસંભાવના આદિ દોષ ઉત્પન્ન થયા છે તેથી ભેગા થઈ અભ્યાસ કર્યા વિના આ આત્મજ્ઞાન સંબંધી શાસ્ત્રમાં જાણવામાં આવી ગયા છતાં (વિસ્મરણ થઈ જતાં) અજ્ઞાત જેવું થઈ જશે. જે મનુષ્ય જે પદાર્થને ઇચ્છે છે, તે મેળવવા માટે તે જો યત્ન કરે છે અને વચમાં થાકી જઈ પાછો હઠતો નથી, તો તે તેને અવશ્ય મેળવે છે. માટે બીજા અસદ્-શાસ્ત્રના વિચારથી નિવૃત્તિ પામો અને આ સદ્-શાસ્ત્રનો વિચાર કરો. જેમ રણમાંથી જયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સદ્-શાસ્ત્રથી તમે શાંતિને પ્રાપ્ત થશો. આ મનરૂપી નદી વિવેક તરફ અને અવિવેક તરફ એમ બંને તરફ વહે છે. જે તરફ યત્નથી તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવામાં આવે છે, તે તરફ જ તે વહેતી રહે છે. આ શાસ્ત્રના વિના શ્રેય (અત્યંત પ્રશસ્ત વિવેકનું સાધન) થયું પણ નથી અને હવે પછી થવાનું પણ નથી. માટે પરમબોધ થવા સારુ આ શાસ્ત્રનો જ વિચાર કરો. આ શાસ્ત્રનો વિચાર કર્યા પછી પોતાની મેળે જ તરત પરમ બોધનો અનુભવ થાય છે અને તે સારમાર્ગના શ્રમને હરે છે. વરદાનની અને શાપની પેઠે કાળાંતર વિલંબથી આનું ફળ મળે એમ નથી. જે શ્રેય પિતાથી, માતાથી કે બીજાં સુકૃત્યો વડે થઈ શકતું નથી, તે શ્રેય આ શાસ્ત્ર વિચારપૂર્વક સમજવામાં આવે તો તત્કાળ સાધી આપે છે.હે મહાશય રામચંદ્રજી ! આ સંસારના બંધરૂપી વિષમ વિષૂચિકા ઘણા લાંબા કાળથી મનુષ્યને વળગેલ છે અને તે આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કશાથી કોઈ દિવસ શાંત થતી નથી. 'હું અમુકરૂપ છું' એવી મહામોહ વડે ખડી થઈ ગયેલી માયા મિથ્યા છે, છતાં સ્થિર થઈ રહી છે. તેને આ શાસ્ત્રની ભાવના વડે છોડી દો તેમ જ માયા વડે થતી પરમ શોચનીય દશાને પણ મૂકી દો. જેમ ભૂખ્યા થયેલા સર્પો રસરહિત પવનને ચાટ્યા કરે છે, તેમ તમે પણ ઉપર—ઉપરથી જ માત્ર મધુર દેખાતા તથા આકાશના જેવા શૂન્ય વિષયોના સમૂહને ચાટીને માયાની અંદર આકાશની પેઠે અનંત એવી જન્મ—મરણની પરંપરારૂપ સંસારને પ્રાપ્ત ન થાઓ. તમે મરણધર્મને શરણ છો. તમારા બધા દિવસો આવ્યાગયાની ખબર પડ્યા વિના અજાણ્યા જ વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ વડે કેવળ ચાલ્યા જાય છે,

એ મહાદુ:ખની વાત છે. તમે અનેક જાતનાં ભય વડે વ્યાપ્ત છો. જ્યાં સુધી મરણરૂપી આયુષ્યનો અવધિ આવી ન પહોંચે, ત્યાં સુધીમાં તમારે કેટલાક દિવસોની અંદર સદ્શાસ્ત્રનું અવલંબન કરી લેવું જોઈએ, એ ખરેખર આશ્વાસનરૂપ છે. મરણ આવતાં તમે કષ્ટકારક પરિતાપ પામશો કે તેમાં પ્રત્યેક અવયવનો વિચ્છેદ પણ તમારે ઠંડા ચંદનના લેપની પેઠે અવશ્ય ભોગવવો પડશે. મૂર્ખ અવિવેકી પુરુષો યુદ્ધ આદિમાં પ્રાણ આપીને પણ ધનને અને જયના અભિમાનને વેચાતાં લે છે, પરંતુ શાસ્ત્ર અનુસાર વિવેક, વૈરાગ્ય, શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે પ્રાપ્ત થનારી તત્ત્વબુદ્ધિ વડે અજર—અમર એવા મોક્ષપદને કેમ વેચાતું નથી લેતા? જે વિવેકી પુરુષ વગરયત્ને કેવળ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનથી જ ચિદાકાશની અંદર પોતાનું સ્થાન કરે છે, તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી તે પોતાના મસ્તક ઉપર અજ્ઞાનરૂપી શત્રુ પગ મૂકે તેને શા માટે સહન કરે? અરે મનુષ્યો! તમે માન અને મોહથી રહિત એવા દૃઢ વિવેકને પ્રાપ્ત થઈ, તત્ત્વને ઓળખી લઈ, મોક્ષગતિને પ્રાપ્ત થાઓ; પણ અધમ એવી સારની ગતિને પ્રાપ્ત ન થાઓ. જો પોતાના આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય, તો તે જન્મ-મરણ આદિ મોટી મોટી આપત્તિઓને પણ મૂળમાંથી ઉખેડી કાઢે છે. હું અહર્નિશ તમારે માટે પ્રલાપ કર્યા કરું છું, એ જોઈ આ મારા વચન ઉપર લક્ષ્ય આપી, તમે પોતાના પ્રબોધવાળા ચિત્ત વડે જ દેહ આદિમાંથી અહંભાવ છોડી દઈ બ્રહ્મરૂપ થઈ રહો. જે મનુષ્ય આજે જ મરણરૂપી આપત્તિની ચિકિત્સા કરી લેતો નથી, તે મૂઢ માનવી મરણ આવી પહોંચ્યા પછી આતુર બની જઈ શું કરી શકશે? આ ગ્રંથ વિના બીજો કોઈ ગ્રંથ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ઓળખાવે એવો નથી. જેમ તેલની ઈચ્છાવાળા પુરુષ તલને ખરીદે છે, તેમ વિવેકી પુરુષને આ ગ્રંથ પોતાનું કાર્ય સાધી આપનાર હોવાથી તે તેને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ શાસ્ત્ર દીવાની પેઠે આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે, પિતાની પેઠે જ તત્કાળ બોધ આપે છે અને કાંતાની પેઠે જ સારી રીતે રમાડે છે. જે આત્મારૂપી જ્ઞાન વિદ્યમાન છતાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોના સમૂહથી નથી જણાતું, તે દુર્બોધ આત્મસ્વરૂપ મધુરતાથી આ શાસ્ત્ર વડે લોકો જાણી શકશે, એમાં કશો સંશય નથી, શાસ્ત્રદૃષ્ટિમાં જે આખ્યાનો મુખ્ય છે, તે સર્વમાં આ (યોગવાસિષ્ઠનું) આખ્યાન ઉત્તમ છે. તે સુખથી અનાયાસે બોધ આપનારું છે, હૃદયને રુચે એવું છે અને આની અંદર અનાદિસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત વિના બીજું નવું કપોલકલ્પિત કશું પણ નથી. નાના પ્રકારનાં આખ્યાનો અને કથાઓથી વિચિત્ર એવા આ શાસ્ત્રને જો કોઈ અધિકારી પુરુષ વિનોદથી પણ વિચારે, તો તે પરમ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી. જેવો બોધ કોઈનાથી ખંડિત ન થયેલા પંડિતોને આજ-પર્યંત મળ્યો નથી, તેવો બોધ જેમ (સોનાની ખાણના સંબંધની) રેતીના ઢગલામાંથી સુવર્ણ મળી આવે, તેમ આ શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. કોઈ દિવસ કોઈ પણ શાસ્ત્રકર્તા ઉપર મોહ પામી જઈ તેમાં મગ્ન થઈ રહેવાનું નથી; પરંતુ જો તેના શાસ્ત્રનો અર્થ યુક્તિ વડે યુક્ત હોય અને અનુભવમાં બંધબેસતો આવતો હોય, તો જ તેમાં મોહ પામી જઈ મગ્ન થઈ રહેવાનું છે. ઉત્તમ શાસ્ત્રના અર્થનું અપમાન કરનારા અવિચારી આત્મહત્યારા પુરુષો સાથે વિવેકી પુરુષે કોઈ દિવસે અજ્ઞાનથી, મત્સરથી કે મોહથી મૈત્રી કરવી નહિ. હે રામચંદ્રજી! આ શ્રોતાઓનો સમૂહ, તમે અને હું જેવા અધિકારી છીએ, તમારી સર્વની બુદ્ધિ પણ શ્રવણ—ધારણા—અભ્યાસ વગેરેમાં જેવી નિપુણ છે અને હું પોતે પણ જેવો છું, એ સર્વ હું યથાર્થ રીતે જાણું છું. તમારા સર્વના ભાગ્યોદયથી ઉદ્બુદ્ધ થયેલી કરુણા વડે હું તમને ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થયો છું; કેમ કે મારો સ્વભાવ જ એવો દયાર્દ્ર છે. હું નર નથી, ગંધર્વ નથી, દેવ નથી કે કોઈ રાક્ષસ

નથી; પણ તમારો પોતાનો શુદ્ધ થયેલો ચિદાત્મા જ તમારા પુણ્યયોગથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વોનો તમને બોધ કરવા અહીં (મારા આકારે) આવેલ છે. તમે સર્વ પણ માત્ર ચિદાત્મારૂપ છો અને એ ચિદાત્મા અત્યંત નિર્મળ તથા નિર્વિકાર છે. હું પણ તમારાં પુણ્યોથી ઉપદેશક થઈ રહ્યો છું, પણ વસ્તુતઃ હું બીજા કશારૂપ નથી, તેમ તમારા આત્માથી જુદો પણ નથી. જ્યાં સુધી રાત્રિના જેવા મહાઘોર, ભયંકર અને અંધકારમય એવા મરણના દિવસો આવી પહોંચ્યા નથી, ત્યાં સુધીમાં સર્વ વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય રાખવારૂપી સારને ગ્રહણ કરી લો. જે પુરુષ અહીં જ નરકરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા નથી કરતો, તે પોતે પાછળથી નરકની પીડા પામીને ઔષધ વગરના સ્થાનમાં ગયા પછી શું કરી શકશે? જ્યાં સુધી સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય થયેલ નથી, ત્યાં સુધી પદાર્થોની વાસના ઓછી થતી નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રજી! આત્માનો (સંસારસાગરમાંથી) સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્ધાર કરવા માટે વાસનાને ઓછી કર્યા વિના બીજો કશો પણ ઉપાય કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. જો કદાચિત્ પદાર્થો સત્યપણે રહ્યા હોય, તો હજી અમુક વસ્તુ આવશ્યક છે અને ઉપયોગી છે, એવી ભાવના થાય; પરંતુ એ પદાર્થો સસલાનાં શિંગડાં આદિની પેઠે છે જ નહિ. જગતના સર્વ પદાર્થો અવિચાર વડે જોવામાં આવે તો તે મનોહર દેખાય છે, પરંતુ વિચાર કરે તો તેમનું અસ્તિત્વ જ ન જણાતાં તેઓ ક્યાંય જતા રહે છે. પ્રામાણિક વિચારો કર્યા છતાં જે જગતના પદાર્થો વિદ્યમાન જણાતા નથી, તેઓ સદાકાળ શી રીતે છે અને તેમનું કેવું સ્વરૂપ છે? સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ કારણના અત્યંત અભાવને લીધે સર્વ જગતના પદાર્થો ઉત્પન્ન જ થયેલા નથી અને જે કાંઈ આ દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ તેવા રૂપે વિવર્તભાવથી ભાસે છે. સર્વ ઈન્દ્રિયો વડે અગમ્ય એવા પરબ્રહ્મની અંદર મન અને ઈન્દ્રિયો વડે પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થોનું કશું પણ કારણ છે જ નહિ; કેમ કે મન—ઈન્દ્રિયો જ તેમાં કારણરૂપ જણાય છે અને પરબ્રહ્મ તેમના વિષય જ નથી. જુદા જુદા નામરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થોનું નામરૂપથી રહિત બ્રહ્મ કેમ કારણ હોય? તત્ત્વવસ્તુમાં અવસ્તુ-પણું ક્યાંથી હોય અને શૂન્યની અંદર અશૂન્યપણું પણ કેમ સંભવે? જેમ વડ પોતે સાકાર છે, તો તેનું બીજ પણ સાકાર જ છે; તેમ સાકાર જગતનું બ્રહ્મ જ કારણ હોય, તો તે પણ સાકાર હોવું જોઈએ. તે વિના શી રીતે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય? જેમાં કાંઈ પણ આકૃતિવાળું બીજ જરા પણ પ્રતીતિમાં આવતું નથી, તે(બ્રહ્મ)માંથી આ આકૃતિવાળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એ એક આશ્ચર્યની વાત છે! એ પરમપદની અંદર કાર્ય—કારણભાવ આદિ કશું પણ નથી. વાચાળ-તાથી તેમાં જે કાંઈ કલ્પના કરવી તે એક મૂર્ખતા છે. સહકારી કારણનો અભાવ હોય તો કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. આ વાત બાળકને પણ અનુભવમાં આવે એવી છે. પૃથ્વી આદિની વારંવાર પ્રતીતિ થવી એ જ તેના કારણરૂપ છે. આથી તે કાંઈ વાસ્તવ વસ્તુ નથી. છાયા એ શી વસ્તુ છે એ તમે કહો. તે તડકામાં શી રીતે રહી શકે? એ પણ તમે કહો! આ જગત પરમાણુઓના સમૂહ છે, એ વાત પણ વાસ્તવિક નથી, કેમ કે સસલાનું શિંગડું ધનુષના જેવડું છે એ કહેવામાં કેવળ અજ્ઞાન જ છે. કુદરતી પરમાણુઓનો સમૂહ ભેગો થઈ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ જો હોય, તો પાછો તે આકાશમાં જ કુદરતથી વિખેરાઈ જવો જોઈએ. દેશેદેશમાં અને ઘેરઘેર એ પરમાણુઓના અવયવરૂપ રજ નિરંતર નવીનવી રીતે ઊડયા કરવી જોઈએ; અથવા તો રોજ તેનો મોટો ઢગલો કે મોટો ખાડો થઈ રહેવો જોઈએ; પરંતુ તે તો કશું દેખાતું નથી. કદાચિત્ તે જગત કોઈનું બનાવેલું કહીએ, તો તે કર્મ કોનું બનાવેલું છે? તેને ઈશ્વરકૃત માનીએ, તો વ્યર્થ કર્મ તો મૂર્ખ હોય તે કરે. નિત્યમુક્ત ઈશ્વર નિરર્થક પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ. વળી જડ પરમાણુઓ પોતાની મેળે જ સૃષ્ટિ

રચવામાં સમર્થ થઈ શકે નહિ. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ અચિંત્ય રચનારૂપી કર્મ કોઈએ અજ્ઞાનપૂર્વક જ બનાવી દીધું હોય એમ તો સંભવતું નથી. હવે જો તેને બુદ્ધિપૂર્વક બનાવ્યું હોય, તો એવો કોણ ઉન્મત્ત હોય કે જે બુદ્ધિપૂર્વક વ્યર્થ કર્મ કરે? જડ પવન પણ બુદ્ધિપૂર્વક ચેષ્ટા કરી શકે નહિ અને તેની ચેષ્ટા વિના પરમાણુઓનો સમૂહ ભેગો થઈ જાય એ વાત પણ સંભવતી નથી. વળી આ જગત બીજા કોઈની કૃતિરૂપ છે, એમ પણ સંભવ જણાતો નથી. આપણે આત્મરૂપ છીએ અને તે દેહ આદિ આકારથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છીએ. આ સર્વ મનુષ્યો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ તમને સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનાં મનુષ્યો જોવામાં આવે છે, તેમ જ આ સર્વ મનુષ્ય હમણાં પણ દેખાય છે. માટે કશું પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. અને આ જગત છે જ નહિ. સ્વચ્છ નિર્વિકાર ચિદાકાશ જ એવી રીતે જગતના આકારે પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાની મેળે જ વિવર્તભાવને પામી જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ પવનમાં તેની ચલન—શક્તિ અભિન્ન સત્તાથી રહી છે, જળમાં જેમ દ્રવપણું અભિન્ન સત્તાથી રહ્યું છે અને આકાશમાં જેમ શૂન્યપણું અભિન્ન સત્તાથી રહ્યું છે તેમ ચિદાકાશની અંદર જગતરૂપી આકાશ અભિન્ન સત્તાથી સર્વત્ર રહેલું છે. ઘણે છેટેથી એક પ્રદેશથી પળવારમાં (ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા) બીજા પ્રદેશમાં આવી પહોંચાય છે. ત્યારે એ બંને પ્રદેશની વચમાં પ્રમાતા (પ્રમાણ કરનાર) ચૈતન્યનું જે શૂન્ય જેવું સ્વરૂપ છે તે જ ચિદાકાશનું સ્વરૂપ છે, એમ તમે સમજો. એ ચિદાકાશ જ સર્વ પદાર્થોનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને સર્વ પદાર્થો તેનો જ એક વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે. આથી જગત ચિદાકાશરૂપ છે એમ કહી શકાય છે. એ ચિદાકાશના સ્વરૂપનું વિવર્તરૂપે થઈ રહેવું, તે જ જગતરૂપ થઈ રહેલું છે અને તે ચિદાકાશના મૂળ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. આમ જગત અને ચિદાકાશ એ બંનેમાં કશી ભિન્નતા નથી; પરંતુ પવન અને ચલનશક્તિની પેઠે એ બંનેનું રૂપ એક જ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચાય છે, ત્યારે વચમાં જે ચિદાત્માનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે જ મુખ્ય અનુભવમાં આવે એવું છે, બીજું નથી; એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે. હે પ્રિય રામચંદ્ર! સર્વ પ્રાણીઓનું એ જ મૂળ સ્વરૂપ છે અને પંડિત પુરુષો તેમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે. શંકર આદિ દેવતાઓ તેના નિરંતર ધ્યાનમાંથી ચલિત થતા નથી. આકાશ જેમ અરીસામાં આભાસરૂપે દેખાય છે, તેમ આ જગત પણ ચિદાકાશનો એક આભાસ છે અને ચિદાકાશ જ એવા આકારે (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે. બાકી, જગતનું મૂળ વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોઈએ તો તે આકાશથી રહિત અવિનાશી પરબ્રહ્મ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ સમજે છે. કોઈ ઠેકાણે કશું ઉત્પન્ન થતું નથી, ઉત્પન્ન થઈ કશું નાશ પામતું નથી અને હવે પછી થવાનું પણ નથી. પરંતુ જેમ આકાશથી શૂન્યપણું જુદું નથી, તેમ આ જગત ચિદાકાશથી જુદું નથી. જગત છે નહિ, હતું પણ નહિ, તેમ હવે પછી થશે પણ નહિ; શાંત ચિદાકાશ જ પોતાના પરમ સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તભાવથી) આ જગતરૂપે ભાસે છે. સ્વપ્નની અંદર જેમ ચિદાત્મા જ નગરના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ આ જાગ્રત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નમાં પણ તે પોતે જ આ જગત આદિના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો જ હતા નહિ, તો પછી પૃથ્વી આદિના વિકારરૂપ દેહ ક્યાંથી જ હોય? આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રતીતિમાં આવતું આ શરીર આકાશરૂપી ચિદાત્માનું એક સ્વપ્ન છે. મહાચિદાકાશનું સ્વયંભૂ (વિરાટ) નામનું શરીર પ્રથમ સ્વપ્નરૂપ છે. આપણે સર્વ એ સ્વયંભૂના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, તે તો એ સ્વપ્નમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બીજાં અનેક સ્વપ્નાંતરો જેવાં છીએ. જેમ ગળાની પાસેના ગાલ પર થયેલા ફોલ્લાનો ગળાની સાથે

પરંપરા સંબંધ છે, તેમ આપણા ચિદાત્માના સ્વયંભૂરૂપી શરીરની સાથે પરંપરા સંબંધ છે. આથી આપણું મન પરમ પ્રયત્ન વડે પણ તે તરફ તરત વળી જતું નથી. બ્રહ્મ પોતે જ અસત્ય જીવરૂપ થઈ રહેલ છે; છતાં સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. જ્યારથી એ બ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ રહેલ છે, ત્યારથી આ મિથ્યા જગત પણ સ્થિર થઈ રહેલું છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જ બ્રહ્માથી માંડી ઠેઠ સ્તંબ પર્યંત જગત મિથ્યારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જ પાછું મિથ્યા રીતે તે તરત નાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે બની જઈ સ્વપ્નના અંતે અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ આ જાગ્રત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નમાં પણ એ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે આવિર્ભાવ નહિ પામ્યા છતાં તેવા આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનો ચિદાત્મા જ નગર આદિના રૂપે થઈ રહેલો દેખાય છે, અનુભવમાં આવતાં છતાં મિથ્યા છે અને મિથ્યા છતાં સત્ય ભાસે છે, તેમ આ જગત જોકે અનુભવમાં આવે છે, તોપણ તે મિથ્યા છે અને મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું થઈ રહ્યું છે. ચિદાત્મા જેમ નિરાકાર છતાં સ્વપ્નમાં જાણે નગરી આદિ રૂપે સાકાર બની ગયો હોય એમ જણાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતે નિરાકાર છતાં જાણે જગત રૂપે સાકાર થઈ રહેલું હોય તેમ થઈ રહ્યું છે. એ ચિદાકાશ જેમ મેરુ કરતાં પણ ઝીણું હોય છે, તેમ તે આકાશ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. આમ તેનું અતિ સૂક્ષ્મપણું બતાવવાથી તેમાં અતિ સૂક્ષ્મતા-રૂપી એક ગુણ આવે છે એમ સમજવાનું નથી; કેમ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં કોઈ પણ ધર્મની સ્થિતિ ક્યાંથી સંભવે? અહીં બ્રહ્મની આકાશથી પણ અતિસૂક્ષ્મતા બતાવવાનો હેતુ એવો છે કે તેની અંદર કારણના અભાવને લીધે જગતનો આકાર સંભવતો નથી. જે નગર આદિનો આકાર પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં છે જ નહિ, તે પછી જગતમાંથી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? જે નગર સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જ નગર અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થામાં ચિદાકાશની અંદર નજરે આવે છે અને તે કેવળ આભાસમાત્ર છે. જેમ શૂન્યપણાનો અને આકાશનો કશો ભેદ નથી, તેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતનો ને ચિદાકાશનો કશો ભેદ નથી. જે ચિદાકાશ છે તે જ સ્વપ્નનગર છે. જેમ પવનની ચલનશકિત એ પવનરૂપ છે અને ચલન તથા સ્થિરતા એ બંનેમાં પવન એકરૂપ જ છે તથા તે આકાશથી પણ અભિન્ન છે, તેમ જગત અને ચિદાકાશ એ બંને-માં કશો ભેદ નથી. ચિદાકાશ જ આ જગતના આકારે (વિવર્તરૂપે) પ્રતીતિમાં આવે છે. આ સર્વ પાયા વગરનું શૂન્ય છે અને ચિદાકાશરૂપી સૂર્યનો આભાસમાત્ર છે. આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે, જન્મનાશ આદિથી રહિત છે અને અખંડ સ્ફુરણરૂપે ભાસ્યા કરે છે; છતાં તે શિલાના જેવું નિ:સંકલ્પ છે, નિર્મળ છે અને નિર્વિકાર છે. માટે તમે જ કહો કે પદાર્થો ક્યાંથી થયા? તેની સ્થિતિ શી રીતે થઈ? પદાર્થોની ભાવના ક્યાં કરવી? દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ પણ ક્યાં રહ્યું તેમ હું પણ ક્યાં રહ્યો? અને પદાર્થો પણ ક્યાં રહ્યા? અને તેની ભાવના પણ ક્યાં રહી? હે પ્રિય રામચંદ્ર! તમે નિર્વિકાર અને શુદ્ધબોધરૂપ ચેતનતત્ત્વની સાથે એકતા પામો. તમે નિરંતર ઉત્સાહથી વ્યવહાર કરો, છતાં નિર્વિકાર રહી બુદ્ધિમાંથી દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ વિકલ્પોને કાઢી નાખો. તમે ચિત્તને ઉત્તમ રીતે શીતળ રાખો અને આત્મસ્વરૂપના નિરતિશય આનંદ વડે સુખી થઈ રહો; કેમ કે વિક્ષેપના હેતુરૂપ પદાર્થો છે જ નહિ. ૧—૯૯

नित्योदितो व्यवहरन्नपि निर्विकारो द्वित्वैक्य-मुक्तमतिरुत्तमशीतलोऽन्तः। निर्वाण आस्स्व विगतामयशुद्धबोधबाधकतामुपगतोऽग न सन्ति भावाः ॥ ९९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'પરમાર્થૈકતાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મો*

ચિદાત્મા જ જગતસ્વરૂપે રહેલા છે

વસિષ્ઠ ઉવાચ

आकाशः शुब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रकोऽनिलः ।
तत्संगोत्थरूपजं तेजस्तच्छांतिश्चाप्यपां स्थितिः ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રથમ શબ્દતન્માત્રાવાળું આકાશ, તેનાથી સ્પર્શતન્માત્રાવાળો વાયુ, તેના સંઘર્ષથી રૂપતન્માત્રાવાળું તેજ અને તેનાથી રસતન્માત્રાવાળું જળ થાય છે. પછી તેનાથી તેમનું મિલન થઈ ગંધતન્માત્રાવાળી પૃથ્વી થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નના જેવા દેખાતા જગતના પંચભૂત આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે અને તે કેવળ આભાસમાત્ર છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે નિરાકાર આકાશમાંથી પૃથ્વી પર્યંત સાકાર સૃષ્ટિ શી રીતે થાય? જો ઘણે છેટે જઈને પણ છેવટ અનુભવને પ્રમાણરૂપ માનવો પડે, તો પ્રથમ જ અનુભવરૂપ આત્માને પ્રમાણરૂપ ગણી, તે જ સ્વપ્ન આદિની પેઠે પોતાના વિવર્તરૂપે આ જગતને કલ્પી લે છે, એવા નિર્મળ સિદ્ધાંતને સ્વીકારી દેવામાં શો દોષ છે? અતિ નિર્મળ પ્રત્યક્ ચૈતન્ય જ પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપની અંદર પોતે જે વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે. આ વાત અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સત્યતાથી અને (**सर्वं खल्विदं ब्रह्म** ઈત્યાદિ) સત્યશ્રુતિના બળથી યથાર્થ છે. આ પંચમહાભૂતો કોઈ ઠેકાણે છે જ નહિ અને ઘર આદિ પણ કશું છે નહિ; એ સર્વ અસત્ય છતાં સ્વપ્નદશાની પેઠે મિથ્યારૂપે અનુભવમાં આવે છે. સ્વપ્નમાં જેમ પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જ નગર આદિરૂપ જાણે થઈ રહ્યું હોય તેમ જણાય છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સુખરૂપ આત્મસ્વરૂપ જ જાણે જગતરૂપ થઈ રહેલું હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે. હું ચિદાકાશરૂપ છું અને આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે એમ હું અને જગત એ બંને એક ચિદાકાશરૂપ છીએ. એ ચિદાકાશ એક છે અને શિલાના જેવું એકરસ તથા નિરવકાશ છે. આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, અંતે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે અને વર્તમાન સમયમાં તેની સ્થિતિ રહે છે; એ સર્વ નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ જ છે. દેહ લાંબા કાળ સુધી રહો કિંવા ન રહો; પરંતુ પોતાનું નિર્મળ સ્વરૂપ ઓળખાઈ જતાં સુખ—દુઃખથી રહિત થઈ જઈ ભૂમાનંદમાં અક્ષય સ્થિતિ રાખવી તે મોક્ષ છે; માટે તમે સર્વથી અત્યંત વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ રહો. ૧—૯

सति वासति वा देहे निर्दुःखसुखत्वमक्षयं मोक्षः ।
शुद्धेऽमलेस्वभावे निर्भर विश्रान्तिरस्तु सर्वेह ॥९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગદસત્તા—પ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૦૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો*

જાગ્રત તથા સ્વપ્ન ચિદાત્મારૂપ જ છે

વસિષ્ઠ ઉવાચ

स्वभावं जगदाकारं चिद्धात्रोऽनुभवन् स्थितः ।
स्वप्नः स्वप्नमिवानन्यमात्मनः कल्पनाभिधम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિત્સ્વરૂપ આત્મા પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપને સ્વપ્નના આકારે દેખે છે અને તે પોતાનાથી જુદું નથી, પરંતુ એક જાતની પોતાની કલ્પના જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિદ્રૂપ આત્મા પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપને જગતના આકારે થઈ રહેલું અનુભવે છે અને તે વસ્તુતઃ પોતાનાથી જુદું નથી પણ પોતાની એક કલ્પના છે. એ ચિદ્રૂપ જાગ્રતરૂપ છે, સુષુપ્તિરૂપ છે, શિલાના જઠર જેવું સઘન છે અથવા આકાશના જેવું શૂન્ય છે. તે જગદ્ભાવને ન છોડતાં જાગ્રતપ્રપંચરૂપ થઈ રહ્યું છે. આ

* આ એકસોચારમા સર્ગમાં આકાશ આદિ જેમ વાયુ આદિરૂપ થાય છે તેમ ચિદાત્મા જ જગતરૂપ થઈ રહેલ છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ કરી આપવામાં આવશે.

* આ એકસો પાંચમા સર્ગમાં ચિદાત્મા જ પોતે જાગ્રતની પેઠે અને સ્વપ્નની પેઠે થઈ રહે છે, જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને ચિદાત્માથી જુદાં નથી એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

વિષયનું દૃષ્ટાંત જોવું હોય તો અનેક નગરોના સમૂહોથી સુશોભિત સ્વપ્ન જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. સ્વપ્નની અંદર જગત આદિ કશું પણ સત્ય હોતું નથી, પણ સ્પષ્ટપણે તે જોવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર આ ત્રૈલોક્ય અસત્ય છતાં સત્ય જેવું ભાસ્યા કરે છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આ ત્રૈલોક્ય અસત્ય છતાં સત્ય જેવું ભાસ્યા કરે છે. એ બંનેમાં બીજો કશો ભેદ નથી. જાગ્રત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નમાં જગત શબ્દનો અર્થ જ સંભવતો નથી. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં ચિદાકાશનો પોતાનો આભાસ જ અજ્ઞાનને લીધે જગતરૂપે થઈ રહેલો તેની પ્રતીતિમાં આવે છે. પોતાની મેળે જ સદાકાળ રહેનાર ચિદાકાશ પર્વત આદિરૂપે થઈ રહેલા પોતાના ચમત્કારને જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં પોતાના સ્વરૂપની અંદર અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે જગતરૂપે સમજે છે. આ જગત કાંઈ જ નથી અને દૃશ્ય જગતનો અભાવ કરતાં ચિદાત્માનું દ્રષ્ટાપણું પણ કાંઈ જ નથી; તેમ છતાં ચિદાકાશરૂપી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યરૂપી જગત એ બંને જાણે કાંઈક (દ્રષ્ટા—દૃશ્યરૂપે) વાસ્તવ જ હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતું ત્રૈલોક્ય વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી પણ શૂન્ય જ છે તેમ જાગ્રતમાં જોવામાં આવતું આ ત્રૈલોક્ય પણ કાંઈ જ નથી પરંતુ શૂન્યરૂપ છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! નાના પ્રકારની રચનાવાળાં સ્વપ્નની અંદર અનેક કર્મોના આરંભો દેખાય છે, છતાં તે અનારંભો જ છે અને તે સ્વપ્ન અસત્ય છે, છતાં સત્યના જેવું ફેલાઈ રહ્યું છે. પ્રથમ ચિદાકાશ પોતે અતિ વિશાળ અનંત આકાશરૂપ થઈ જાય છે અને પછી તે આકાશ જ વાયુ આદિ સૃષ્ટિક્રમ પ્રમાણે અનેક પર્વતોના સમૂહરૂપે તથા નાના પ્રકારનાં નગરોના સમૂહરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. સ્વપ્નમાં વરસાદ, સમુદ્ર અને ગાજવીજનો અવાજ જોકે સંભળાય છે, પણ વસ્તુતઃ કશું પણ ન હોતાં મૌન જ હોય છે; કેમ કે પોતાની પાસે સૂતેલો પુરુષ એ કશું પણ સાંભળતો નથી, તેમ પોતે પણ જાગી જઈ જુએ તો કશું સંભળાતું નથી. જેમ સ્વપ્નમાં વંધ્યાનો પુત્ર ઉત્પન્ન ન થયા છતાં ઉત્પન્ન થયેલો દેખાય છે, તેમ આ જાગ્રત પ્રપંચનું પણ સમજી લેવું. જેમ મરી જઈ ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનું વિસ્મરણ થઈ જતાં (જન્મનું પણ સાથે જ વિસ્મરણ થઈ જઈ) પોતે ઉત્પન્ન જ થયો નથી એમ સમજે છે. વળી સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં પોતાનું શયનસ્થળ અનુભવમાં ન આવવાથી તે નહિ જેવું જણાય છે, તે જ પ્રમાણે સત્ય આત્મતત્ત્વ અવિવેકીઓને અનુભવમાં ન આવવાથી નહિ જેવું ભાસે છે. સ્વપ્નમાં સર્વ વિપરીત રીતે જોવામાં આવે છે; જેમ કે રાત્રિ દિવસરૂપ થઈ જાય છે. અસત્ય હોય તે પણ તેમાં સત્ય લાગે છે; જેમ કે દિવસ રાત્રિરૂપ દેખાય છે. જે ન સંભવતું હોય તે પણ સ્વપ્નમાં સંભવે છેઃ જેમ કે પોતાના મરણનું દર્શન. જેનો કોઈ કાળે સંભવ ન હોય તે પણ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે; જેમ કે ચિદાકાશમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ. અંધકાર જ મહાપ્રકાશરૂપ અને રાત્રિ જ દિવસરૂપ ઇત્યાદિ અનેક વિપર્યયો સ્વપ્નમાં દેખાય છે. ઘુવડ આદિ પ્રાણીઓને દિવસમાં જ નિદ્રા આવે છે, એટલે દિવસ જ તેના મનમાં રાત્રિરૂપ દેખાય છે, તો પછી સ્વપ્નમાં ઉપર બતાવેલા વિપર્યયો થાય એ કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. સ્વપ્નમાં ખાડા આદિમાં પડી જતાં પોતાની સૂવાની જમીન જ ખાડારૂપ થઈ જાય છે, કિંવા ચિદાકાશ જ ખાડારૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આમ અનેક જાતની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અસત્ય છતાં સ્વપ્નની અંદર સત્ય જેવી દેખાય છે, તેમ આ જાગ્રત સંબંધી સૃષ્ટિ પણ અસત્ય છતાં સત્ય જેવી ભાસી રહી છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અને જાગ્રત અવસ્થાની સૃષ્ટિમાં કશું પણ અંતર નથી. જેવા બે સરખા જ સૂર્ય હોય અને જેવા બે સરખા જ પુરુષ હોય, તેવાં આ જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને સરખાં છે, એમાં જરા પણ ભેદ નથી.

રામ બોલ્યા : આપ સ્વપ્ન અને જાગ્રતને

બરાબર સરખાં કહો છો, તે સંભવતું નથી; કેમ કે સ્વપ્નમાં તરત જાગી જતાં જાગ્રતસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, તેથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ આભાસરૂપ જણાઈ બાધિત થઈ જાય છે. વળી જાગ્રતને માટે તો તેવું કશું નથી, તો પછી તે બંનેને સમાન કેમ કહી શકાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નજગતમાં સ્વપ્નના બંધુવર્ગ સાથે વિહાર કરી પછી સ્વપ્નદેહને મૂકી દે છે. તે જ્યારે સ્વપ્નના જગતમાં મરણ પામે છે, ત્યારે સ્વપ્ન સંબંધી જીવોથી વિયોગવાળો થાય છે અને તે પ્રાણી નિદ્રાથી મુક્ત (જાગ્રત) થયો એમ કહેવાય છે. સ્વપ્નદ્રષ્ટા સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સુખદુઃખની દશાઓનો, મોહનો અને અનેક દિવસ—રાત્રિઓનો અનુભવ કરી સ્વપ્નદેહનો ત્યાગ કરે છે. અને નિદ્રા ઊડી ગયા પછી તે નિદ્રાને અંતે સ્વપ્નદેહના ત્યાગપૂર્વક શયનના પ્રદેશમાં રહેલા દેહ સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સ્વપ્નમાં દીઠેલું સર્વ અસત્ય છે, એવી તેને પ્રતીતિ થાય છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં કેટલાંક સુખદુઃખનો અનુભવ કરી બીજાં જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નને જોવા માટે પાછો ફરીવાર શય્યામાં સૂતેલા દેહની સાથે સંબંધમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે જાગ્રતનો દ્રષ્ટા જાગ્રતસૃષ્ટિમાં કેટલાંક સુખ—દુઃખનો અનુભવ કરી તે દેહને છોડી દે છે અને વળી બીજાં જાગ્રતપ્રપંચરૂપી સ્વપ્નને જોવાને બીજા દેહ સાથે (પુનર્જન્મ વડે) સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પ્રથમના જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં આ અસત્ય છે એવી પ્રતીતિ હોતી નથી, તેમ જ એક જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં આવતાં—બીજા દેહનો યોગ થતાં—તેમાં પણ આ અસત્ય છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરુષ તેને આ ખરેખર જાગ્રત છે (સત્ય છે) એમ સમજે છે. એવી જ રીતે સ્વપ્નમાં પણ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નનો અનુભવ કરતાં તેને પણ તે સમયે અસત્ય ન સમજી જાગ્રત જેવું જ સાચું સમજે છે. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એવા નામની બંને અવસ્થામાં તેનો સાક્ષીરૂપ જીવ ખરું જોઈએ તો જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. બાકી દેહરૂપી ઉપાધિના યોગે તે જન્મ—મરણને પ્રાપ્ત થતો હોય એમ ભાસે છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નદેહને મૂકી દેતાં અહીં જાગ્રત અવસ્થામાં જાગી ગયેલો કહેવાય છે અને અહીં જાગ્રત અવસ્થામાં મરી ગયેલો જીવ પુનર્જન્મ થતાં બીજા જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો જાગી ગયેલો કહેવાય છે. એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં પ્રથમ સ્વપ્ન કરતાં તે સમયનું ચાલતું બીજું સ્વપ્ન જાગ્રતના જેવું વિશેષ જણાય છે, તેમ એક જાગ્રત અવસ્થામાં મરણને શરણ થઈ બીજા દેહના યોગે બીજી જાગ્રત અવસ્થામાં આવતાં તેમાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા પુરુષને એ જાગ્રત પણ અવશ્ય વિશેષ સ્વપ્નના જેવું જ દેખાય છે. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને હવે પછી કહેવામાં આવશે એવા ઈતિહાસના જેવાં (મિથ્યા જ) છે અને પરસ્પર ઉપમાન—ઉપમેયપણાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે. સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્ન જાગ્રતના જેવું જણાય છે અને જાગ્રત જે આગળ અનુભવાયું હોય તે સ્વપ્નના જેવું ભાસે છે; બાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો એ જાગ્રત અને સ્વપ્ન બંને મિથ્યા છે. ચિદાકાશ જ કેવળ એક છતાં બંને રૂપ થઈ રહેલ છે. જે કાંઈ સ્થાવર—જંગમ પ્રાણીવર્ગ છે, તે સર્વમાં ચિદાકાશ વિના બીજું શું ઘટી શકે એમ છે? જેમ માટીનું વાસણ માટી વિનાનું દેખાતું નથી, તેમ કાષ્ઠ—પાષાણ આદિ પણ ચિદાકાશના એક ચમત્કારરૂપ (વિવર્તરૂપ) હોવાથી ચિદાકાશ વિના દેખાતાં નથી. આપણને જેવો (ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ) સ્વપ્નમાં વસ્તુઓનો સમૂહ દેખાય છે, તેવો જ (ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ) જાગ્રતમાં પણ છે. હે વિવેકી રામચંદ્રજી! સ્વપ્નમાં જે પાષાણ જોવામાં આવે, તે ચિદાત્મા ચમત્કાર (વિવર્ત) વિના બીજું શું છે? એ વાત તમે જ નિર્વિવાદ રીતે કહો. એ સ્વપ્નપાષાણ અવશ્ય

ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ જ છે. સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાકાશ વિવર્તરૂપે પાષાણ આદિરૂપે દેખાતાં છતાં અખંડિત રીતે પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ રહેલું છે. તેમ જાગ્રતમાં પણ એ ચિદાકાશ અનેક જગતરૂપે થઈ રહ્યા છતાં પોતાના નિર્વિકાર સ્વરૂપની અંદર જ રહેલું છે. અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ જ જગતના આકારે જુદા જુદા રૂપે દેખાય છે અને અપવાદદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્વ જગતરૂપી ચિત્ર બ્રહ્મરૂપી ભીંતમાં જ આભાસરૂપે માત્ર કલ્પિત છે. જેમ માટીનું બનેલું વાસણ માટીથી જુદું દેખાતું નથી તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. પર્વતની શિલામાંથી બનાવેલી પાત્ર પર્વતની શિલા વિના જુદું દેખાતું નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. જેમ દ્રવરૂપ જળ દ્રવપણાથી રહિત દેખાતું નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. જેમ ઉષ્મારૂપ અગ્નિ ઉષ્મા વિના દેખાતો નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલું આ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. જેમ ચપળતાવાળો વાયુ ચલનશકિતથી રહિત દેખાતો નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલું દૃશ્ય પણ ચિદાકાશના વિના જુદું દેખાતું નથી. જે વસ્તુ જેનાથી જુદી ન હોય, તેના વિનાની તે શી રીતે દેખાય? શૂન્યતા વિનાનું આકાશ ક્યાં દેખાય છે? અને આકાર વિનાની પૃથ્વી પણ ક્યાં દેખાય છે? જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા આ ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો ચિદાકાશના માત્ર એક વિવર્તરૂપ છે, તેમ જાગ્રતમાં દેખાતા આ પર્વત આદિ પદાર્થો પણ ચિદાકાશના જ એક માત્ર વિવર્તરૂપ છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર અને પર્વત આદિ પદાર્થો ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ જાગ્રતમાં દેખાતા નગર અને પર્વત આદિ પદાર્થો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સ્વપ્ન અને જાગ્રત એ બંને અનંત અને શાંત (વિકલ્પથી રહિત) એક ચિદાકાશરૂપ છે, તો પછી આ વિશે વિવાદ કરવો વ્યર્થ છે. ૧—૪૫

स्वप्ने यथा गगनमेव पुराचलादि
संविन्मयं सुभग जाग्रति तद्वदेव ।
स्वप्नोऽथ जाग्रदिति शान्तमनन्तमेकं
चिन्मात्रमत्र ननु नाम विनास्तु वादः ॥४६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસ્વપ્નૈક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો*

ચિદાકાશ જ જગતરૂપ છે

राम उवाच

कीदृशं स्याच्चिदाकाशं तद्ब्रह्मन् ब्रह्म यत्परम् ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! પરબ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશ કેવું છે, તે આપ ફરી ફરી વાર કહો. આપના અમૃત તુલ્ય વચનને સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એક જ સમયે સાથે જન્મેલા અને બધા પ્રકારે બરાબર સરખા (સમાન વયવાળા) બે ભાઈઓના જેમ વ્યવહારને માટે જુદાં જુદાં નામ કલ્પવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપી સ્ફટિક—શિલાની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા જાગ્રત અને સ્વપ્ન વિષે પણ છે. તેઓ બધા પ્રકારે બરાબર સમાનતાવાળા છે, છતાં માત્ર વ્યવહારને માટે જ તેમનાં જુદાં જુદાં નામ કલ્પવામાં આવ્યાં છે. બાકી વસ્તુત: જોતાં બે જુદાં જુદાં પાત્રમાં રહેલા જળની પેઠે એ બંનેમાં કશો ભેદ નથી, એ બંને એક નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આત્મચૈતન્ય પળવારમાં એક પ્રદેશમાંથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા ઘણા દૂરના બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે વચમાં તેનું જે કાંઈ નિર્વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. પૃથ્વીમાં સ્થિર થઈ રહેલાં અને મૂળ વડે પૃથ્વીના સ્વચ્છ રસને ખેંચનારાં વૃક્ષમાં

*** આ એકસોછમા સર્ગમાં અનેક લક્ષણોના સમૂહ વડે ચિદાકાશને ફરીવાર વર્ણવવામાં આવશે અને તે જ જગતરૂપ છે એમ પણ ફરીવાર નિરૂપણ કરાશે.**

વૃદ્ધિ—હ્રાસ (ક્ષય) વિનાનો જે કાંઈ નિર્વિક્ષેપ આનંદ રહ્યો છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. સર્વ વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયેલા અને કશો વિક્ષેપ ન આવવાથી ચિત્તને શાંત રાખનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને સર્વ વિષમભાવથી રહિત પોતાના સહજ સુખમય સ્વરૂપનો જે કાંઈ અનુભવ થાય છે, તે ચિદાકાશરૂપ કહેવાય છે. નિદ્રા ન આવી હોય અને સર્વ માનસિક વિક્ષેપનો (વિષય-નો) લય થઈ ગયો હોય (જાગ્રત અવસ્થા જતી રહી હોય), તે સમયે સ્વસ્થ પુરુષને જે કાંઈ(નિર્વિ-ષય) આનંદ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. પોતપોતાની ઋતુમાં વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થનારાં ઘાસ-ઝાડી-લતા વગેરેમાં જે કાંઈ નિર્વિષય આનંદનો ભાવ રહે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. પુરુષ પોતે જીવતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાન વડે) રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોના સંબંધથી અને સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયથી રહિત થઈ રહેલ હોય, તેને શરદઋતુના આકાશના જેવો સ્વચ્છ આનંદનો જે ભાવ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. વિધાતાએ કાષ્ઠ—પાષાણ—પર્વત આદિની જે સ્વાભાવિક સ્થિતિ રચેલી છે, તે સ્થિતિમાં જીવતાં છતાં સ્વરૂપસ્થિતિને લીધે સ્થિર થઈ રહેવું અને તેમાં આનંદનો ભાવ સ્ફુરવો, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન, એ ત્રણેનો જેનાથી ઉદય થાય છે અને પાછો જેમાં લય થઈ જાય છે, તે નિર્વિ-કાર ચિદાકાશ છે, એમ તમે સમજો. જેનાથી વિચિત્ર પ્રકારના પદાર્થોના સર્વ અનુભવો ઉદય પામે છે અને પાછા જેને વિષે ઉત્તરોત્તર સારી રીતે પરિણામને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. આ સર્વ જેને વિષે રહેલું છે, જેનાથી આ સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, જે પોતે જ સર્વના આકારે થઈ રહેલું છે, જે સર્વત્ર રહેલું છે અને જે સર્વના ખરા તત્ત્વરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. જે આકાશમાં, પૃથ્વીમાં બહાર અને અંદર પ્રકાશરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને બીજા પદાર્થોની પેઠે જ વ્યવહારને માટે જેની સંજ્ઞાઓ કલ્પવામાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. જેમ દૃઢ તાંતણામાં માળા રહી હોય છે, તેમ નિત્ય, સર્વવ્યાપી અને જગતને પોતાના અંગ-માં ધારણ કરી રહેલા જે તત્ત્વની અંદર આ સાકાર—નિરાકાર જગત ખડું થઈ જઈ સ્થિર થઈ રહેલું દેખાય છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. સૃષ્ટિ—પ્રલય આદિ સર્વ વિકારો જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતે પાછા જેમાં લય પામી જાય છે તથા જેના એક વિવર્તરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. નિદ્રા નિવૃત્ત થતાં જેનાથી વિક્ષેપ-શક્તિને લીધે આ જગત આવિર્ભાવ પામે છે અને વિક્ષેપશક્તિની શાંતિ થતાં જેમાં પાછું લીન થઈ જાય છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. જે બહિર્મુખ થતાં જગતની સત્તા પ્રતીતિમાં આવે છે અને જે અંતર્મુખ થતાં જગતની સત્તા-નો લય થઈ જાય છે તેમ જ જે પોતાના અનુ-ભવરૂપે પોતાની અંદર જ રહેલું છે, તે ચિદાકાશ છે એમ તમે સમજો. એ સત્ય તત્ત્વ અમુકરૂપ નથી, તેમ અમુકમય પણ નથી એમ સર્વથા નિર્ણય કરી છેવટ જે કશારૂપ નથી એમ નિર્ણય થયા છતાં સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. અર્ધનિમેષ જેટલા સમયમાં ઘણા દૂર પ્રદેશથી શરીર ઇન્દ્રિય દ્વારા બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, ત્યારે વચમાં ચિદાત્માનું જે નિર્વિષય સ્વરૂપ રહ્યું છે, તે ચિદાકાશનું સ્વરૂપ સમજવું. આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે અને તેના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું છે, છતાં તે ચિદાકાશ-રૂપ છે. તે રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયના અનુભવ તથા સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયનું સ્ફુરણ એ બંને વડે યુક્ત છે, છતાં ચિદાકાશ-રૂપ જ છે. નિર્મળ, નિર્વિકાર અને સત્ય એવું ચિદાકાશ સદા એકરૂપે રહ્યું છે, છતાં કાંઈક બહિર્મુખ થતાં તે જાણે જગત આદિના આકારે થઈ રહેલ હોય, એમ પ્રતીતિમાં આવે છે. તેમ ઇન્દ્રિયો વડે પદાર્થોના અનુભવ કરતાં છતાં ચિત્તમાંથી વાસનાને કાઢી નાખો અને તત્ત્વનિષ્ઠ થઈ જઈ ચિદાકાશ સાથે એકતાર બની સુષુપ્તિ

અવસ્થાવાળા જેવા થઈ રહો. તમે વાસનાથી રહિત થઈ જઈને તથા ચિત્તને શાંત રાખી બોલો, ચાલો, પીઓ અને લેવડદેવડ કરો. તમે જીવતાં છતાં નિરંતર પાષાણના જેવા દૃઢ મૌનને ધારણ કરો. જે આ દૃશ્ય તમે તમારી આગળ જુઓ છો, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે અને ચંદ્રમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતી બેપણાની પ્રતીતિની પેઠે સંભવતું જ નથી. આ જગત કારણના અભાવને લીધે પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલું નથી; કેમ કે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી જ નથી. કદાચિત્ જો કાંઈ સંભવતું હોય, તો તે કારણરહિત અને દ્વૈતપણાથી રહિત એવા પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ પરબ્રહ્મ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં જાણે જગતના આકારે થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તે યથાસ્થિતપણે પોતાના પૂર્વરૂપમાં જ રહેલું છે. જોકે તેમાં દ્વૈતની ભ્રાંતિ દેખાય છે, તોપણ તે પોતાના સ્વચ્છ અદ્વિતીય રૂપમાં જ સર્વદા રહેલું છે. એ સ્વચ્છ બ્રહ્મની અંદર આ જગત આદિ દૃશ્ય રહેલું છે એવો જે કાંઈ પ્રૌઢ અનુભવ થાય છે, તે માયા છે, ભ્રાંતિ છે અને સ્વપ્નમાં દેખાયેલી સ્ત્રીની પેઠે મિથ્યા છે, એમ વિવેકી વિદ્વાનોનું સમજવું છે. વસ્તુતઃ જોતાં દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તે વર્તમાન સમયમાં પણ નથી, હવે પછી થશે પણ નહિ અને તે નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કેમ કે જે નથી જ તેનો નાશ શો થાય? તે જગત પરમશાંત ચિદાકાશરૂપ છતાં જગતના આકારે થઈ રહેલું દેખાય છે, એ સ્વસ્થ શાંત પરબ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં વિવર્તભાવથી જાણે જગતરૂપ થઈ રહ્યું હોય એમ પ્રતીતિમાં આવે છે. જે હમણાં આપણી આગળ નજરે જોવામાં આવે છે, તે કોઈ દિવસ સત્ય નથી, આગળ પણ તે કોઈ કાળે હતું નહિ, તેમ દ્રષ્ટા પણ નથી; કેમ કે દૃશ્ય પદાર્થનો જ જો અભાવ છે, તો પછી દ્રષ્ટાપણું ક્યાં રહે?

રામ બોલ્યા : વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે મહાત્મા વસિષ્ઠજી! જો આપ કહો છો તેમ હોય (દ્રષ્ટા-દૃશ્ય આદિ કશું ન જ હોય), તો પછી આ દ્રષ્ટા-દૃશ્યની પ્રતીતિ કેમ થાય છે, તે સર્વ આપ મને ફરી વાર કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ દૃશ્ય સાવ મિથ્યા છે અને તેના કારણના અભાવને લીધે તેનું દૃશ્યપણું કેવળ કહેવા માત્ર જ છે; કેમ કે તેના નિર્દેશનો અત્યંત અસંભવ છે. જે કાંઈ આ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યની ભ્રાંતિરૂપે જગત આદિ પ્રતીતિમાં આવે છે. તે પરમાત્માનું જ શુદ્ધ રૂપ છે, એમ તમે સમજો. જેમ સ્વપ્નમાં આકાશની અંદર દેખાતું વન ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તભાવથી) જગતરૂપે થઈ રહેલું પ્રતીતિમાં આવે છે. આદિ સૃષ્ટિથી માંડી અહીં કોઈ દેશ—કાળમાં જગતનું કશું પણ ઉપાદાન કારણ નથી, કેવળ બ્રહ્મ જ એવાં રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. પોતાના સ્વરૂપની અંદર ચિદાકાશ જ કંઈ વિવર્ત ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને તે જ આ જગતરૂપે ખડું થઈ રહેલું ભાસે છે. જેમ ભાવમાં ભાવપણું રહ્યું છે, શૂન્યમાં શૂન્યતા રહી છે અને સાકાર વસ્તુમાં આકાર રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત રહેલું છે. આ જગત ચિદાકાશનો માયામાં પડેલો એક આભાસ જ છે એમ તમે સમજો. વસ્તુતઃ તે સત્ય ચિદાકાશથી જ પૂર્ણ ભરપૂર છે અને એકરસમય થઈ રહેલું છે. ચિદાકાશ જ પોતે આ પ્રમાણે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શનરૂપે થઈ રહેલું ભાસે છે. વસ્તુતઃ જોતાં દ્વૈતના અભાવને લીધે આભાસ કે આભાસનો આશ્રય એ કશું નથી. આ સઘળું અનિર્દેશ્ય પરબ્રહ્મરૂપ છે. આમ દૃશ્ય અને દર્શનના અભાવની સાથે દ્રષ્ટાનો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે, તો સત્—અસત્‌ને જાણનાર પણ કોણ છે?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો એમ જ હોય, તો પછી કાર્ય—કારણ આદિનો ભેદ કેમ દેખાય છે? તે ક્યાંથી આવ્યો? અને તે કેમ સત્યતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તે આપ મને કહો,

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઈશ્વર જે વસ્તુતઃ પોતાના

આત્મારૂપ છે, તે પોતે જ્યારે જેવી ભાવનાને સ્ફુરાવે છે, ત્યારે તેવું જ તમારા જોવામાં આવે છે; અને એ ઈશ્વર જ તમારારૂપે દ્રષ્ટા—દૃશ્ય આદિ ભાવને અનુભવે છે તથા તમે પોતે પણ એ ચિત્પ્રકાશરૂપ છો. આ સર્વ આકાશ ચિદાકાશરૂપ છે. એ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહેલું છે. તે મોહને પ્રાપ્ત થતુ નથી અને સ્વપ્નની પેઠે અનેકરૂપ થઈ રહેલું છે. તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને કોણ રોકી શકે એમ છે? એક ભાવની નિવૃત્તિ થઈ બીજા ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં વચમાં જે ચિદાત્માનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, તે જ ચિદાકાશ છે અને તે જ આ સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે, બીજું કશું નથી. કાર્ય—કારણભાવ આદિની દૃષ્ટિ અવિદ્યા વડે કલ્પાયેલી છે અને એ ચિદાત્મા જ તેને જગતની પેઠે કલ્પી લે છે. તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને કોણ રોકી શકે એમ છે? જો કદાચિત્ કોઈ બીજો જ દ્રષ્ટા, ભોક્તા કે કર્તા હોય, તો હજી આ દૃશ્ય શી રીતે થયું અને તે શું છે એવી સંભાવના ઘટી શકે, પરંતુ બીજી રીતે (ચિદાત્મા પોતે જ દ્રષ્ટા—ભોક્તા—કર્તારૂપ) હોય, તો પછી એ સંભાવના ઘટી શકતી નથી. આભાસ વિનાનું અદ્વિતીય શુદ્ધ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નની અંદર અનેકરૂપે થઈ રહેલું છે. તો તેમાં ક્યાં શું કલ્પાય છે અને કેવી રીતે વિકલ્પની કલ્પના કરવી? ઠેઠ સ્વયંભૂથી માંડીને આ સૃષ્ટિની ભ્રાંતિ ચિદાકાશની અંદર અવિદ્યાને લીધે ભાસે છે. જો તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો જ્ઞાન વડે તે ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. એ ચિદાકાશમાં પ્રતીતિમાં આવતી જગતની ભ્રાંતિનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી તે ભ્રાંતિરૂપ કહેવાય છે, માયારૂપ કહેવાય છે, જગતરૂપ કહેવાય છે, અવિદ્યારૂપ કહેવાય છે અને દૃશ્યરૂપ પણ કહેવાય છે. બાળક જેવી રીતે રાત્રિમાં વેતાલ પોતાથી જુદો ન હોવા છતાં તેને જુદો દેખે છે, તેમ ચિદાકાશના પ્રકાશરૂપ એવો ચિદાભાસ આ દૃશ્યરૂપી પિશાચ પોતાથી જુદો ન હોવા છતાં તેને જુદો સમજે છે. સ્વપ્નમાં પર્વત, શહેર અને નગર આદિનો ભાવ સાવ અસત્ય છે, છતાં ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તે જાણે સત્ય હોય અને સાવયવ હોય તેમ અનુભવે છે. તેવી જ રીતે એ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જગતના સાવયવ હોય તેમ અનુભવે છે. સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાના આત્માને જ પર્વત નગર આદિરૂપે દેખે છે, તેમ એ ચિદાત્મા જ જાગ્રતમાં પણ પોતાના સ્વરૂપની અંદર હું પર્વતરૂપ છું, રુદ્રરૂપ છું, સમુદ્રરૂપ છું, વિરાટરૂપ છું, એમ અનેકરૂપે પોતાના આત્માને દેખે છે. આકારવાળું કોઈ પણ કારણ નથી, તેથી કશું પણ કાર્ય થયું જ નથી. મહાપ્રલયમય ચિદાકાશની અંદર એ ચિન્મય તત્ત્વ જ પોતે દૃશ્યરૂપે થઈ રહેલું ભાસે છે. વિનાકારણે જ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપને જગતરૂપે અનુભવે છે; બાકી વસ્તુતઃ નિરવયવ છે, ચિન્માત્ર છે અને નિરંતર પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. સર્વ જીવો અરીસાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા જગતના મિથ્યાપણાને વિચારના અભાવને લીધે સમજતા નથી. આમ સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી તેઓ જડ જેવા થઈ ગયા છે અને પોતાનું આયુષ્ય એળે ગાળી નાખે છે. બાકી વિચાર કરનારા વિવેકી પુરુષના અંતઃકરણમાં જ ચૈતન્યરૂપ ચિદાત્મા રહ્યા છે, તેથી પરમ પુરુષાર્થ તેમની પાસે જ રહેલા છે. તે તે પદાર્થોના નામ—રૂપાત્મક સ્વરૂપને છોડી દઈને અને તેના અવશિષ્ટ રહેલા તત્ત્વને ચિદાકાશરૂપ સમજીને, વિવેકી પુરુષે ચેતન છતાં પાષાણના જેવું અચળ થઈ રહેવું; પણ બીજા માયિક દેહ આદિ પદાર્થોમાં આસ્થા રાખવી એ વાત સારી નથી. જેમ જળ પોતાના પ્રવાહને ચલાવે છે, છતાં જગતની અંદર તે દ્રવરૂપે અને ચકરી આદિ રૂપે પણ રહેલું છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, છતાં

વિવર્તભાવથી તે જગતરૂપે પણ થઈ રહેલું છે. જેમ કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ વાંછિત ફળ આપે છે, તેમ ચિદાત્મા પણ અંતઃકરણમાં કરેલી દૃઢ ભાવનાને ક્ષણવારમાં પૂર્ણ કરી આપે છે. ચિંતામણિની પેઠે અને કલ્પદ્રુમની પેઠે ચિદાત્મા તત્કાળ અભીષ્ટ ફળને પોતા વડે જ આપે છે. જોકે પોતે તો આકાશરૂપ છે તથા પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહ્યા કરે છે. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા એક દેશમાંથી બીજા દેશને પ્રાપ્ત થતાં ચિદાત્માનું વચન જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ આ દૃશ્યનું રૂપ છે, તો પછી તેમાં દ્વિત્વ અને એકત્વ આદિની ભ્રાંતિ વળી કેવી હોય? અનંત અને પ્રકાશમય ચિન્માત્ર-તત્ત્વની છાયા જ પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપને જગત-ને વિષે પ્રસારી રહેલી છે. જો કે પોતે અંદર અવયવથી રહિત છે, તોપણ આકાશમાં દેખાતી શૂન્યતા અને શ્યામતાની પેઠે તે ભ્રાંતિ વડે દેખાડવામાં આવે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચેતન-માંથી વિસદૃશ (તેનાથી જુદી જાતનું જડ) કાર્ય ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી; કેમ કે તેમ બનવામાં નિમિત્તરૂપ થાય તેવાં કશાં સહકારી કારણો નથી. માટે આદિચૈતન્ય જ સ્વપ્નની પેઠે દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલું છે. ૧—૬૩

विदृशकार्यानुभवो न भवति सहकारि-कारणाभावात्। सर्गादावर्तं माया चिदेव दृश्यं यथा स्वप्ने ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કાર્યકારણનિરાસ' નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો*

જગત ચિદાત્માનો વિલાસ છે

वसिष्ठ उवाच

अचेत्यचिन्मयं विश्वं विश्वगाभाति चिद्भ्रमः।
अत्र चिच्चेतनं चेदं चेत्यमप्येवमात्मकम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જગત જડભાવથી રહિત ચિન્મય છે; કેમ કે ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ચારે બાજુ (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે અને તેની અંદર પ્રતીતિ-માં આવતી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટી પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. માટે સર્વ જીવતા છતાં નહિ જેવા છે. આ મનુષ્યવર્ગ, હું અને તમે જીવતા છતાં નહિ જેવા છીએ. જગતના સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો વ્યવહારમાં નજરે દેખાય છે, છતાં તે કાષ્ઠ—મૌનના જેવા નિષ્ક્રિય કૂટસ્થ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા છે અને આકાશમાં પણ સુખથી ગમન કરી શકે એવા નિરાકાર છે. આકા-શમાં દેખાતી શ્યામતાની પેઠે જે કાંઈ આ પ્રસરી રહેલું દેખાય છે તે કશું છે જ નહિ. એમ તમે સમજો; કેમ કે આકાશની અંદર વળી કશાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મછરાં, મોવાળા આદિના જેવા આકારની પેઠે, ઝાંઝવાની નદીની પેઠે, આકાશમાં ઊડ્યા કરતા ધુમાડાઓના ગોટાઓની પેઠે અને છીપ આદિમાં થતી મોતી આદિની ભ્રાંતિની પેઠે જે કાંઈ આ ચિદાકાશના વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જોકે અનુભવમાં આવે છે છતાં વાસ્તવિક નથી. ચિદાકાશ જ જગતરૂપે વિવર્ત-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું છે. એ જગત જોકે અનુભવમાં આવે છે, તોપણ વસ્તુતઃ તે શૂન્ય જ છે તેથી તેમાં શી આસ્થા રાખવી? અને કયો પદાર્થ તેમાં આસ્થા ઉત્પન્ન કરાવે એમ છે? પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિદાકાશરૂપી બાળકની કલ્પનાના સમૂહરૂપ છે, શૂન્ય છે, નિરર્થક અને

* આ એકસો સાતમા સર્ગમાં પૃથ્વી આદિ દશ્ય પદાર્થનું અવસ્તુપણું વર્ણવવામાં આવશે અને સ્વપ્નની પેઠે જગત પણ ચિદાત્માનો જ એક માત્ર વિલાસ છે એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

અવસ્તુરૂપ છે; માત્ર ભ્રાંતિથી જ તે ચિદાકાશની અંદર ઉદય પામેલા છે. હે અજ્ઞાનીઓ! તેમાં અમુક હું છું અને અમુક મારું છે એવી ઘાટી આસ્થા શા માટે રાખવી? હવે મને સમજાયું કે બાળકના સંકલ્પમાં બાળક જ રમે છે. સુવર્ણ તથા રત્ન આદિના લાભની ઈચ્છાથી પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ તે ખાણને ખોદવાની વાત મૂકી દઈ આકાશને ખોદવા મંડી જાય છે, તો તેને મોટા યત્ન વડે પણ કશું ફળ મળે નહિ. આ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિના અસદ્વિચારો વડે કેવળ વૃથા જ આયુષ્ય ચાલ્યું જશે અને કશું તત્ત્વ જાણવામાં આવશે નહિ. જે વસ્તુ સહકારી આદિ કારણોના અભાવને લીધે પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયેલ નથી. તે આજે ક્યાંથી હોય? જે મૂઢ પુરુષો ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલા આકાશના જેવા શૂન્ય તથા મિથ્યા અર્થ વડે વ્યવહાર કરે છે, તેઓ મરી ગયેલા અથવા નહિ થયેલા પુત્રની રક્ષા કરે છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ક્યાંથી થયા? કોણે કર્યા? શી રીતે તેમની ઉત્પત્તિ થઈ? તેમનું સ્વરૂપ કેવું? શાંત ચિદાકાશ જ એવી રીતે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કાર્યકારણ—કાળ આદિની કલ્પના વડે આકુળ ચિત્તવાળા પુરુષોને એવી રીતે ભ્રાંતિ-માત્રથી પૃથ્વી આદિ પદાર્થો દેખાય છે. એવા અવિવેકી પુરુષોનું આપણે કશું પણ પ્રયોજન નથી. અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં જગત પૃથ્વી આદિથી સાવ રહિત છે અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોતાં આદિ સહિત તે ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશરૂપી મણિ સ્વપ્નાદિની પેઠે પોતાના આકાશના જેવા વિશાળ સ્વરૂપને આવી રીતે જગત આદિ રૂપે પ્રસારી દે છે. પોતાના અનુભવ વડે પ્રમાણમાં આવતું ચિદાકાશનું જે કાંઈ નિરાકાર સ્વરૂપ છે, તે જ દૃશ્ય એવા કાલ્પનિક નામને ધારણ કરીને પૃથ્વી આદિના રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. ૧—૧૫

अङ्ग यदेतस्य चिदम्बरस्य निराकृति स्वानुभवानुमानम् । तदेतदाभाति महीजलादिरूपेण दृश्येति कृताभिधानम् ॥ १५ ॥

સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો*

અવિદ્યાનો નાશ થતાં જ જગતનો નાશ થાય છે

राम उवाच

अविद्या दृश्यरूपेयं कचन्ती यस्य विद्यते ।
चिन्नभःस्वप्ननगरी दृश्यमानाऽपि शून्यकम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યા ચિદાકાશની અંદર એક સ્વપ્નનગરીની પેઠે દેખાય છે છતાં શૂન્ય છે. તે અવિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનને લીધે બાધિત ન થઈ જતાં વિદ્યમાન જ છે. તે ક્યાં સુધી પ્રતીતિમાં આવે છે? કેવા રૂપે દેખાય છે? કેવડી જણાય છે? અને તેનું તત્ત્વ શું છે? તે સર્વ આપ મને ફરી વાર કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે અવિવેકી પુરુષોને પૃથ્વી આદિ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યા સત્યરૂપે વિદ્યમાન જણાય છે, તેમને બ્રહ્મની પેઠે જ દેશ વડે કે કાળ વડે તેનો અંત દેખાતો નથી. આ બાબતમાં હું એક કથા (આખ્યાયિકા) કહું છું, તે તમે સાંભળો. કોઈક સ્થળે આકાશના કોઈ એક ખૂણામાં આ ત્રિલોકીના જેવી જ કોઈ એક ત્રિલોકી છે અને તેની અંદર અહીંના જેવી જ સર્વવ્યવસ્થા રહેલી છે. તેમાં પૃથ્વીના ભૂષણરૂપ કોઈ એક પૃથ્વીનો ભાગ છે; તેની અંદર હાથી, ઘોડા આદિનો સ્પષ્ટ રીતે સંચાર થઈ શકે એવી કોઈ ભૂમિમાં 'તતમિતિ' નામની એક પ્રસિદ્ધ નગરી છે. તેમાં વિપશ્ચિત નામનો એક વિખ્યાત રાજા હતો. તે પોતાની વિદ્વત્તાને લીધે સભાસદો વડે સુશોભિત એવી પોતાની સભામાં બહુ જ દીપતો હતો. કમલિનીવાળી નદીમાં જેમ રાજહંસ શોભે છે, નક્ષત્ર ગણમાં જેમ ચંદ્રમા શોભે છે અને પર્વતોના સમૂહમાં જેમ સુમેરુ શોભે છે, તેમ રાજસભામાં એ રાજા બહુ જ શોભતો હતો.

* આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં જ્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈ કાળે જગતનો અંત આવતો નથી; આ બાબત વિષે વિસ્તારથી અવિદ્યા સંબંધી એક વિચિત્ર આખ્યાન આવશે.

એ રાજાના એવા તો અમૂલ્ય ગુણો હતા કે, કવિઓ તેનું વર્ણન ન કરી શકવાને લીધે વર્ણન કરવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જતા હતા. કવિઓને તેની પાસેથી અચળ લક્ષ્મી, ખ્યાતિ અને શોભા મળતાં હતાં અને તે મેરુ પર્વતની પેઠે જ પોતાના આશ્રિતોને ન્યાલ કરી દેતો હતો. નિરંતર પ્રાતઃકાળમાં ઊઘડનારાં અને સર્વ દિશાઓમાં પ્રકાશ આપનારાં કમળમાંથી જેમ સૂર્યના તડકાથી અપૂર્વ શોભા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નિરંતર પ્રાતઃકાળમાં પ્રફુલ્લ રહેનારા અને સર્વની આશાઓને પૂર્ણ કરનારાં એ વિપશ્ચિત રાજાના પ્રતાપથી અપૂર્વ શોભા ઉત્પન્ન થતી હતી. એ રાજાની બુદ્ધિ બ્રાહ્મણ તરફ બહુ શ્રદ્ધાવાળી હતી અને તેનામાં જાતિ—કુળ—વર્ણ—આશ્રમ આદિનું ઉત્તમ અભિમાન રહ્યું હતું. તે ભક્તિ વડે સદાકાળ એકસરખી રીતે અગ્નિને જ પોતાના ઈષ્ટદેવતારૂપે પૂજતો હતો અને બીજા કોઈ પણ દેવને તે જાણતો પણ ન હતો. તેના મંત્રીમંડળમાં મહાધીર તથા નિર્ભય સૈન્યવાળા બળવાન ચાર મંત્રીઓ હતા અને તેઓ ચારેય દિશામાં ચાર મહાસાગરની પેઠે મર્યાદાનું પાલન કરવા માટે યોજાયા હતા. સમુદ્રોમાં જેમ માછલાંઓનાં અને મગરમચ્છોના સમૂહો રહ્યા હોય છે, તેમ એ મંત્રીઓ પણ ઘોડાઓ અને હાથીઓના સમૂહોથી યુક્ત હતા. સમુદ્રોમાં જેમ ચકરીઓના સમૂહો રહ્યા હોય છે, તેમ એ મંત્રીઓ પણ ચક્રવ્યૂહ વડે મહાસુશોભિત જણાતા હતા. સમુદ્રો જેમ તરંગો વડે રમણીય જણાય છે, તેમ એ મંત્રીઓ પણ બળથી (શક્તિ અને સૈન્યથી) બહુ રમણીય જણાતા હતા. પૃથ્વીને શોભાવનારો એ વિપશ્ચિત રાજા પોતાના મંત્રીઓ વડે સર્વ દિશાઓરૂપી ચક્રનો નાભિની પેઠે આધારરૂપ હતો. સુદર્શનચક્રની પેઠે શત્રુઓથી અજેય હતો અને સર્વ શત્રુવર્ગને જીતતો હતો. તેની પાસે એક દિવસ પૂર્વ દિશા તરફથી એક ચતુર (દૂત) આવી ઊભો રહ્યો. તે રાજાને એકાંતમાં કાળના વેગના જેવી ઉતાવળી ગતિવાળું અને ઘોર અક્ષરવાળું આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'અસ્ખલિત રીતે પૃથ્વીરૂપી ગાયને ખીલાની પેઠે પોતાના બંને હાથરૂપી વૃક્ષમાં વિશ્રામ આપનાર(વિષ્ણુ તુલ્ય) હે મહારાજ ! મારા મુખથી હું જે હકીકત કહું છું, તે આપ સાંભળો અને પછી જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. પૂર્વ દિશામાં આપે જે સામંત મોકલ્યો હતો, તે તાવથી મરણ પામ્યો છે. આપે તેને સર્વ શત્રુઓને જીતી દિગ્વિજય કરવા માટે આજ્ઞા કરી હતી અને તે યમને જીતવા સારુ યમપુરીમાં ચાલ્યો ગયો હોય એમ હું માનું છું. આમ પૂર્વ દિશાનો સામંત મરી ગયો એટલે દક્ષિણ દિશાનો નાયક દક્ષિણ દિશા અને પૂર્વ દિશા એ બંનેને જીતવાને પ્રવૃત્તિ કરતો હતો. પણ શત્રુએ તેને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફના સૈન્ય સહિત આવીને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો છે. એ દક્ષિણ દિશાનો સામંત મરી ગયા પછી તમે પશ્ચિમ દિશામાં મોકલેલો સામંત પોતાના સૈન્યની સાથે પૂર્વ દિશા અને દક્ષિણ દિશાનું સંરક્ષણ કરવા માટે આદરથી સત્વર આવતો હતો. તેટલામાં તો દક્ષિણ દિશાના રાજાઓરૂપે રહેલા તેના શત્રુઓ પૂર્વ દિશાના રાજાઓ સાથે મળી ગયા અને તેમણે રસ્તામાં જ યુદ્ધ કરી તેને રણની વચમાં મારી નાખ્યો છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પૂર્વ દિશા તરફનો દૂત ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો, એટલામાં વળી બીજો દૂત પ્રલયકાળના જળના પ્રવાહની પેઠે ઉતાવળો ઉતાવળો હાંફતો હાંફતો રાજમહેલમાં પેઠો.

દૂત બોલ્યો : હે મહારાજ ! જેમ પાજ તૂટી જતાં પાણીનું પૂર એકદમ ચાલ્યું આવે છે, તેમ આપે ઉત્તર દિશામાં મોકલેલો સેનાધિપતિ (સામંત) શત્રુઓના ઉપદ્રવ વડે પીડિત થઈ જઈ પોતાના સૈન્ય સહિત આ તરફ પાછો ચાલ્યો આવે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી રાજા હવે કાળક્ષેપ કરવો વાસ્તવ નથી એમ માની પોતાના ઉત્તમ મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાની પાસેના હજૂરિયાને કહેવા

લાગ્યો : 'રાજાઓ, સામંતો અને મંત્રીઓને યુદ્ધની તૈયારી કરી અહીં બોલાવી લાવો. આયુધોની શાળાઓ ઉઘાડો અને તેમાંનાં તીક્ષ્ણ ઘોર હથિયારો લડવૈયાઓને આપો. શરીરોમાં બખ્તરોને ધારણ કરો, પાયદળ અહીં હાજર થઈ જાઓ, સૈન્યની ગણતરી કરો અને ઉત્તમ યુક્તિઓની ગોઠવણ કરો. સેનાના જુદા જુદા અધ્યક્ષોની નિમણૂક કરો અને ચારે બાજુ દૂતોને મોકલો.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાજા જુસ્સાથી અને ઝડપથી ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો, એટલામાં વ્યાકુળ ચિત્તવાળો પ્રતિહાર પ્રવેશ કરી કહેવા લાગ્યો.

પ્રતિહાર બોલ્યો : હે મહારાજ ! ઉત્તર દિશા તરફનો સેનાપતિ સામંત બહાર ડેઢીએ ઊભો છે. કમળ જેમ સૂર્યના દર્શન ઇચ્છે છે, તેમ તે આપ રાજાધિરાજનાં દર્શનને ઇચ્છે છે.

રાજા બોલ્યા : જાઓ, તેને સત્વર અહીં બોલાવી લાવો. તેની પાસેથી વૃત્તાંત સાંભળી દિશાઓના અંતોમાં શું બન્યું તે આપણે જાણી લઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાજાએ પ્રતિહારને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેણે અંદર મોકલેલા સેનાપતિ સામંતને રાજાએ પોતાની પાસે આવેલો જોયો. એ સામંત પ્રણામ કરવામાં પરાયણ થઈ રહ્યો હતો. ઘા વાગવાથી તેના સર્વ અવયવો ઘાયલ થઈ ગયેલા હતા, તેનું પ્રત્યેક અંગ બાણો વડે વીંધાયેલું હતું, તે શ્વાસ વડે વ્યાકુલ બની ગયો હતો, રુધિરનું વમન કરતો હતો અને નિર્બળપણાથી શત્રુઓએ તેને જીતી લીધો હતો. એ સામંત રાજાને પ્રણામ કરીને પોતાના અંગમાં થતી વ્યથાને ધૈર્ય વડે થંભાવી રાખી હતી. અને નિરંતરપણે અવિચ્છિન્ન રીતે વધ્યા કરતા શ્વાસથી તે હાંફી રહ્યો હતો. તેણે નીચે પ્રમાણે બોલવાનો આરંભ કર્યો.

સેનાપતિ સામંત બોલ્યો : હે મહારાજ ! ત્રણે દિશાઓમાં આપે અધિકારી તરીકે મોકલેલા ત્રણે સામંતો પોતાના વિસ્તીર્ણ સૈન્યની સાથે યમપુરીમાં ગયા છે; તે જાણે આપની આજ્ઞાથી યમને જીતવા માટે જ ત્યાં ગયા હોય એમ લાગે છે. હું તેમના દેશોને સંભાળતો હતો, પણ મને અશક્ત જોઈને ઘણા રાજાઓ મારી પછવાડે લાગ્યા છે. તેઓ બળાત્કારથી ઠેઠ આટલે સુધી આવી પહોંચ્યા છે. શત્રુઓનું મોટું સૈન્ય આપ મહારાજાના દેશમાં આવી પહોંચ્યું છે. તો જેમ તેમણે આપના સૈન્યની દુર્દશા કરી છે, તેમ આપે તેની દુર્દશા કરવી જોઈએ. આપ જેવા મહારાજાને કશું પણ દુર્જય નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વેદના વડે પીડાયેલો તથા રણમાં ઘાયલ થયેલો તે સામંત આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં વળી એક બીજો પુરુષ ઉતાવળથી પ્રવેશ કરી કહેવા લાગ્યો. 'હે મહારાજ ! આપણા દેશના પુરુષો પીપળા આદિ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓની પેઠે કાંપે છે અને ચોતરફ ડોલ્યા કરે છે. ચારે દિશાઓમાં શત્રુઓની મોટી સેનાઓ આવી પડી છે. મહાજાજ્વલ્યમાન ચક્ર, ગદા, પ્રાસ, કુંત આદિ આયુધોનાં તો જાણે જંગલો જ ખડાં થઈ રહ્યાં હોય તેવો શત્રુઓનો કાંતિમય દેખાવ છે, તેથી આપણી જમીન જાણે લોકાલોક પર્વતના તટો વડે જ વીંટાઈ ગઈ છે. પતાકા, આયુધો અને યોદ્ધાઓને અંગમાં ધારણ કરી રહેલા તથા ચપળ સામાન વડે આકુળ દેખાતા તે રથો આકાશમાં ઊડેલા ત્રિપુરના સમૂહની પેઠે ચારે બાજુ પથરાઈ રહેલા દેખાય છે. પોતાની સૂંઢોને આકાશમાં ઉછાળતા અને જાણે માંસનાં વૃક્ષોનાં વનો જ ખડાં થઈ રહ્યાં હોય એવા દેખાતા હાથીઓના સમૂહો, વર્ષાઋતુમાં ગાજતા વરસાદના સમૂહોના જેવી ગર્જના કરે છે. પોતાની ગતિના ક્રમ વડે જાણે પૃથ્વી જ નીચીઊંચી થયા કરતી હોય તેમ ઘોડાઓના સમૂહ નીચા અને ઊંચા થયા કરે છે તથા પવન વડે ઉછળતા મહાસાગરની પેઠે શબ્દો કરે છે. શ્રમને લીધે ફીણવાળા, ધૂમરીઓની પેઠે ભમ્યા કરતા અને ચારે બાજુ કૂંડાળાંની પેઠે ચક્કર મારતા ઘોડાઓના સમૂહો ક્ષીરસમુદ્રના જળની

પેઠે અવાજ કરતા રહે છે. પ્રલયકાળના મહાસાગરનું પૂર જેમ પોતાના વિશાળ તરંગો વડે ચારે બાજુ ફરી વળે છે, તેમ આકાશની પેઠે ચળકાટ મારતાં કવચ—શસ્ત્ર આદિની તૈયારી વડે સુશોભિત એવું બળવાન સૈન્ય પ્રત્યેક દિશામાં ફરી વળેલું દેખાય છે. એ સૈન્યને અંગે રહેલાં, બાણ, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, બખ્તર, મુકુટ અને આભૂષણ કાંતિઓ જાણે આપના પ્રતાપરૂપી અગ્નિની મૂર્તિમાન જ્વાળાઓ હોય તેમ ચારે બાજુ ચમક્યા કરે છે. માછલાં—મગરમચ્છ આદિના આકારે રચાયેલા વ્યૂહો વડે યુક્ત અને વંટોળિયા વાયુની પેઠે ચારે બાજુ ફરી વળેલી સેનાઓ યોદ્ધાઓની ભીડથી ભરપૂર દેખાય છે. કુંત (ભાલા) આદિ આયુધોની પંક્તિઓ એકબીજામાં પરસ્પર અથડાવાથી જાણે કોપ પામી હોય તેમ તીક્ષ્ણ અવાજ પેદા કરે છે અને ઝબકારા મારે છે. હે મહારાજ! ઉપર પ્રમાણે આપને વિજ્ઞપ્તિ કરવાને મને મારા સ્વામીએ (આપના સામંતે) આજ્ઞા કરેલી છે; અને તેઓ પોતે આપણા દેશની સીમના અંતમાં આવેલી ઝાડીમાંથી યુદ્ધ માટે ગયા છે. હે મહારાજ! હવે હું પાછો એ મારા સ્વામીને મદદ કરવાને સાંગ, બાણ વગેરેની તૈયારી કરી જાઉં છું. જે કાંઈ કહેવાનું હતું, તે સર્વ હું આપને નિવેદન કરી ચૂક્યો છું. હવે જે કર્તવ્ય હોય તે આપ જાણો.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ દૂત ઉપર પ્રમાણે કહી ગળગળો થઈ ગયો અને સમુદ્રના તરંગની પેઠે શાંત થઈ પ્રણામ કરી તરત ચાલતો થયો. ગભરાટને પામેલા મંત્રીઓ, રાજાઓ, યોદ્ધાઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ, નોકરો, નગરજનો, અને સ્ત્રીઓ વગેરેનાં ટોળાંઓથી વ્યાકુળ થયેલો અને પોતાના ઉપર આવી પડેલા ભયને લીધે હાથમાં ઉપાડેલાં હથિયારોવાળા અનેક જનસમૂહોથી ભરેલો તે રાજમહેલ પ્રચંડ પવન વડે વ્યાકુળ થઈ રહેલા મોટા જંગલના જેવો અતિ વ્યાકુળતાવાળો દેખાતો હતો. ૧—૪૮

संभ्रान्तमंत्रिनृपयोधनियोगिनाग-
नारीरथाश्वपरिवारकनागरौघम् ।
राज्ञो गृहं स्वभयतोलितहेतिसार्थं
चंडानिलाकुलमहावनतुल्यमासीत् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પાર્થિવસંરંભવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૦૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૯ મો*

રાજાએ સ્વદેહને અગ્નિમાં હોમી તેમાંથી ચાર દેહ ઉત્પન્ન કર્યા

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नंतरे सर्वे मंत्रिणो नृपमाययुः ।
मुनयो वासवमिव दैत्याक्रांतनभोभुवम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ દૈત્યોએ સ્વર્ગલોક દબાવવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલા ઇન્દ્ર પાસે મુનિઓ આવે, તેમ શત્રુઓએ પોતાનો દેશ ઘેરી લેવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલા રાજા પાસે એટલા સમયમાં સર્વ મંત્રીઓ ભેગા થઈ ગયા.

મંત્રીઓ બોલ્યા: હે મહારાજ! અમે વિચાર કરી બધો નિર્ણય કરી લીધો છે કે, સામ, દામ અને ભેદ એ ત્રણે ઉપાયો આપણા શત્રુઓ પાસે કાર્ય કરી શકે તેમ નથી; માટે તેનો દંડ જ આપવો જોઈએ. હે મહારાજ! સામ અને ભેદ આપણે કોઈ દિવસ અગાઉ પણ શત્રુઓ પાસે કરેલ નથી, તો હમણાં તે કરવાની વાત જ શી કરવી? આપણા શત્રુ એ મ્લેચ્છ લોકો મહાપાપી છે, ધનાઢ્ય છે, જુદા જુદા દેશમાંથી આવી ભેગા થયા છે, શસ્ત્ર આદિની સારી તૈયારીઓવાળા છે, સંખ્યામાં બહોળા છે અને આપણાં છિદ્રોને બરાબર જાણનારાં છે; માટે તેઓ સામ આદિ ઉપાયને માને એમ નથી. આ બાબતમાં સારી રીતે સાહસ કર્યા વિના બીજો કશો ઉપાય નથી,

* આ એકસોનવમા સર્ગમાં મંત્રીઓનાં વચન સાંભળી, રાજા પોતાના દેહનો અગ્નિમાં હોમ કરશે અને તેના બીજા ચાર દેહ તરત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થશે તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેથી હવે તરત રણસંગ્રામને માટે ઉદ્યોગ કરો. આપ હવે શૂરવીર પુરુષોને યુદ્ધ માટે આજ્ઞા આપો, ઇષ્ટદેવતાની પૂજા કરો, સામંતોને બોલાવો અને રણનાં નગારાં વગડાવો. સર્વ યોદ્ધાઓ તૈયાર થઈ રણસંગ્રામમાં નીકળી પડો. સર્વ દિશાઓને હાથીઓ વડે જાણે પ્રલયકાળના કાળા મેઘો વડે સુશોભિત હોય તેવી સુશોભિત બનાવો. ધનુષ્યના પરસ્પર અથડાવાથી ઊંચા નાદો થતા રહો, પ્રત્યંચાના સમૂહોના શબ્દ સંભળાઓ અને અર્ધ-ચંદ્રના આકારે રાખેલાં ધનુષ્યો વડે દિશાઓ વરસાદનાં વાદળાંઓની પેઠે શ્યામ થઈ રહો. ઝબકારા મારતી પ્રત્યંચારૂપી વીજળી વડે સુશોભિત ઘાટા સિંહનાદરૂપી ગર્જના વડે યુક્ત અને ધનુષ્ય—કુંડળ વગેરેથી સુંદર દેખાતા શૂરવીરરૂપી મેઘો બાણોરૂપી જળધારા વરસાવો.

રાજા બોલ્યો : ભલે, તમે સર્વ યુદ્ધ માટે નીકળો. નગરની રક્ષા માટે અને વ્યૂહરચના વગેરે સંબંધી જે ગોઠવણ કરવી ઘટે તે કરો. હું સ્નાન કરી, અગ્નિનું પૂજન કરી પછી રણભૂમિમાં આવું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે મોટાં કાર્યોમાં વ્યગ્ર હતો, છતાં તેણે તેમને છોડી દીધાં. પછી તરત વર્ષાઋતુમાં નવો બગીચો જેમ જળ વડે ભિંજાઈ જાય છે, તેમ પોતે ગંગાજળથી ભરેલા ઘડાઓ વડે નાહ્યો. હવે તેણે અગ્નિશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને શાસ્ત્રાનુસાર આદર વડે અગ્નિનું પૂજન કરી તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો : 'અનાયાસે મળેલા અનેક વિલાસોવાળા વૈભવોની શોભા વડે મેં આખું આયુષ્ય ગાળ્યું છે, પ્રજાને અભયદાન પણ આપ્યું છે. અને ઠેઠ સમુદ્ર પર્યંત મારી મહોર—છાપ તથા મારો જ હુકમ મેં અનુભવ્યો છે. શત્રુઓનાં રાજ્ય લઈ મેં તેમને મારા પગ બે દબાવ્યાં છે અને દશે દિશાઓને કર આદિરૂપી ફળોના ભાર વડે મેં લતાની પેઠે જ નમાવી દીધેલી છે. પ્રજાઓનાં ચિત્તરૂપી ચંદ્રબિંબમાં મેં મારો નિર્મળ યશ સારી પેઠે પૂરી દીધેલો છે, મેં મારી કીર્તિલતારૂપી ગંગાને પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રસારી દીધી છે અને તે નીચેનાથી તે ઉપરના સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. સંબંધીઓ, મિત્રો, પૂજ્ય બ્રાહ્મણ વગેરે ગુરુજનો અને બંધુઓનાં ઘરોને મેં ખજાનાની પેઠે રત્નો વડે ભરી દીધેલાં છે અને મેં દિગ્વિજય કરતા સમુદ્રના તીરમાં નાળિયેરના રસના આસવનું પાન કર્યું છે. શત્રુઓના પ્રાણને મેં શબ્દ કરતી વખતે દેડકાના ગળાના ભાગની હાલતી ચામડીની પેઠે કંપાવેલ છે. બીજા દ્વીપોના કુલાચલ પર્વતોને મેં મારી આજ્ઞાને માથે ચડાવનારા બનાવી દીધા છે. મેં સિદ્ધલોકોની સેનામાં વિહાર કર્યો છે અને હું દિશાઓના અંતભાગમાં આવેલી અપૂર્વ કાંચનમય ભૂમિમાં પણ ફર્યો છું. પૃથ્વીના અંતભાગમાં આવેલા પર્વતોનાં શિખર ઉપર પણ મેં વરસાદનાં વાદળાંઓની પેઠે વિશ્રાંતિ લીધી છે. જ્ઞાન વડે પૂર્ણ એવી બુદ્ધિ જેમ એકાંતમાં સમાધિના અભ્યાસ વડે પરમપદમાં વિશ્રાંત થાય છે, તેમ મેં પ્રજાના પ્રિય અર્થનું સંપાદન કરી અને સમૃદ્ધ દેશો મેળવ્યા હતા. વળી મેં દુષ્ટ રાક્ષસોને દૃઢ અને મજબૂત બેડીઓમાં નાખ્યા હતા. એકબીજાને પરસ્પર બાધ ન આવે તેમ સમાન રીતે થયા કરતા ધર્મ, અર્થ અને કામ વડે મેં મારું આજ દિવસ સુધીનું વય ગાળ્યું છે. હું હમણાં જાણે યશનું અત્યંત પાન કરી ધવલ થઈ ગયો હોઉં તેમ જરા વડે ધોળો થઈ ગયો છું. મને હમણાં લીલા ઘાસ ઉપર પડેલાં ઝાકળનાં બિંદુઓના સમૂહ જેવું ધોળું વૃદ્ધ વય પ્રાપ્ત થયું છે અને તે સર્વ ભોગોના આનંદથી રહિત છે. વિશેષમાં વળી બળવાન ભયંકર શત્રુઓ ચડી આવ્યા છે. અને તેઓ યુદ્ધ ઇચ્છે છે. એ લોકો ચારે બાજુથી ભેગા થઈ સાંપીને આવેલા છે. યુદ્ધમાં જય સંદિગ્ધ છે, માટે અહીં આ સમયે જ જયદાયી એવા આ અગ્નિદેવને હું પ્રકટ કરીને આ મારા મસ્તકની આહુતિ આપું.'

રાજા બોલ્યો : હે દેવાધિદેવ! હે અગ્નિદેવ! યજ્ઞમાં પૂરોડાશની પેઠે આ મારા મસ્તકને હું

આપના કુંડમાં આહુતિરૂપે હોમું છું. હે મહારાજ! જો મારા આ કૃત્યથી આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો બળવાન અને લક્ષ્મીવાન એવા નારાયણના ચાર ભુજની પેઠે બળવાન અને લક્ષ્મીવાન એવા મારા ચાર દેહ આ કુંડમાંથી ઉત્પન્ન થાઓ; એટલે તે વડે હું ચારે બાજુ ચારે દિશાઓમાં શત્રુઓને નિર્વિઘ્નપણે મારું. હે મહારાજ! હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરું, ત્યારે આપે મને દર્શન આપવું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ એ રાજાએ કહ્યું. પછી બાળક જેમ લીલા વડે ચપળ કમળને છેદી નાખે છે, તેમ તેણે ખડ્ગ લઈને તે વડે પોતાના માથાને છેદી નાખ્યું. આમ છેદેલા પોતાના મસ્તકને તે રાજા અગ્નિમાં હોમવા જાય છે તેવો તે પોતે ધડ સહિત અગ્નિમાં જઈ પડયો. અગ્નિએ હવિરૂપે તેનો ઉપયોગ કરી પાછું તેને બદલે ચોગણું આપ્યું; કેમ કે જે મહાન પુરુષોના ઉપયોગ માટે કલ્પાયેલ હોય છે, તે તરત વૃદ્ધિ પામે છે. પછી નારાયણ ભગવાન જેમ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળે છે, તેમ તે રાજા અગ્નિમાંથી જુદા જુદા ચાર દેહે બહાર નીકળ્યો. ત્યારે તે તેજના સમૂહો વડે મહાપ્રદીપ્ત દેખાતો હતો. તેના તે ચાર દેહો સૂર્યની કાંતિ વડે પ્રકાશવાળા હતા અને સાથે ભેળા જ ઉત્પન્ન થયેલા હતા. ઉત્તમ મુકુટ, આભૂષણો, આયુધો તથા વસ્ત્રો વડે તે સુશોભિત હતા. તેઓ બખ્તરો અને મસ્તનાં રક્ષણનાં સાધનો વડે યુક્ત હતા અને મુકુટના રત્નો, કંકણો તથા બાજુબંધોથી સુશોભિત હતા. તે સર્વે હારો તથા કુંડળોની રચના વડે રમણીય હતા, સર્વની રક્ષા કરતા હતા અને મોટા મનના હતા. સર્વેનો આકાર એકસરખો જ હતો અને તેમના અવયવો પણ સરખા જ હતા. ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના ઇન્દ્રના ઘોડાના જેવા રમણીય તથા ચપળ એવા ઉત્તમ ઘોડા ઉપર તેઓ ચડયા હતા. તેઓ સુવર્ણ સહિત બાણો તથા ભાથાઓ વડે યુક્ત હતા અને મહાસ્વચ્છ ઉદાર ચિત્તવાળા હતા. તે ચારેયનાં ધનુષ્ય અને પ્રત્યંચા સમાન હતાં, તેમ દેહ પણ સમાન સુંદર હતા. એ રાજાના ચારે ય દેહ પાલખી ઉપાડનારા જે પુરુષો ઉપર, હાથી ઉપર, રથ ઉપર કે ઘોડા ઉપર બેસે, તેને શત્રુએ યોજેલ મંત્ર, યંત્ર, કૃત્યા, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર આદિ દોષો કાંઈ બાધ કરી શકે નહિ એવો તેમનો પ્રભાવ હતો. કેમ જાણે વડવાનલે પ્રથમ ચારે ય સમુદ્રનું પાન કરી ઘણા કાળ સુધી પોતાના ગર્ભમાં રાખી, પછી પુરુષઆકારે અગ્નિકુંડમાં પાછા ઉત્પન્ન કર્યા હોય તેવા તે મહાગંભીર દેખાતા હતા. રત્ન વડે શણગારેલા ઘોડાઓના દેહમાં સુશોભિત દેખાતા, પુષ્પોના સમૂહો વડે પૂર્ણ દેહવાળા અને ચંદ્રમાના જેવા સુંદર હાસ્ય વડે દિશાઓને પ્રકાશ આપનારા એ ચારેય વિપશ્ચિત્ત રાજાઓ આહુતિ વડે હોમાયેલ અગ્નિમાંથી જાણે મૂર્તિમાન ચાર વિષ્ણુ જ હોય અથવા મૂર્તિમાન ચાર વેદ હોય અથવા તો મૂર્તિમાન ચાર સમુદ્ર હોય તેમ બહાર નીકળ્યા. ૧—૩૮

रत्नाश्वदेहकुसुमोत्करपूर्णदेहाश्चत्वार इन्दुहसितैरवभासयन्तः । सन्मूर्त्तयो हरय एव यथाऽब्धयो वा वेदा इवाहुतिहुतादनलात्प्रसस्रुः ॥३८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અગ્નિપ્રવેશથી દેહલાભ' નામનો સર્ગ ૧૦૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો*

વિપશ્ચિતનું શત્રુઓની સાથે ઘોર યુદ્ધ

वसिष्ठ उवाच

**पुरोपकंठं संप्राप्तैश्चतुर्दिक्कं सहारिभिः ।
एतस्मिन्नंतरे तत्र प्रवृत्तं दारुणं रणम् ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એટલા સમયમાં શહેરની પાસે ચારેય દિશાઓમાં આવી પડેલા શત્રુઓની સાથે મહાદારુણ યુદ્ધ ચાલુ થયું. શત્રુઓ ગામડાંઓને અને નગરને લૂંટવા લાગ્યા. પ્રજા-

* આ એકસોદશમા સર્ગમાં શહેરની પાસે ચારે ય દિશાઓમાં આવી પડેલા શત્રુઓ સાથે પ્રવૃત્ત થયેલા દારુણ યુદ્ધ વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઓનો સમૂહ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયેલો જણાતો હતો. કેટલાકના દેહો અગ્નિની જ્વાળા લાગવાથી બળતા દેખાતા હતા. ધુમાડારૂપી વાદળાંઓના ગોટાઓથી સર્વ ભાગ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. બાણોના સમૂહ વડે અને ઘણા ધુમાડાથી સૂર્યનારાયણ ઢંકાઈ ગયા હતા તેથી ચારેબાજુ અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો. ક્ષણમાત્રમાં સૂર્ય દેખાતો હતો અને ક્ષણવારમાં તે અદૃશ્ય થઈ જતો હતો. અગ્નિની જ્વાળાઓનો મોટો તાપ લાગવાથી વનનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ તપી જતાં હતાં. ચપળ ઊંબાડિયાં, શૂળ અને મુસળ વડે આખું આકાશ પુરાઈ રહ્યું હતું. અગ્નિનાં અનેક પ્રતિબિંબોથી આયુધોનો બમણો પ્રકાશ દેખાતો હતો. રણમાં સામે પગલે મરાયેલા મોટા શૂરવીરો સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રની અપ્સરા અને અમૃતને પામતા હતા. ઉચ્છૃંખલપણે થયા કરતી હાથીઓની ગર્જનાને લીધે રણમાં ઉત્સાહ રાખનારા પુરુષોને હર્ષ થતો હતો. ભુશુંડી, પ્રાસ, શૂળ, તોમર આદિ આયુધોના સમૂહની વૃષ્ટિ થતી હતી. કેટલાક પામર પુરુષો તો યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓના કોલાહલના શ્રવણ માત્રથી જ હૃદયનો ભંગ થતાં મરી જતા હતા. ધૂળનો સમૂહ ઉપર પથરાઈ જવાથી ધોળાં થઈ રહેલાં વાદળાંઓથી અંતરિક્ષનો માર્ગ રોકાઈ ગયો હતો. મરણના ભયથી વ્યગ્ર થઈ ગયેલા સામંતોના સમૂહો મોટા પોકારની સાથે નાસતા હતા. આમતેમ ચોબાજુ ઉત્પાતનો અગ્નિ લાગ્યો હતો, તેથી પ્રજાઓ પીડિત થતી હતી. અગ્નિ વડે બળી જવાથી ઘરો પડી જતાં હતાં અને તેમાંથી અગ્નિ વરસનારાં ધુમાડારૂપી વાદળાંઓ નીકળતાં હતાં. શત્રુનું મરણ થતાં આનંદ આપનારાં અસંખ્ય બાણોની ધારારૂપી વરસાદથી સર્વ ભાગ વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો. એ યુદ્ધ ઘોડાઓરૂપી તરંગોથી સમુદ્રના તરંગોનો પરાજય કરતું હતું. હાથીઓના દાંત ભીંસાવાથી મંદ રીતે થયા કરતા ચિત્કારના શબ્દ વડે કાનને અરુચિ ઉત્પન્ન થતી હતી. ગઢના ઉપરના ભાગમાં આવેલી કોટડીઓની ભીંતો ઉપર ઉત્તમ યોદ્ધાઓએ કાંટાઓ પાથરી દીધા હતા અથવા કાંટાની પેઠે જ બાણો ખોડી દીધાં હતાં. અગ્નિ વડે વીંટાયેલા અને કુંઠિત થઈ ગયેલા ગઢોની ઉપરની મેડીઓનાં શિખરોમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ નૃત્ય કરતી હતી. ચારેબાજુ મોટા આડંબરની સાથે અસ્ત્રો ઊછળતાં હતાં અને તેથી મનુષ્યોના જવાઆવવામાં હરકત થતી હતી. આકાશમાં ઊડયા કરતી મહેલોની ધજાઓમાં પવન અથડાવાથી પટપટ અવાજ થતો હતો. હાથીઓના દંતૂશળના ગુણો જોઈ તેની સ્પર્ધાથી પાષાણના અથડાવાથી થતા આયુધોના ઘસારાના અવાજથી અને હાથીઓની મોટી ગર્જનાથી યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવી જાણે દિગ્ગજોને ત્યાં બોલાવતા હોય તેવો દેખાવ નજરે પડતો હતો. આકાશરૂપી મહાસાગર નિરંતર વહ્યા કરતાં બાણોરૂપી નદીના પૂર વડે પૂર્ણ થઈ રહ્યો હતો. નિરંતર ચાલ્યા કરતી ચક્ર, ભાલા અને તલવારની ધારાઓરૂપી મગરમચ્છોથી તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કામ પણ બહુ જ કઠણ હતું. સિંહનાદ કરી રહેલા યોદ્ધાઓ એકબીજામાં પરસ્પર અથડાતા હતા. તેમનાં બખ્તરોના ઉત્કટ અવાજથી શોભી રહેલા ઝણઝણાટનો શબ્દ આખા દ્વીપના પ્રદેશમાં ફરી વળતો હતો. પગના પ્રહાર વડે કચરાઈ ગયેલાં બાણોથી ત્યાં કાદવ જામી ગયો હતો. વહ્યા કરતી રુધિરની નદીના પ્રવાહમાં રથો અને હાથીઓ તણાતા જતા હતા. ગરુડની ક્રીડાની પેઠે પટ્ટાઓ અને અસ્ત્રો ઊંચે તથા નીચે ઊછળતાં હતાં. શત્રુઓનાં બાણરૂપી જળના તરંગને લીધે દુ:ખથી પીડાયેલા યોદ્ધાઓનાં આયુધોરૂપી જળચર પ્રાણીઓ નાસી જતાં હતાં. આયુધોનો પરસ્પર સંઘર્ષ થતાં તેમાંથી જ્વાળા ઉત્પન્ન થતી હતી અને તેથી આકાશ દેદીપ્યમાન જણાતું હતું. વળી પળિયાંથી રહિત (જુવાન) શૂરવીર પુરુષો રણસંગ્રામમાં મરાતા હતા અને દેવરૂપ થઈ જઈ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતા હતા. રજરૂપી ધોળાં વાદળાંમાં પ્રખર ચક્રરૂપી વીજળીઓ ચમકતી હતી. આકાશ આયુધો વડે અવકાશ વિનાનું થઈ ગયું હતું.

અને તેને લીધે આયુધો પૃથ્વી સુધી ન પહોંચતાં અદ્ધર ભમતાં હતાં. બાણને વરસનારા મોટા યોદ્ધાઓનો ડોળ જોઈ પ્રતિપક્ષી યોદ્ધાઓ સામે ઉત્કટ સિંહનાદ કરતા હતા. ભાંગી જઈ પૃથ્વી પર પડેલાં ગાડાંમાં ભરાવાથી પૈડાં ભાંગી જતાં કેટલાક રથો નીચે પડતા હતા. શત્રુઓ માથાં વગરનાં ધડો, યોદ્ધાઓ અને વેતાલો સાથે ભળી ગયા હતા. તેથી તેમાં ઘણા કષ્ટે પણ માંડ પ્રવેશ થાય તેવું હતું. વેતાલો શબના ઉત્તમ માંસરૂપ એવા હૃદયકમળના ભાગને ખાઈ જતા હતા. શૂરવીર પુરુષો શત્રુઓની ધોરી નસોને વીંધી નાખતા હતા. અને માથું, હાથ, ખરીઓ તથા સાથળો વગેરે શસ્ત્ર વડે ચીરી નાખતા હતા. માથા વગરનાં ધડોના હાથરૂપી વૃક્ષો આમતેમ હાલી રહ્યાં હતાં તેથી આકાશ એક જંગલ જેવું બની ગયું હતું. કૂદકા મારતા અને ચપળ હાસ્ય-વાળા વેતાલો આનંદથી ખુશખુશાલ થઈ ગયા હતા અને તેઓ પોતાના કરંડિયાઓને શબોથી ભરી લેતા હતા. બખ્તરો ધારણ કરી લઈ ભવ્ય દેખાવવાળા આડંબર વડે સુંદર દેખાતા શૂરવીર યોદ્ધાઓની ચઢી ગયેલી ભ્રૂકુટીનો મહાભયંકર દેખાવ નજરે આવતો હતો. નિયમથી શત્રુઓને અવશ્ય મારવા અથવા પોતે અવશ્ય મરવું એ શૂરવીરને એક ભૂષણરૂપ છે અને યોદ્ધાઓ તેનું જ આચરણ કરતા હતા. જ્યારે કોઈ પ્રહારને સહન કરવા અસમર્થ બની જતો હતો અને બીજાને પ્રહાર કરી શકતો નહિ, ત્યારે તેની અપાર નિંદા થતી હતી. શૂરવીર પુરુષોના શ્રેષ્ઠ હાથીઓનું મદજળ શ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું. કાળ કેવળ મનુષ્યોને મારવામાં જ રસિક છે અને તેના આનંદ-ને આ યુદ્ધથી પોષણ મળતું હતું. એ યુદ્ધની અંદર પોતાને માટે પોતાની બડાઈ ન કરનારા અને ગુપ્ત રીતે ઢંકાઈ રહેલા શૂરવીર પુરુષોનો જય તેના સ્વામી પાસે પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ રહેતો હતો. ત્યારે જે ભીરુ પુરુષો ગુપ્ત રીતે ઢંકાઈ રહ્યા હતા, તેમનું બીકણપણું પણ તેમના સ્વામીના જાણવામાં આવતું હતું. એ યુદ્ધ મનુષ્યની અંદર ગૂઢપણે રહેલા શૌર્ય આદિ ગુણોને જાગ્રત કરી દેતું હતું. જે લોકો પોતાના બાહુબળ વડે વખાણતા હતા અને દેશમાં દુર્બળ પુરુષોના આધારરૂપ હતા, તેમને એ યુદ્ધના ધનના જેવું જ પ્રિય લાગતું હતું. ત્યાં હાથી અને રથોનું એકબીજામાં પરસ્પર પછડાવું થતાં હાથીઓનાં ગંડસ્થળો ભેદાઈ જતાં હતાં અને સર્વ મદોન્મત્ત ગંધહસ્તીઓના મદનું જળ પરિશ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું. જેમ મદોન્મત્ત હાથી જળમાં પેસતાં સારસ પક્ષીઓ ચીસ નાખી ભાગી જાય છે, તેમ એ યુદ્ધમાં કેટલાક તરુણ સામંતો પણ ભયને લીધે ચીસ નાખી પોતાના હાથીને મૂકી દઈ ભાગી જતા હતા. ત્યારે વૃદ્ધ છતાં હાથચાલાકી-વાળા કેટલાક સામંતો તલવાર મારવામાં પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા. કોઈક સ્થળે યોદ્ધાઓનો સમૂહ નહિ આવ્યા છતાં ભયને લીધે મનુષ્યો ભ્રાંતિથી ભાગી ગયા હતા અને પરસ્પર પગ તળે કચરાઈ જવાથી અધમૂવા જેવા થઈ ગયા હતા. દિવસ જેમ સૂર્યનારાયણને અધીન રહે છે. તેમ તેઓ રાજાને શરણે જઈ પડતા હતા. અભિમાન-રૂપી વાયુના જોર વડે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા પુરુષો પોતાને નમી જનારને પણ કૂટી પાડતા હતા. પોતાનું પ્રાણ સમાન ધન નગરના બજારની પેઠે ત્યાં વેચાઈ જતું હતું. લૂગડાંને (ધજાને) ધારણ કરી રહેલા પતાકાઓના સમૂહ ચપળ ભુજલતાઓ જેવા જણાતા હતા. એ યુદ્ધની ભૂમિ રુધિર વડે ઉજ્જ્વળ હતી, તેથી જાણે ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીના આભૂષણરૂપ પરવાળાં પથરાઈ રહ્યાં હોય તેવો ભાસ જણાતો હતો. મંદારવૃક્ષનું અથવા મંદરા-ચળનું અથડાવું થવાથી જેમ ઊછળતા ક્ષીરસાગરના જળ સુંદર દેખાય છે. તેમ છત્રો વડે ઢંકાઈ રહેલ હથિયારોના સમૂહરૂપી પુષ્પોથી આકાશરૂપી આંગણું સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું. મહાદેવજીના ગણો, દેવતાઓ અને ગંધર્વો એ યુદ્ધમાં લડનારા યોદ્ધાઓના ઉત્સાહ આદિ શુભ ગુણોને વખાણતા હતા. ગંધર્વ આદિની પ્રતિભા વડે ફરકયા કરતી ધજાઓના અગ્રભાગને લીધે તેમ જ શસ્ત્રોરૂપી

મદિરા વડે મહોન્મત્ત બની જવાથી યોદ્ધાઓ બળદેવજી જેવા જણાતા હતા. ભેગા થઈ પ્રહાર કરનારા અસંખ્ય રાક્ષસો કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના ગુપ્ત રીતે પોતે રસ—રક્ત આદિનું ભક્ષણ કરતા હતા અને શબ આદિના ભારને ઉપાડી લઈ, તેઓ પર્વતની ગુફારૂપી પોતાના ઘરમાં રહેલા બીજા પણ ઝેરી વૃક્ષના જેવા સર્વ ઝેરી રાક્ષસોને જમાડતા હતા. કેમ જાણે ભાલાંનાં વનો જ ઊભાં હોય, એવો દેખાવ આપનાર ભાલાદારોએ કાપી નાખી ફેંકી દીધેલાં શત્રુઓનાં માથાંઓ અને હાથો વડે આકાશ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. ગોફણોથી ફેંકેલો પાષાણોનો સમૂહ આકાશરૂપી લતામાં ઊડતો હતો. મોટાં વૃક્ષો યોદ્ધાઓના ખભા ઠોકવાના અવાજથી જાણે ફાટી જતાં હોય તેમ શબ્દ કરતાં હતાં. સ્ત્રીઓના કોલાહલના શબ્દથી નગરનાં બધાં ઘરો ગાજી રહ્યાં હતાં. મંદ મંદ શબ્દ કરનારા અને અગ્નિના જેવા અતિ ઉજ્જ્વળ દેખાતા આયુધોના સમૂહો આકાશની અંદર ઝબકતા હતા. પોતાનાં ઘર અને ધનને છોડી દઈ, પ્રજા કોઈ છેટે રહેલા પ્રદેશની ભૂમિમાં નાસી જતી હતી. ચારે બાજુ આયુધોનાં વાહનો ચાલવાથી કોઈ પણ ત્યાં જોવાને ઊભું રહેતું ન હતું. જેમ પક્ષીરાજ ગરુડનો સમૂહ સર્પો વડે રહિત હોય, તેમ એ યુદ્ધભીરુ પુરુષોથી સાવ રહિત જ હતું. હાથીઓનાં ગંડસ્થલ મનુષ્યરૂપી દ્રાક્ષોને પીલવાનું જાણે મૃત્યુનું યંત્ર જ હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એ ગંડસ્થળમાં હાથીઓએ દાંતો વડે પીસી નાખ્યા છતાં જીવતા રહેલા મોટા યોદ્ધાઓને અત્યંત સંકટ ભોગવવું પડતું હતું. યંત્રમાંથી નીકળતા પાષાણો પછડાઈ જતાં વસ્ત્રમાં છુપાવી રાખેલાં હથિયારો કચરાઈ જઈ ચૂરેચૂરા થઈ જતાં હતાં. યોદ્ધાઓની ગર્જના સાંભળી હાથીઓના સમૂહો સામી ગર્જનાઓ કરતા હતા અને તેથી ગુફાઓ પણ ગાજી રહેતી હતી. પર્વતોની ગુફામાં શબ્દ પહોંચવાથી ઊઠેલા પડછંદાના શબ્દોથી તેનો અંદરનો સર્વ ભાગ ગાજી રહેતો હતો. જે યોદ્ધાઓ જન્મથી માંડી મોટા યત્ન વડે મેળવેલા પોતાના પ્રાણના સર્વસ્વરૂપ સર્વ બળને પ્રકટ કરતા હતા, તે શૂરવીર પુરુષો જ એ રણમાં જય મેળવતા હતા. શસ્ત્રોનું એકબીજામાં અથડાવું થતાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે અને નિરંતર થયા કરતા અગ્નિના ભડકા વડે માણસોનો ઘાણ વળી જતો હતો. ક્ષણે ક્ષણે અનેકરૂપે થનારાં દ્વંદ્વયુદ્ધો વડે એ યુદ્ધનો અંત જ આવતો ન હતો. જાણે શંકરના આધારરૂપ શુદ્ધ મૂર્તિમાન કૈલાસ પર્વત હોય તેવા શુદ્ધ દેખાતા, મરતાં મરતાં અવશેષ રહેલા અને સૈન્યના સારરૂપ એવા ઉત્તમ યોદ્ધાઓના સમૂહો વડે તે રણક્ષેત્ર ચારે બાજુ વીંટાયેલું જણાતું હતું. જે શૂરવીર પુરુષોને રણમાં મરવું એ જીવિતના કરતાં પણ પ્રિય જણાતું હતું અને રણમાંથી નાસી આવી જીવતા રહેવું એ મરવા કરતાં પણ બહુ બૂરું લાગતું હતું, તે ઉદાર વીર પુરુષો ત્યાં ભેગા થયા હતા અને તેઓ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાથી મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ હતા. એ યુદ્ધની અંદર ઉત્તમ હાથીઓરૂપી કમળો કપાઈ જઈ આકાશમાં ઊડયા કરતાં હતાં. સારસ પક્ષીઓ જેમ તળાવની અંદર દીપી નીકળે છે, તેમ એ યુદ્ધમાં અતિ બળવાન યોદ્ધાઓ ઝળકી ઊઠતા હતા. ગોફણના ફેંકવાના પ્રવાહરૂપી નદીઓના અવાજથી તત્કાળ કપાઈ ગયેલાં તથા આકાશમાં ઊડતાં માથાંના (ખોપરીના) શબ્દોથી, બાણરૂપી જળની વૃષ્ટિ કરનાર યોદ્ધાઓના સિંહનાદથી, આકાશમાં ફેલાઈ ગયેલા આયુધોના અવાજથી અને ઘોડાઓના સમૂહોની તથા હાથીઓની ગર્જનાથી એ યુદ્ધ ભરાઈ ગયું હતું અને કાન બહેરા થઈ જવાથી તેમાં કશું સંભળાતું ન હતું. તે યુદ્ધ સંધિના બંધોથી રહિત એક સળંગ પાષાણના ગર્ભના જેવું સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું.

यंत्राश्मक्षेपणानां प्रसरणखरिताधूकृतैः फूत्कृतैर्द्राक् क्रान्तानां व्योम्नि मूर्ध्नां शरस लिलमुचां सैनिकानां च नादः । टांकारैरायुधानां नभसि विसरतामश्ववर्गेभवर्गैरासीद्भिः संधिबन्धोपलजठरजडं जीर्णकर्णं गतं तत् ॥ ९७ ॥

સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો*

વિપશ્ચિત્ રાજા પોતે યુદ્ધમાં ઊતર્યો

वसिष्ठ उवाच

इति कल्पांतसदृशे यत्ते समरसंभ्रमे ।
पतन्तीषूत्पतन्तीषु सेनासु समरेजिरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ પ્રલયના જેવો રણ-સંગ્રામ પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો હતો અને રણાંગણમાં સેનાઓનું જવું—આવવું થતું હતું. આકાશની અંદર તૂરી, ભેરી, મોટા શંખો અને ખડ્ગોનો અવાજ સંભળાતો હતો તેમ જ વીર પુરુષોના ધનુષ્યના શબ્દોનો ઊંચો સ્વર થઈ રહ્યો હતો. યોદ્ધાઓનો સમૂહ અન્યોન્ય એકબીજાને કઠોર સંઘર્ષથી અંદર ન પેસી શકાય એવો થઈ ગયો હતો અને કાનને અપ્રિય લાગે એવા અવાજની સાથે ભાંગી પડતાં બખ્તરોના કકડાનો શબ્દ કાને પડતો હતો, વળી વિપશ્ચિત રાજાના પક્ષની સેના લતાની પેઠે કપાવા લાગી અને કાંઈક નાસવા લાગી તથા મૂર્છા પામવા લાગી. ત્યારે અવાજથી દિશાઓને પૂરી દેનારો રાજાને યુદ્ધમાં ચડવા માટેનો દુંદુભિનો ડંકો વાગ્યો અને તે ચારે દિશા-ઓને વજ્ર વડે પૂર્ણ પ્રલયકાળની મેઘની ગર્જનાના જેવો મહાગંભીર હતો. તે એક જ સમયે ફાટી પડેલા કુલાચલ પર્વતના કડાકાના જેવો અતિ તીવ્ર હતો અને ઉત્પન્ન થયા કરતા પોતાના ગંભીર નાદથી દિશાઓના બધા તટોને જડ બનાવી દેતો હતો. હવે એ વિપશ્ચિત રાજા જાણે મૂર્તિમાન લોકપાલો જ આવી ઊભા હોય તેવા દેખાતા અને કેમ જાણે નારાયણના ચાર ભુજો જ મૂર્તિમાન થઈ આવ્યા હોય તેવા જણાતા પોતાના ચાર દેહો વડે ચારે દિશામાં નીકળી પડયો. એ રાજા પોતાની મોટી ચતુરંગ સેનાને સાથે લઈ ઘણા શ્રમ વડે મોટી હવેલીવાળા પોતાના નગરની બહાર નીકળ્યો. તેણે બહાર નીકળી જોયું તો તેને પોતાનું સૈન્ય બહુ થોડું દેખાવા લાગ્યું અને શત્રુનું સૈન્ય બહુ બળવાન જોવામાં આવ્યું. તે શત્રુનું સૈન્ય મોટી ગર્જના કરી રહ્યું હતું. મહાભયંકર દેખાતું હતું અને જાણે પ્રલય કરવા સારુ મહાસાગર યુદ્ધમાં ઊછળી રહ્યો હોય એવું જણાતું હતું. બાણોરૂપી બિંદુ-ઓથી તે ભરપૂર હતું. મગરમચ્છના આકારે ગોઠવેલી વ્યૂહરચના વડે તે વ્યાપ્ત હતુ. હાથીના આકારે બનાવેલી વ્યૂહરચનાથી તે યુક્ત હતું અને તરંગના જેવી ગોઠવાયેલી વ્યૂહરચના વડે તે વિસ્તારવાળું જણાતું હતું. તેમાં ચંદ્રની પેઠે ગોળ આકારે ગોઠવેલા વ્યૂહો પણ દેખાતા હતા. મનુષ્યોરૂપી તરંગો અંદર ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા. ચાલતા સેંકડો રથોરૂપી ચકરીઓ પડયા કરતી હતી અને પતાકારૂપી લહરીઓના સમૂહો સ્ફુર્યા કરતા હતા. ફર્યા કરતાં છત્રોરૂપી ફીણો તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં, તેમાં ઘોડાઓના ખોંખારારૂપી જળજંતુઓના અવાજ કાને સંભળાતા હતા, હથિયારોરૂપી જળ તેમાં ભર્યું હતું અને તે વહ્યા કરતી શસ્ત્રોની ધારા વડે સુશોભિત દેખાતું હતું. વળી તર્યા કરતા ચપળ હાથીઓ-રૂપી જળઘોડાઓનો સમૂહ તરંગોની પેઠે તેમાં દેખાતો હતો, શસ્ત્રોરૂપી જળની અંદર કાળા નાગની પેઠે પાપી મ્લેચ્છ લોકો ભમતા હતા ને લોકોના ગળગળા અવાજો પણ તેમાં સાંભળવામાં આવતા હતા. ગુફાઓમાં ભમવાથી ક્ષોભ પામી ગયેલા પવન વડે ત્યાં ધાંધાટ મચી રહ્યો હતો. એ શત્રુ સૈન્યરૂપી મહાસાગરના શરીરની અંદર નીચા અને ઊંચા થતા હાથીઓના અનેક વ્યાપારો થયા કરતા હતા. જાણે મોટા પર્વતો જળમાં ડૂબતા હોય અને પાછા બહાર નીકળતા હોય તેવું દેખાતું હતું. એ સેનારૂપી સાગરમાં રહેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓ ક્રીડા વડે પર્વતોની સાથે અથડાતા હતા. જાણે અકાળે પ્રલયકાળની દશા આવી લાગી હોય એવો તેનો આકાર ગંભીર દેખાતો હતો. સેના વડે વ્યાપ્ત પૃથ્વી અને આકાશરૂપી છિદ્રમાં ભરપૂરપણે પથરાઈ રહેલા રુધિરનો જાણે મોટો મહાસાગર ભર્યો હોય એવો ભાવ

*** આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમાં પોતાના સૈન્યનો હ્રાસ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધભૂમિમાં આવી, વાયવ્ય અસ્ત્રોથી શત્રુઓનો ક્ષય કરશે, તે વર્ણવાશે.**

થઈ રહ્યો હતો. પ્રકાશી રહેલાં અનેક આયુધોના ટુકડાઓરૂપી ઊછળતાં રત્નો વડે રણભૂમિનો અંદરનો સર્વ ભાગ છવાઈ રહ્યો હતો. સેનાના વ્યૂહો ચાલતા હતા. એટલે યંત્રના પાષાણો અને ગોફણના પાષાણો જુદા જુદા ભાગમાં ચારે બાજુ ઊડયા કરતા હતા. ગ્રાકળ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલાં સંધ્યાકાળના વાદળાંનાં સમૂહની પેઠે સર્વ ભાગ રત્નોરૂપી જળબિંદુઓ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. કોઈક ઠેકાણે તો આયુધોરૂપી વાદળાં રજરૂપી જળને વહન કરી તેનું પાન કરી જતા હતા. રણની અંદર ઊભેલા શત્રુસૈન્યરૂપી સમુદ્રને જોઈ વિપશ્ચિત રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'હું આનું અગસ્ત્યમુનિની પેઠે પાન કરી જાઉં.' પછી જેમ ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા મહાદેવજી શિખરોના આધારરૂપ મેરુપર્વતોરૂપી ધનુષ્યની અંદર પોતાના અસ્ત્રને સાંધે, તેમ એ રાજાએ એ રણરૂપી સમુદ્રને પી જવા માટે વાયવ્યાસ્ત્રનું સ્મરણ કર્યું અને તેને ચારે દિશાઓ તરફ સાંધ્યું. પોતાના દેશના સૈન્યના શ્રેય માટે અને શાંતિ માટે રાજાએ અગ્નિદેવને નમસ્કાર કર્યા, તે સંબંધી કાંઈ જપ કર્યા અને તે દારુણ વાયવ્યાસ્ત્રને શત્રુની સેના તરફ મૂકયું. જેમ એણે એ વાયવ્યાસ્ત્રને મૂકયું, તેમ તેની સહાય માટે તેણે શત્રુરૂપી તડકાને શાંત કરવા માટે પર્જન્યાસ્ત્રને પણ મૂકયું. એ પર્જન્યાસ્ત્ર બીજાં મોટાં અસ્ત્રોમાં એક મુખ્ય પંક્તિ ધરાવતું હતું. આમ ચારે દિશાઓમાં એ બે અસ્ત્રો મૂકવામાં આવ્યાં, એટલે આડરૂપે થઈ રહેલા એ રાજાના ધનુષ્યમાંથી દિશાઓના મંડળને પૂરી દેનારી બાણની અસંખ્ય નદીઓ વહેવા લાગી. વળી ત્યાં ત્રિશૂળની નદીઓ વહેવા લાગી. ત્યાં સાંગ, ભુશુંડી, મુદ્‌ગર, ભાલા અને ચક્ર આદિ આયુધોની નદીઓ વેગથી વહેવા લાગી. વળી ત્યાં પરશુ, તોમર, ગોફણ, પાષાણ આદિની નદીઓ વેગથી ચાલવા લાગી. ત્યારે પવનો પણ જાણે પ્રલયકાળનું સૂચન કરતા હોય તેવા મહાભયંકર વાતા હતા. ત્યારે વજ્રોની નદીઓનું, વીજળીઓની નદીનું અને જળધારાઓની નદીઓનું પૂર ચાલતું હતું તથા ખડ્‌ગોની વૃષ્ટિ પણ ત્યાં વહેવા લાગી હતી. બાણોની સાથે જળની અને પવનની મોટી વૃષ્ટિ વડે વૃદ્ધિ પામેલા જાણે મૂર્તિમાન ઉત્પાતો જ હોય તેમ પુષ્ટ થઈ ગયેલા સર્પો પણ જાણે પ્રલયકાળમાં ફાટેલા મોટા પર્વતોમાંથી નીકળી પડતા હોય તેમ એ સમયે નીકળતા હતા. એ વિપશ્ચિત રાજાનાં અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વડે શત્રુનો સેનારૂપી સાગર કશા પણ વિલંબ વિના જ તત્કાળ ધૂળના ઢગલાની પેઠે ચારે બાજુ ઊડી કયાંય જતો રહ્યો. જળ, વજ્ર અને શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વડે તથા પ્રપંચ પવનો વડે શત્રુના સૈન્યો પાળરૂપી બંધન વિનાનાં થઈ રહેલાં તળાવોની પેઠે ચારે બાજુ ભાગવા લાગ્યાં. શત્રુની ચારે અંગવાળી સેનાઓનો સમૂહ પાછો હઠી જઈ વર્ષાઋતુમાં પર્વતમાં વહ્યા કરતા નદીના મોટા પ્રવાહની પેઠે પલાયન કરી ચારે દિશાઓમાં જતો રહ્યો. વાયુના પ્રવાહ વડે ઊડયા કરતા સ્વેદ વડે આર્દ્ર અને કપાઈ પડેલાં પતાકાઓની ધજાઓરૂપી વૃક્ષો, નાસતાં એવાં શત્રુસૈન્યરૂપી નદીમાં તણાતાં જતાં હતાં તથા મણીનાં પુષ્પોની સાથે ચપળ તલવારોરૂપી લતાનાં વનો અથડાતાં હતાં. નાસવાની અશકિતને લીધે આળોટયા કરતાં પુષ્ટ મનુષ્યોરૂપી પાષાણોના બિંદુરૂપે પથરાઈ ગયેલાં રુધિર વડે એવો તો બીભત્સ દેખાવ નજરે આવતો હતો કે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ ન હતું. નાસતાં પડી જવાથી મૂર્છિત થઈ ગયેલા યોદ્ધાઓના ઘોઘરા અવાજથી હૃદય ભેદાઈ જાય તેમ થઈ રહ્યું હતું. પ્રવાહમાં વહ્યા જતા મોટા હાથીઓના દાંતનું વૃક્ષોની સાથે અથડાવું થવાથી ચડચડાટનો અવાજ થતો હતો અને તે ગાજતા મેઘનો પણ તિરસ્કાર કરતો હતો. શસ્ત્રો સાથે શિલા આદિનો સંઘર્ષ થતાં તેમાંથી શબ્દો ઉત્પન્ન થતા હતા અને તે નદીના કાંઠાના વૃક્ષોમાં રહેલા પુષ્પોમાં ગુંજારવ કરતા ભમરાઓના શબ્દનું અનુકરણ કરતા હતા. ત્યાં ખોંખારા મારતા અને તરતા ચપળ ઘોડાઓરૂપી તરંગો

જોવામાં આવતા હતા. રથ આદિનું અને યોદ્ધાઓના ચક્રોનું શિલાઓમાં અથડાવું થતાં ત્યાં એક જાતનો વિચિત્ર શબ્દ પેદા થતો હતો અને તેને બીજા પક્ષીઓના અવાજથી પુષ્ટિ મળતી હતી. પાયદળ, રથ, હાથી અને ઘોડાઓનું શિલાઓ સાથે અથડાવું થતું હતું અને તેથી અનેક જાતની વિટંબણાઓ થતી હતી. કાનને અપ્રિય લાગે એવા હણહણાટ ઘોડાઓના, માણસોના અને પક્ષી આદિના અનેક જાતના અવાજો ચારે બાજુ ઘટ્ટપણે સંભળાતા હતા. 'મર્યા, મર્યા' એવા મનુષ્યોના ઘાટા કોલાહલથી નાસતી શત્રુસેના આકુળ બની ગઈ હતી. સોનારૂપી જળની જનસમૂહરૂપી મોટી કરચલીઓ ચકરીઓમાં ગળગળો અવાજ ચાલુ રહ્યો હતો. રુધિરનાં બિંદુઓની ઝાકળના જેવી વૃષ્ટિ થવાથી જાણે સંધ્યાકાળનાં વાદળાંનો ચંદરવો બાંધવામાં આવ્યો હોય તેવો ભાવ દેખાતો હતો. જેમ નદીના તરંગો વડે વડલાઓ ઊખડી પડે, તેમ ઊછળતાં શસ્ત્રો વડે જળથી નમી ગયેલાં વાદળાં ઊખડી જતાં હતાં. વૃષ્ટિને લીધે કાદવવાળા થઈ રહેલા પૃથ્વીરૂપી તટને રસ્તો કરવા માટે ખોદીને સાફ અને સુશોભિત કરવામાં આવતું હતું. ભાલા, શૂળ, ગદા અને તોમરને ધારણ કરી રહેલા લડવૈયાઓ નાસતા હતા, તેથી જાણે તાલોનું વન જ નાસ્યું જતું હતું એમ લાગતું હતું. ભયને લીધે આક્રંદ કરી રહેલાં ભીરુ માણસોથી મૃગલાંનાં બચ્ચાં ભયભીત થઈ જતાં હતાં. મરી ગયેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓના સમૂહરૂપી જૂનાં પાંદડાંથી તે સ્થાન અવકાશ વિનાનું થઈ રહ્યું હતું. કચરાવાથી દળાઈ જતા મનુષ્યોના દેહમાંથી નીકળતા ચરબી ને માંસરૂપી કાદવ વડે ત્યાં કેમ જાણે ખરેખર કાદવ જામી ગયો હોય એમ જણાતું હતું. ત્યાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા અને ખરીઓ નીચે આવવાથી દળાઈ ગયેલાં મોટાં હાડકાંરૂપી ઘાટી રેતી, પથરાઈ ગઈ હતી. વહ્યા જતા શિલાઓના સમૂહો અને કરોડો કાષ્ઠો પરસ્પર અથડાતાં હતાં અને તેમાંથી કડકડાટીનો અવાજ થતો હતો. પ્રલયકાળના જેવા વરસાદો ગાજતા હતા, પ્રલયકાળના જેવા વાયુઓ વાતા હતા, પ્રલયકાળના જેવી વૃષ્ટિઓ પડતી હતી અને પ્રલયકાળના જેવા વજ્રપાતો થતા હતા. પૃથ્વીનો બધો ભાગ કાદવવાળો થઈ ગયો હતો અને સર્વ સ્થળે જળ પથરાઈ રહ્યું હતું. અત્યંત શીતળતાને લીધે સદાકાળ આર્દ્ર રહેનારી જળધારાઓએ આકાશમાં પોતાનાં સ્થાનો બાંધ્યાં હતાં. સર્વ નગરોનાં અને ગામડાંનાં ઘરો અગ્નિ વડે સળગતાં હતાં. પ્રજાના, ઘોડાઓના, હાથીઓના અને પાયદળના આક્રંદ વડે સર્વત્ર ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વીમાં ચારે બાજુ રથના શબ્દો સંભળાતા હતા. આકાશમાં મેઘની ગર્જના થઈ રહી હતી અને તેનો ઘાટો શબ્દ સંભળાતો હતો. ચાર દિશાઓમાં વિપશ્ચિત રાજાનાં ચારે ધનુષ્યનો ઊંચો સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. વીજળીઓના સમૂહનો વિસ્તાર કરનારા મેઘો પરસ્પર અથડાતા હતા. વળી બાણ, સાંગ, ગદા, ભાલા અને ગોફણ આદિની વૃષ્ટિઓ થતી હતી. આ સર્વત્ર થવાથી શત્રુના સેનાધિપતિ રાજાઓનાં અસંખ્ય સૈન્યો ચારે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યાં. અને મચ્છરાંના સમૂહની પેઠે તે નાશ પામ્યાં. અગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત વનના જેવા દેખાતા આયુધોના સમૂહોથી તથા મનુષ્યને અગ્નિને લીધે આકુળ બનાવી દેનારા મેઘને લીધે થનારાં વજ્રોની વૃષ્ટિના પડવાથી શત્રુઓનાં સૈન્યો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ વડવાનળમાં પેસી જનારાં તથા સમુદ્રના ચંચળ જળમાં તરંગો વડે ગોથાં ખાયા કરતાં નિર્બળ જળજંતુઓની જેમ વિહ્વળ બની ગયાં હતાં.

उद्दामरावकवनोपमहेतिसार्थमेघानलाकुलजनाशनिवर्षपातैः । आसन्बलानि चपलाब्धिजलाबलानि पर्याकुलानि वडवाग्निमिवाविशन्ति॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચતુર્દિગ્ગતબલદ્રવણ' નામનો સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો*

શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ

वसिष्ठ उवाच

लोकहारांबरव्यालं चेदिचंदनकाननम् ।
छिन्नं परशुधाराभिः पतितं दक्षिणार्णवे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રમણીય હારો અને વસ્ત્રોરૂપી સર્પોવાળું ચેદીદેશના યોદ્ધાઓરૂપી ચંદનવન વિપશ્ચિત રાજાની પરશુની ધારાઓથી કપાઈ જઈ દક્ષિણ સમુદ્રમાં જઈ પડ્યું. પારસિક દેશના યોદ્ધાઓ અસ્ત્રોના પૂરમાં પાંદડાંની પેઠે તણાવા લાગ્યા અને મોહને લીધે એકબીજામાં પરસ્પર પ્રહાર કરી તેઓ નેતર તથા અશોક વડે સુશોભિત કોઈ એક પ્રદેશમાં નાશ પામ્યાં. દરદદેશના યોદ્ધાઓનાં હૃદય ભયથી ચિરાઈ ગયાં અને તેઓ દર્દુરાચલ પર્વતની ગુફાઓનાં અતિ ઊંડાં છિદ્રોમાં પેસી ગયા. બાણ, ભાલાઓ, તલવારો અને પરશુઓરૂપ આયુધોની ધારાઓના અગ્રભાગથી થઈ ગયેલા શિલા, કવચ આદિના ભૂકારૂપી ઝાકળને ધારણ કરી રહેલા, વીજળીઓ વડે સુશોભિત અને આયુધોવાળા (વારુણાસ્ત્ર નાખવાથી થયેલા) મેઘો ત્યાં વરસતા હતા. પરસ્પર એકબીજામાં પ્રહાર કરવાથી, દાંતો ભરાવાને લીધે હાથીઓ દેહમાંથી વહ્યા જતા રુધિરના સમૂહથી પીડાતા હતા, અને તેઓ જાણે મૃત્યુનું ઉદર પૂર્ણ કરવાના અનેક કોળિયા હોય તેવા દેખાતા હતા. ભયંકર તોમરોના પ્રવાહ વાગવાથી દરદદેશના યોદ્ધાઓ રાત્રિમાં રૈવતાચળમાં (ગિરનારમાં) સંતાઈ રહ્યા હતા અને આકાર વડે પુરુષોને છેતરનારી પિશાચીઓ તેમના અંગના કટકા કરી ખાઈ જતી હતી. તાડી અને તમાલ વડે ગહન જૂના જંગલની અંદર દશાર્ણ દેશના યોદ્ધાઓ સંતાઈ ગયા હતા અને સિંહોએ તે વનની અંદર પ્રવેશ કરી તેમનાં ગળાં ઉપર પગ મૂકી તેમને ફાડી ખાધા હતા. આથી તેઓ મરણશરણ થયા હતા. પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે ગયેલા અને નાળિયેરીવાળી કિનારાની પૃથ્વીમાં સંતાઈ રહેલા યવનદેશના યોદ્ધાઓને મગરમચ્છોના સમૂહો ગળી ગયા હતા, તેથી તેઓ પ્રાણ વિનાના થઈ ગયા હતા. શકદેશના યોદ્ધાઓ, કાળા લોહ વડે બનાવેલાં બાણોના સમૂહને એક પળવાર પણ સહન કરી શકયા નહિ અને રમઠદેશના યોદ્ધાઓ પણ પવનથી કંપતા કમલિનીના ખંડોની પેઠે કંપાયમાન પ્રાણવાળા થઈ ગયા. પોતાનામાં છુપાઈ રહેલા, નાસી જતા, શ્યામ વર્ણવાળા અને સ્વર્ગમાર્ગમાં જનારા યોદ્ધાઓથી શ્રવણનક્ષત્રના આકારનાં જેવાં ત્રણ શિખરોમાં અગ્રભાગને ધારણ કરી રહેલો મહેન્દ્રપર્વત વીંટાઈ રહ્યો હતો અને તે જાણે મેઘોના સમૂહોથી જ વીંટાયેલો હોય એવો દેખાતો હતો. સુવર્ણનાં આભૂષણોથી સુંદર આકારવાળી દેખાતી કેટલાક યોદ્ધાઓની સેનાને રસ્તામાં પ્રથમ ચોરો લૂંટી લેતા હતા અને પછી એકાંતસ્થળમાં રાક્ષસો ખાઈ જતા હતા, તેથી તે મરણને શરણ થઈ જતી હતી. જેમ આકાશ નક્ષત્રોના સમૂહથી શોભે, તેમ તે સમયે યુદ્ધની ભૂમિ ચોતરફ ફર્યા કરતા અને બળતાં ઊંબાડિયાંને ધારણ કરી રહેલા દેદીપ્યમાન રાક્ષસોથી અત્યંત શોભતી હતી. વિપશ્ચિત રાજાનો વિજય થતાં જળની ધારાઓને ધારણ કરી રહેલાં પૃથ્વીનાં છિદ્રોમાં ગર્જનાના પ્રતિધ્વનિને લીધે મૃદંગના જેવો ગંભીર સ્વર પેદા થયો હતો. તેથી જગતરૂપી ગુફાની અંદર નિવાસ કરી રહેલું આકાશ જાણે વિપશ્ચિત રાજાના યશને ગાવા માટે તત્પર થઈ ગયેલું હોય એમ જણાતુ હતું. માછલાંને વિહાર કરવા માટે જંગલરૂપે શેવાળવાળા નાના તળાવમાં રહેનારાં મત્સ્યો જ્યારે એ તળાવ દૈવયોગથી સુકાઈ જાય છે, ત્યારે જેમ શરણ વગરનાં થઈ મરી જાય છે, તેમ દ્વીપાંતરના યોદ્ધાઓ ચક્રોના પ્રહારોથી જર્જર બની જઈ જીવિતનો ત્યાગ કરતા હતા. બીજાં દ્વીપાંતરોના યોદ્ધાઓ

*** આ એકસોબારમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત રાજાના શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ જે જે દેશના હતા અને જેવી રીતે તેમનો નાશ થયો હતો તથા જેવી રીતે તેઓ ચારે દિશામાં નાસી ગયા હતા, તે વિષે વર્ણન આવશે.**

પરાજય પામીને સહ્યાદ્રિમાં સાત રાત્રિ સંતાઈ રહ્યા હતા અને ઉપચાર આદિ વડે કાંઈક સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવ્યા હતા. તેઓ પણ વૃષ્ટિથી પીડિત થઈ જઈ ઘણી મહેનતે ધીરે ધીરે સ્વદેશ તરફ ચાલ્યા જતા હતા. ગાંધારદેશના યોદ્ધાઓ ગંધમાદન વનનાં પુન્નાગ વૃક્ષોનાં વનોની કુંજોમાં ભેળા થઈ ગયા હતા. અને વિદ્યાધરોની કુમારિકાઓ તેમની રક્ષા કરતી હતી. વિપશ્ચિત રાજાના હાથથી છૂટેલાં અને પવન અનુકૂળ હોવાથી વેગવાળાં ચક્રોના વરસાદોથી હૂણ, ચીન અને કિરાતદેશના યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો કમળોની પેઠે કપાઈ પડયાં હતાં. નિલીપદેશના યોદ્ધાઓ કમલિનીના નાળની અંદર રહેલા કાંટાઓની પેઠે નિશ્ચલ થઈ રહ્યા હતા અને વિપશ્ચિત રાજાના ભયથી પ્રત્યેક વૃક્ષમાં જાણે એકરૂપ જ થઈને ઘણા લાંબા કાળ સુધી છુપાઈ રહ્યા હતા. સુંદર મૃગો અને પક્ષીઓની વિહાર કરવાની રંગભૂમિ રૂપ પર્વતોની વનભૂમિઓમાં વિપશ્ચિત રાજાનાં બાણોના પ્રહારથી ચારે દિશામાં મોટો ક્ષોભ થઈ રહ્યો હતો. કરંજોના વનના જેવા ક્રૂર અને ચારે લોકોના પ્રદેશમાં જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાક યોદ્ધાઓ લૂંટારાના દેશમાં કરંજ આદિનાં વનોની ઝાડીઓમાં સંતાઈ ગયા હતા. પારસિક દેશના યોદ્ધાઓ પોતાના પૂર વડે સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી ગયા હતા અને પ્રલયમાં જેમ તારાઓ નીચે પડે, તેમ તેઓ તે દેશના પવન વડે પવિત્ર થઈ જઈ નીચે પડી જતા હતા. ત્યાં સમુદ્રોની સાથે અથડાયા કરતા, પાષાણોને ઉછાળવાથી પર્વતોનાં શિખરોમાં ચિહ્નોને ઉત્પન્ન કરનારા, સર્વ દિશાઓનાં વનોને લૂંટી લેનારા અને પ્રલયની શંકા ઉત્પન્ન કરનારા વાયુઓ વાતા હતા. અત્યંત ક્ષોભ પામેલાં આયુધોથી તથા પવનોથી દશે દિશાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, ચારે બાજુ વૃષ્ટિઓ પડયા કરતી હતી, કાદવથી તથા જળથી સર્વ ભાગ ભીંજાઈ ગયો હતો અને વરસાદની વીજળીઓના કડાકા થતા હતા. શબ્દ કરનારા પ્રચંડ પવનોને લીધે પૃથ્વીની અંદર મહાસાગરના વેગની પેઠે વિચિત્ર શબ્દની સાથે ઝાકળ પડતું હતું. જેમ ભમરાઓ કમળમાંથી નીચે પડી જાય છે, તેમ રથમાં બેઠેલા વિદૂર દેશના યોદ્ધાઓ પવનના ઝપાટાઓને લીધે પોતાના રથોમાંથી તળાવના જળમાં તરંગની જેવા અવાજની સાથે નીચે પડી જતા હતા. શત્રુઓના પાયદળની સેના, પોતાની પાસે આયુધોનો સમુદાય છતાં વિપશ્ચિત્ રાજાનાં ચક્રોના સમૂહના પ્રહારને નેત્રમાંથી પડતાં અશ્રુઓને કારણે આંધળી ભીંત થઈ ગઈ હતી. જેમ જળની વૃષ્ટિ પડતાં રજનો સમૂહ ઊડી શકતો નથી, તેમ તે નાસી જવાને પણ સમર્થ થઈ શકી નહોતી. હૂણદેશના યોદ્ધાઓ ઉત્તર તરફના સાગરની રેતીમાં ઠેઠ માથા સુધી ખૂંચી ગયા હતા. આથી જેમ કાદવની અંદર ખૂંચી ગયેલા લોઢાનું શૂળ કાદવના સંપર્કથી ગળી જાય છે, તેમ તેઓ ગળી જતા હતા. વિપશ્ચિત રાજાએ શકદેશના યોદ્ધાઓના પૂર્વસમુદ્રને તીરે આવેલાં એલચીનાં વનોની પંક્તિઓમાં પકડી લઈ જઈ, એક દિવસ પર્યંત બાંધી મૂકયાં હતા અને પછી દયા આવતાં છોડી મૂકયા હતા; તેથી તેઓ યમલોકમાં ગયા ન હતા. મદ્રદેશના યોદ્ધાઓ મહેન્દ્રાચળ પર્વતમાં દુ:ખને લીધે મંદ મંદ આક્રંદ કરતા હતા, આકાશના જેવાં ઊંચા પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે પડી જતા હતા અને તેમને ઉત્તમ મુનિઓ પોતાના આશ્રમમાં રહેલા મૃગોની પેઠે આશ્વાસન આપતા હતા. સહ્યાદ્રિની અંદર પેઠેલા કેટલાક યોદ્ધાઓ દૈવયોગે કુળદેવી અંબિકાની ગુફામાં જઈ પહોંચ્યા અને તેની કૃપાથી તેઓ આ લોક અને પરલોક સંબંધી ઈચ્છિત ફળ પામ્યા; કેમ કે કોઈક ભાગ્યોદયના સમયમાં કાકતાલીયયોગે અનર્થમાંથી પણ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દશાર્ણદેશના યોદ્ધાઓ દર્દુર નામના પર્વતનાં અરણ્યોમાં જૂનાં પાંદડાંની પેઠે જઈ પડયા હતા અને અજ્ઞાનને લીધે ઝેરી ફળોને ખાઈ લઈ પોતાની મેળે જ મરી ગયા હતા. હૈહયદેશના યોદ્ધાઓ દૈવયોગે હિમાલયમાં વિશલ્યકરણી નામ-

ની ઔષધિનું ભક્ષણ કરીને વિદ્યાધરોની પેઠે આકાશચારી થઈ પોતાને ઘેર જઈ પહોંચ્યા હતા. બંગદેશના યોદ્ધાઓએ હિમાલય સંબંધી ઔષધિ ખાવાથી પછવાડે લાગેલા નરોને મ્લાન કરી દીધા હતા. તેમના પોતાનાં મુકુટનાં પુષ્પો પણ ચિમળાઈ ગયાં હતાં અને બધાં બાણો ખપી ગયાં હતાં. આથી તેઓ ખાલી ધનુષ્યને (ભાથાને) સાથે લઈ પોતાના ઘરમાં આવી સંતાઈ રહ્યા હતા અને જાણે પિશાચપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય, તેમ આજ દિવસ સુધી પણ બહાર જોવામાં આવતા નથી. અંગદેશના યોદ્ધાઓ વિદ્યાધરના પદને આપનારાં ફળોનું ભક્ષણ કરી વિદ્યાધરરૂપ થઈ ગયા હતા અને સ્વર્ગમાં વિદ્યાધરીઓની સાથે ક્રીડા કરતા હતા. પારસિકદેશના યોદ્ધાઓ તાલી અને તમાલોવાળા પ્રદેશમાં પેઠા એટલે શત્રુઓએ અંગમાં પ્રહાર કરવાથી તેઓ મૂર્છાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા અને તેમાં ભ્રમને લીધે જાણે પોતે વિમાનમાં બેસી ઊડતા હોય એવું તેમને જણાતું હતું. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! કલિંગદેશની ચતુરંગ સેનામાં ચપળ હાથીઓ પણ પ્રહારને લીધે નિર્બળ થઈ ગયા હતા અને તે પોતાનાં અંગોનો સંહાર થઈ જવાથી પલાયન કરતાં રણભૂમિમાં જ પડી જઈ મરણને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા. શત્રુ-સૈન્ય ચડી આવ્યું, ત્યારે શાલ્વદેશના યોદ્ધાઓ બાણો, શિલાઓ અને જળવૃષ્ટિમાં પડીને પોતાના સ્વામી સાથે નિર્જીવ થઈ પડ્યા હતા અને તેઓ આજે પણ તે તે દેશમાં ગ્રામદેવતાની પ્રતિમારૂપે પૂજાય છે. પ્રત્યેક દિશામાં પલાયન કરી જનારા અસંખ્ય પુરુષો ચપળ તરંગવાળા સાગરોમાં લય પામી જતા હતા. ક્ષેત્રોમાં, અરણ્યોમાં, નગરોમાં, જળોમાં, સ્થળોમાં, પર્વતોમાં, તટોમાં, ખેતરોમાં, પાણી પહોંચાડવા બાંધી રાખેલી જળની પરનાળોમાં, સીમાડાના મનોહર એવા આગળના પ્રદેશોમાં, નદીઓમાં, સમુદ્રોમાં, ભૈરવજપ ખાવાનાં સ્થળોમાં, વૃક્ષોમાં, ગામડાંમાં, જકાત ચૂકવવાનાં માંડવી આદિ સ્થળોમાં, પર્વતના કૂવાઓમાં, ગુફાઓમાં અને ઘરોમાં સેનાનો એટલો તો ઘાણ વળી ગયો હતો કે તેની ગણના કરવાને પણ કોણ સમર્થ થઈ શકે? ૧—૩૯

क्षेत्राटवीपुरजलस्थलशालकूलकुल्याग्रहार-
सरिदब्धिभृगुद्रुमेषु । ग्रामारपङ्क्तिगिरिकूपगुहा-
गृहेषु भग्नानि कः कलयितुं कुबलानि शक्तः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'બલપરિભ્રંશ' નામનો સર્ગ
૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો*

સમુદ્રના વૈભવનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

बलान्यनुलरंतोऽथ तदित्थं द्रवतां द्विषाम् ।
दूराद्दूरतरं प्राप्तास्त्वारस्ते विपश्चितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: શત્રુઓનાં નાસી જતાં સૈન્યની પછવાડે દોડતા ચારે વિપશ્ચિત રાજાઓ ઘણે જ છેટે ચાલ્યા ગયા. સર્વશક્તિમાન અને ચિન્મય એક ઈશ્વરની પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા વિપશ્ચિત રાજાના ચારે દેહો એક જ અભિપ્રાયથી દિગ્વિજય કરતા હતા. તેઓ ઘણે દૂરથી ઠેઠ સમુદ્રના તીર સુધી નદીઓના પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્નપણે શત્રુઓની સેનાની પછવાડે દોડતા હતા. વિશ્રામ લીધા વિના ઘણે દૂર જવાથી વિપશ્ચિત રાજાનાં સૈન્યોનું પોતાના યુદ્ધનું સર્વ સાધન અને બીજાના તરફથી મદદ માટે મળેલ સર્વ સાધન ખાબોચિયાનાં જળની પેઠે ક્ષીણ થઈ ગયું. વિપશ્ચિત રાજાનાં પોતાનાં સૈન્યો અને બીજાં પણ તેની મદદે આવેલાં જોવાલાયક સૈન્યો શત્રુઓની પછવાડે દોડ કરવાથી મુમુક્ષુ પુરુષનાં પુણ્ય—પાપની પેઠે નિઃશેષ રીતે ક્ષીણ થઈ ગયાં. જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહને બાળવાનો કશો પદાર્થ ન મળતાં તે પોતાની મેળે જ આકાશની અંદર શાંત થઈ

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત રાજાના શત્રુઓનો ક્ષય થઈ જતાં અશ્વોનો પણ ક્ષય થઈ જવા વિષે અને સમુદ્રના વૈભવ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન આવશે. સ. સા.

જાય છે. તેમ વિપશ્ચિત રાજાના સૈન્યમાં અસ્ત્રો પણ કૃતકૃત્ય થઈ જવાને લીધે પોતાની મેળે જ આકાશમાં શાંત થઈ ગયાં. એ સર્વ અસ્ત્રો પોતપોતાના સ્થાનોમાં રથ, ઘોડા, હાથી, વૃક્ષો ઈત્યાદિનાં સમૂહોમાં લીન થઈ ગયાં અને સાયંકાળે જેમ પક્ષીઓ ચેષ્ટારહિત થઈ જાય છે, તેમ તેઓ ચેષ્ટાથી રહિત થઈ ગયાં. તરંગો જેમ જળમાં સમાઈ જાય છે, ઝાકળ જેમ વરસાદમાં સમાઈ જાય છે, મેઘ જેમ વાયુમાં સમાઈ જાય છે અને સુગંધ જેમ આકાશમાં સમાઈ જાય છે, તેમ એ શસ્ત્રો પણ પોતપોતાના મૂળ સ્થાનમાં લીન થઈ ગયા, ત્યાં નિર્મળ આકાશરૂપી પ્રલયકાળનો મહાસાગર ચોતરફ પથરાઈ રહ્યો હતો. તે મહાસાગર વૃષ્ટિઓની ધારા વડે થયેલા કાદવોમાં નીચે ખૂંપી ગયેલાં શાંત હથિયારોરૂપી જળચર પ્રાણીઓને ધારણ કરતો હતો, બાણરૂપી જળબિંદુઓની વૃષ્ટિથી તથા ઝાકળથી રહિત હતો, ચક્રોરૂપી સેંકડો ઘૂમરીઓથી મુક્ત હતો, સ્વચ્છતા તથા સૌમ્યતાથી સુશોભિત હતો, તરંગોથી પણ વેગવાળી તેમ જ મેઘની ગર્જનાવાળી છતાં પાછળથી શાંત પડી ગયેલી વૃષ્ટિ વડે રમણીય હતો, અંદર લીન થઈ રહેલાં નક્ષત્રોરૂપી રત્નોના સમૂહોથી મનોહર હતો, એક ખૂણામાં સૂર્યરૂપી વડવાનલને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને શૂન્યતારૂપી જળથી ભરપૂર હતો. જેમ મહાન પુરુષોનું મન વિસ્તીર્ણ પ્રકાશ વડે ગંભીર, પ્રસન્ન તથા કાંતિમાન હોય છે, ચારેબાજુ સર્વ બાબતમાં વ્યાપી રહેલું હોય છે અને રજથી (રજોગુણથી) રહિત હોય છે, તેમ આકાશ વિસ્તીર્ણ પ્રકાશ વડે ગંભીર, પ્રસન્ન તથા કાંતિમાન દેખાતું હતું, ચારે બાજુ વ્યાપી રહ્યું હતું, રજથી (ધૂળથી) રહિત હતું અને અતિ સુંદર દેખાતું હતું. પછી તે વિપશ્ચિત રાજાએ આકાશના નાના ભાઈ જેવા વિસ્તારવાળા, નિર્મળ આકાર વડે રમણીય અને સર્વ દિશાઓના ભાગને પૂરી રહેલા સમુદ્રો જોયા. તે સમુદ્રો નાના તથા મોટા તરંગોના વિશાળ શબ્દો વડે આકુળ હતા, અનેક જળબિંદુઓ તથા ઝાકળને લઈ જનારા મેઘો વડે મનોહર શરીરવાળા હતા. તેઓ પૃથ્વીમાં વ્યાધિ વડે આતુર થઈ રહેલા પુરુષની પેઠે પોતાના આત્માને પ્રસારી દઈ સ્થિર થઈ રહેલા હતા, પવનને લીધે ઊછળતા હતા, ચપળ દેહવાળા હતા ને ઊંચા ઊછળેલા તરંગોરૂપી મોટા હાથો વડે સુશોભિત હતા. તેઓ જડ છતાં ક્રિયાવાન દેખાતા હતા, તરંગો વડે ગુફાઓને પણ પૂરી દેતા હતા, મૂર્તિમાન સંસાર જ હોય તેમ વિસ્તીર્ણ થઈ રહ્યા હતા અને ચક્રના જેવી ઘૂમરીઓની વિચિત્ર સ્થિતિ વડે આકુળ હતા. પોતાના તટમાં પડેલાં રત્નોના સમૂહ વડે તેઓ જાણે ઉદયકાળમાં સૂર્યનારાયણના તેજને પુષ્ટિ આપતા હતા અને તેઓ શંખોના સમૂહમાં પેઠેલા પવનના ધ્વનિરૂપી તિરસ્કારના શબ્દને ધારણ કરી રહ્યા હતા. તરંગોની પુષ્ટ ઘટાઓના શબ્દો વડે તેઓ મેઘની ગર્જનાવાળા આકાશનો આડંબર ધારણ કરી રહ્યા હતા અને ગોળ ચકરીઓના વિસ્તારમાં ભમ્યા કરતાં પરવાળાંનાં વૃક્ષો વડે તેઓ રમણીય હતા. મગરમચ્છોના સમૂહના શબ્દો વડે તેઓ અંદર ઘોંઘાટવાળા અવાજ કરી રહ્યા હતાં અને માછલાંના પૂછડાંની છટાઓથી ભાંગીને ડૂબી જતાં વહાણની કડકડાટીથી ગાજી રહ્યા હતા. ડોકને ઊંચી કરી રહેલા તથા ઊનનાં વસ્ત્ર પહેરનારા સમુદ્રના મનુષ્યોના સમૂહને ગળી જનારા કાચબા તથા મગરમચ્છો વડે તેઓ સુશોભિત હતા અને સૂર્યનારાયણનાં હજારો કિરણોના તરંગોમાં પ્રતિબિંબ પડવાને લીધે જાણે મૂર્તિમાન આકાશ હોય એવા દેખાતા હતા. વિસ્તારવાળા શઢમાં અથડાવાને લીધે બુમાટ કરી રહેલા પવન વડે ચાલતાં તથા હાલક—ડોલક થતાં માલ ભરેલાં વહાણો વડે તેઓ રમણીય હતા અને અંદર રહેલા મણિઓના સમૂહને તરંગોએ બહાર ઉછાળવાથી બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થતા ઝણઝણાટના અવાજવાળા હતા. જળની અંદર રહેલી પોતાની બળરૂપી ભુજાઓ વડે તેઓ અનેક પ્રકારે ક્રીડામાત્રથી સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરી રહ્યા

હતા અને બૂડી જતા તથા બહાર નીકળતા કાંતિમાન રત્નમાણિક્યના સમૂહોથી સુશોભિત હતા. ફીણવાળી ઊછળતી ચકરીઓમાં ફર્યા કરતા મગરમચ્છોના સમૂહ વડે તેઓ રમણીય હતા અને કોઈ ઠેકાણે જળહાથીઓની સૂંઢો ઊંચી થવાથી તેઓ ક્ષણવાર જાણે વાંસનાં વનો જ ઊભાં હોય એવા દેખાતા હતા. તેઓ પોતાના તરંગોમાં લતાઓની પેઠે જળહાથીઓનાં પુચ્છો-ને ધારણ કરી રહ્યા હતા, તેથી જળહાથીઓની પીઠોના સમૂહમાં ફીણના ગોટાઓ લાગી જવાથી જાણે પુષ્પોવાળો વસંત જ ખીલી રહ્યો હોય તેવો તેઓ દેખાવ આપતા હતા. વળી કોઈક ઠેકાણે (શ્વેતદ્વીપ આદિમાં) તેઓ પોતાની અંદર સહકુટુંબ વિશ્રાંત થઈ રહેલા લક્ષ્મીકાંત ભગવાન વડે સુશોભિત હતા. તેઓ પોતાના એક દેશમાં રહેલા નાના પ્રકારના અસંખ્ય દેવદાનવોના આશ્રયરૂપ હતા અને ફીણરૂપી તારાઓવાળા નવીન તરંગોના સમૂહ વડે આકાશને હસી કાઢતા હતા. ગુફામાં રહેલાં મચ્છરાંની પેઠે પાતાળરૂપી ઊંડા ખાડામાં પડેલા તથા બહાર નીકળવામાં ભયભીત થઈ રહેલા પર્વતોને તેઓ મૂળ શાખાની પેઠે અચળપણે ધારણ કરી રહ્યા હતા અને પોતાના ઊછળતા જળતરંગોના સમૂહ વડે તેઓ કાંઠે રહેલા પર્વતને અત્યંત નીચા બતાવતા હતા. મોટાં રત્નોનાં કિરણોના ફેલાવરૂપી અંકુરોને તેઓ આકાશરૂપી ક્ષેત્રમાં આરોપી દેતા હતા. અને તેઓ શુદ્ધ છીપોના મુખમાંથી બહાર નીકળેલાં મોતીઓ વડે ઢંકાયેલી રેતીવાળા હતા. નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં કિરણોરૂપી રેશમી સૂત્ર વડે વિચિત્ર દેખાતા તરંગોથી તેઓ મનોહર હતા, પ્રવેશ કરતી નદીઓ વડે રમણીય હતા અને છેડાઓ રૂપ થઈ રહેલી દિશાઓથી જાણે વણવા માટે પાથરેલાં વસ્ત્રો હોય તેવા દેખાતા હતા. કોઈ એક ઠેકાણે તેમના ઇન્દ્રનીલમણિના તટો પોતાની અંદર રહેલાં મોતીઓની સેંકડો છીપો વડે ચિહ્નવાળા હતા અને તેથી તેઓ રમણીય એવી સેંકડો ચંદ્રમાના જેવી સુશોભિત નખોની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા હતા. ઝળકયા કરતાં રત્નોનાં કિરણોને લીધે તેઓ સંદેહ ઉપજાવતા હતા અને તરંગોના પ્રદેશોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલી કાંઠે રહેલી પ્રફુલ્લ તાડીનાં વનોની પંક્તિઓને તેઓ પોતાના તરંગોનાં પરિવર્તનથી ચંચળ દેખાડતા હતા. તેઓ કાંઠે આવેલાં વનોની લતા-ઓમાંથી ખરી પડેલાં એલચી, લવંગ, કંકોલ આદિનાં ફળોની માળાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાં જળચર પ્રાણીઓના સંચારવાળા હતા. તેઓ જળમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલાં આંબા તથા કદંબ આદિ વૃક્ષોમાં તેમના અગ્રભાગમાં બેઠેલાં પક્ષીઓને છેતરીને તેમને કાંઠાની નજીક ખાઈ જનારાં જળચર પ્રાણીઓના પંજાઓના શબ્દવાળા હતા. આકાશમાં ગતિ કરનાર સિદ્ધ આદિ દેવતાઓનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી ભયથી આમતેમ ભાગતાં જળચર પ્રાણીઓને લીધે તેમનાં મહાન સેતુઓના બાંધો ક્ષણવારમાં ભાંગી ગયા હતા. પ્રતિબિંબરૂપે ત્રણે લોકને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખવાથી અને આકાશના જેવી નિર્મળતાથી તેઓ દિશાઓમાં જાણે નિરાકાર ચાર નારાયણ હોય તેવા જણાતા હતા. અતિ ગંભીરતાથી, અતિ નિર્મળતાથી, અતિ વિસ્તારથી અને અતિ વૈભવથી, આકાશને ગળી જઈ તેઓ જાણે તેને પાછું પોતાના હૃદયમાંથી પ્રતિબિંબરૂપે બહાર દેખાડતા હતા. કમળ જેમ પોતાની કળીમાં ભમરાને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ તેઓ જળના ઉપરના ભાગમાં આકાશની અંદર ફરનારાં પક્ષીઓનાં પ્રતિબિંબોને આકાશની પાસે પોતાના સારરૂપ હૃદય(અંદરના ભાગની)-ની અંદર ધારણ કરી રહ્યા હતા. ગુફાઓમાં પ્રવેશ કરવાથી તથા બહાર નીકળવાથી તેની ગંભીરતાને બતાવતા તેમ જ તરંગોની સાથે ચપળતાથી અથડાતા પવનો વડે તેઓ આકાશનો સ્પર્શ કરતા હતા અને પ્રલયકાળનાં વાદળાંના નિવાસરૂપ હતા. ગુફાઓની અંદર થયા કરતા ચકરીઓના મહાન શબ્દો વડે તેઓ વજ્રના જેવા અતિ ભયંકર હતા અને પોતાને

ગળી જનાર અગસ્ત્યઋષિને તથા વડવાનલને જાણે તેઓ ગુફાની અંદર ગળી ગયેલ સમજતા હોય એમ દેખાતા હતા. અનેક જળબિંદુઓરૂપી પુષ્પોવાળાં, તરંગોના સમૂહરૂપી વૃક્ષોવાળાં અને લહરોરૂપી મંજરીવાળાં પોતાનાં જળરૂપી વનને તેઓ જાણે આકાશને અડકી ગયેલ સમજતા હોય તેવા થઈ રહ્યા હતા. તે સમુદ્રોના તરંગોના સમૂહો ઉપર માછલાં વગેરે જળચરો તરતાં હતાં અથવા તેમાં ઊંચે ઊડતાં આકાશચારી પ્રાણીઓ નીચે પડતાં હતાં. આથી એ તરંગો જાણે આકાશના ખંડો જ શસ્ત્રો વડે ખંડિત થતાં નીચે આવી પડયા હોય એવી ભ્રાંતિઉપજાવતાં હતા. આ પ્રમાણે તરંગો વડે ઊછળતા એ સમુદ્રોના અતિવિસ્તીર્ણ તટ પ્રત્યે વિપશ્ચિત રાજાનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. ત્યારે ચારે બાજુ અતિ વિસ્તારવાળા એ તીરના ઉપરના પ્રદેશમાં ઠેઠ આકાશને અડેલાં પર્વતોનાં શિખરોની ઉપર એલચી, લવંગ, બકુલ (બોલસરી), આંબલી, તમાલ, હિંતાલ (નાનાં તાલવૃક્ષ) અને તાલ આદિ વૃક્ષોનાં પાંદડાં નૃત્ય કરતાં હતાં. આથી વિભકતરૂપે દેખાતી અને ભમરા જેવી શ્યામ જણાતી વનની રેખા અત્યંત શોભાયમાન દેખાતી હતી. ૧—૪૧

एलालवंगबकुलामलकीतमालहिंतालताल-
दलतांडवखंडिताग्रे । प्रांते पतत्तरणवारिधिदीर्घ-
तीरं रेखा बभावलिनिभांबरशालमूर्ध्नि ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સમુદ્રવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો*

સમુદ્રનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ तेषां तदा तत्र ततस्तांस्तानदर्शयन् ।
पार्श्वगा वनवृक्षाब्धिशैलमेघवनेचरान् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી એ વિપશ્ચિત રાજાઓની પાસે રહેનારા મંત્રી વગેરેએ વિપશ્ચિત રાજાઓને વિચિત્ર પ્રકારનાં વન, વૃક્ષ, સમુદ્ર, પર્વત, મેઘ અને વનચરવર્ગને દેખાડવા માંડયા. તેઓ બોલ્યા કે, 'હે મહારાજ! મધ્યભાગથી માંડી ઉત્તરોત્તર ઘટ્ટ શિલાવાળા ભાગને ધારણ કરી રહેલા આ પર્વતની આકાશને અડી રહેલી આ શિખરભૂમિ જુઓ. અતિ ઊંચાઈને લીધે તે તીવ્ર વાયુવાળી છે અને વિહાર કરતા દેવગાંધર્વ આદિ વડે તે યુકત છે. જુઓ, આ બકુલ, પુન્નાગ, નાળિયેર આદિના સમૂહો વડે આકુળ થયેલી વનની પંકિતઓ વિવિધ પ્રકારનાં સુગંધી વાયુઓ વડે ભરપૂર છે. જુઓ, સમુદ્ર પોતાના તરંગોરૂપી દાતરડાં વડે પર્વતની પાસેની ભૂમિને ઉખેડી નાખે છે. વળી જુઓ, પર્વતોની અંદર રહેલા શિલાઓના સમૂહને તથા ઠેઠ મૂળ પર્યંત ફળો વડે અને પલ્લવો વડે વ્યાપ્ત વનોની પંકિતઓને પણ તે ઉખેડી નાખે છે. બાળક જેમ ઘરમાં રહેલી ધુમાડાની પંકિતને વીંઝણાના પવનથી કંપાવે છે, તેમ સમુદ્ર, વૃક્ષલતા આદિરૂપી હાથ વડે નૃત્ય કરતા અને પોતાના સ્વેદરૂપ જળબિંદુઓ વડે યુકત પર્વતોની ઉપરની ભૂમિકામાં વિશ્રાંત થઈ રહેલી મેઘોની પંકિતઓને પવન વડે કંપાવે છે. પૂનમને દિવસે પૂર્ણ ચંદ્રના ઉદય સમયે મહાસાગરમાં ભરતી આવે છે, તેથી તેના પૂરમાં તણાઈ આવીને પોતામાં ભરાઈ રહેલા શંખોવાળી શાખાઓ વડે સુશોભિત એવાં આ તટનાં વૃક્ષો, જાણે ચંદ્રબિંબોરૂપી ફળને ધારણ કરી રહેલાં મૂર્તિમાન કલ્પવૃક્ષો હોય તેવાં શોભે છે. રત્નોના જેવાં સુંદર પુષ્પોના ભાર વડે પરિપૂર્ણ અને રાતા પલ્લવોરૂપી હાથ વડે રમણીય એવાં આ વૃક્ષો લતારૂપી સ્ત્રીઓ સાથે કેમ જાણે આપની પૂજા કરતાં હોય તેવાં દેખાય છે. આ ઋક્ષવાન નામનો પર્વત તરંગો સાથે તણાઈ આવતા મગરમચ્છોને ગળી જનારાં અને શિલાઓરૂપી દાંતવાળાં પોતાનાં ગુફારૂપી મુખો વડે રીંછની પેઠે જાણે ઘૂરકી રહ્યો છે. જેમ યુદ્ધકુશળ પુરુષ પોતાના શત્રુઓને જડ વાકયો વડે તરછોડે છે, તેમ આ મહેન્દ્ર-

* આ એકસોચૌદમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત્ રાજાને તેની પાસે રહેલા મંત્રી વગેરે વર્ગ, વન, વૃક્ષ, પર્વત, શૈલ અને મેઘ આદિ બતાવશે, તે વિષે વર્ણન આવશે.

પર્વત પોતાની મંદ ગર્જના વડે પોતાની ઉપર ગંભીર ગર્જના કરનારા વરસાદોને તરછોડે છે. ચંદન વડે ખરડાયેલો, ઊંચો અને સુશોભિત આ મલયાચળરૂપી મલ્લ જાણે સમુદ્રની તરંગોરૂપી ભુજાઓની ચાતુરીને જીતવા તૈયાર થઈ રહ્યો હોય એવો દેખાય છે. સૂર્યના માર્ગમાં ગતિ કરનાર દેવતાઓ ચારે બાજુથી નિરંતર રત્નવાળા તરંગો વડે વ્યાપેલા આ સમુદ્રને વિશે પૃથ્વીનાં રત્નમય કંકણોની ભ્રાંતિ થવાથી તેને જોઈ રહ્યા છે. રત્નોને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રહેલા અને પવનનું પાન કરનારા નાના પર્વતો વનોના સમૂહથી ભરપૂર છે. વાયુના વેગથી વનનું કંપવું થવાથી તેઓ ચંચળતાને ધારણ કરે છે અને ઊંચીનીચી ગતિ વડે જાણે સર્પોની પેઠે ગતિમાન થઈ રહ્યા હોય તેવા દેખાય છે. તરંગોમાં ફરનારા સમુદ્રના મગરમચ્છો તથા શિખરોમાં ફરનારા અરણ્યના હાથીઓ, તરંગોનો તથા શિખરોનો સંપર્ક થતાં એકબીજાને પકડી લેવાની ઈચ્છાથી પોતાના મુખને તથા સૂંઢને પહોળાં રાખી ફર્યા કરે છે; અને તેઓ વાદળાં પછવાડે ચાલનારા તથા જળબિંદુઓને વરસાવનારા મેઘોની પેઠે જોનારના ચિત્તને હરી લે છે. તેમાં આ એક હાથી દૈવયોગે અગાધ જળમાં આવી પડવાથી ચકરી વડે ગોથું ખાઈ ગયો છે અને પોતાની સૂંઢ વડે પાણીને દિશાઓમાં ફેંક્યા કરતા છતાં તે પાણીથી પૂર્ણ રીતે મૂંઝાઈ રહેલો છે. જુઓ, તે પાણીમાંથી પોતાનું માથું ઊંચું કરી શકતો નથી, તેથી પોતાની સૂંઢને અત્યંત ઊંચી કરીને મરી જાય છે. હમણાં જેમ સમુદ્રો જળ વડે ભરેલા છે અને પર્વતોને લીધે વિષમતાવાળા (ખરબચડા) છે, તેમ સર્વ દ્વીપોની ભૂમિઓ પણ હમણાં તેવી થઈ રહી છે, જેમ બ્રહ્મ જગતોને ધારણ કરી રહ્યું છે, તેમ આ સમુદ્ર પોતાનાથી અભિન્ન છતાં ભિન્ન જેવી જણાતી, પોતાથી જુદા રૂપે સ્ફુટપણે દેખાતા છતાં પણ અસત્ય તરંગો વડે તરલતાવાળી, અંદર જડ છતાં બહાર ચંચળ દેખાતી અને અંતવાળી છતાં અનંત રૂપે જોવામાં આવતી ચકરીઓને ધારણ કરી રહેલો છે. મંથન કરવાના સમયે દેવતાઓએ સમુદ્રનું સર્વસ્વ હરી લીધું તે વખતે ઈન્દ્રે અસુરોથી છુપાવી રાખી રત્નોને સંઘરી રાખ્યાં તેમ તેણે તે સમયે દેવતાઓથી પણ છુપાવી રાખી સૂર્યરૂપી અનેક મણિઓને પોતાની અંદર સંઘરી રાખેલા છે. તે સૂર્યરૂપી મણિઓ અત્યંત તેજોમય હોવાથી ઠેઠ પાતાળમાંથી પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. સમુદ્ર તે પોતાના જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે જાણે અસત્યરૂપે દેખાવડો હોય તેમ ગુપ્ત રીતે પોતામાં ધારણ કરી રહેલો છે. એ સૂર્યરૂપ મણિઓમાંથી તે એકેક મણિને પ્રત્યેક દિવસે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પહોંચાડવા માટે અંતરિક્ષમાં ફેંકે છે, તેથી કરીને દિવસની ઉત્પત્તિ થતી હોય એમ હું માનું છું. જેમ યાત્રામાં અનેક દેશોના લોકો ભેગા થાય છે અને તેનો ભારે કોલાહલ થઈ રહે છે, તેમ સમુદ્રની અંદર અનેક દિશાઓનાં તથા દેશોનાં જળો સારી રીતે પરસ્પર ભેગાં થઈ ગયાં છે અને તેનો ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો છે. હું એમ ધારું છું કે, યુદ્ધના ઉત્સાહવાળા જીવોમાં જળચર જીવો સર્વથી વધારે ઉત્સાહી છે; કેમ કે પૂર્વસાગર અને પશ્ચિમસાગર એ બંનેનો સમાગમ થતાં પરસ્પર એકબીજામાં અથડાવું થવાથી તેમનું યુદ્ધ કોઈ દિવસ શાંત થતું જ નથી. જળમાં રહેવાથી ગ્લાનિ પામી ગયેલાં માછલાં તરંગોના ઉપરના ભાગમાં નૃત્ય કરી રહ્યાં છે, તેથી ચકરીઓના જેવો ડોળ દેખાડનારા જળનાં બિંદુઓરૂપી મોતીઓથી આ વાયુ જાણે આપને ભેટ વડે ભરી દેતો હોય તેમ વાય છે. આપ તે જુઓ. નદીઓરૂપી મુક્તાલતા(મોતીની લતા)ઓની અંદર વચમાં રહેલા મેઘોરૂપી ઉત્તમ મણિઓ સમુદ્રના કંઠમાં લટકી રહ્યા છે, તેથી તેઓ ચપળતા વડે એકબીજામાં અથડાવાથી જાણે ખણખણાટનો અવાજ કરી રહ્યા હોય એવા જણાય છે. ઘોંઘાટને લીધે અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારી મહેન્દ્રપર્વતની ભૂમિમાં આવ્યા પછી સિદ્ધ અને સાધ્ય દેવતાઓને અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેઓ

ગુફારૂપી ઘરમાં રમણ કરવા માટે સમુદ્રમાર્ગે પાછા વળ્યા છે. જુઓ, તેમને આ વાયુ અત્યંત સુખ ઉપજાવે છે. મંદરાચળ પર્વત પોતાની ગુફાઓમાંથી બહાર કાઢેલા પવનના પ્રસારથી વનભૂમિને કંપાવી રહ્યો છે. અને આકાશમાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ વિસ્તારી મૂકી છે. વીજળીઓરૂપી ચપળ નેત્રવાળા આ મેઘોરૂપી હરિણો આંબાઓનાં વૃક્ષોથી અને નાનાંમોટાં કદંબોનાં વૃક્ષોથી ભરેલાં ગંધમાદન વનની ગુફાઓમાં પ્રવેશ કરે છે. હિમાલયપર્વતની ગુફાઓમાંથી બહાર આવેલા અને મેઘોને તથા સમુદ્રના તરંગોને ભેદી નાખનારા આ વાયુઓ લતારૂપી કંકણોને નચાવતાં નચાવતાં વાયા કરે છે. હે મહારાજ! આંબાઓના અને કદંબોના અગ્રભાગના સ્પર્શથી સુગંધવાળા થયેલા ગંધમાદન વનના વાયુઓ સમુદ્રના તરંગોમાં અથડાય છે. કુબેરની અલકાપુરીના કેશપાશપણાને પ્રાપ્ત થયેલો (તેના ઉપરના ભાગમાં રહેલો) અને વરસાદોને વીંટાયેલો વાયુ વનવીથિઓમાં પુષ્પવર્ષા વરસાવતો આ તરફથી ચાલ્યો આવે છે. ડોલર તથા મંદારના સમૂહોની મધુર સુગંધ વડે મનોહર, મંદ અને જાણે જળબિંદુઓથી યુક્ત હોય તેવા અત્યંત શીતળ આ પવનનો આપ અહીં અનુભવ કરો. નાળિયેરનાં વૃક્ષો તથા લતાઓને કંપાવવાથી તીખા અને સુગંધી આ પવનો પૂર્વ દિશા તરફ પારોસિક દેશનાં નગરો પ્રત્યે જાય છે, તે આપ જુઓ. પુષ્પો વડે સુશોભિત મહાદેવજીનાં પ્રમદવનમાં કપૂર આદિથી સુગંધી થઈ રહેલા મેઘોને કંપાવતા અને કૈલાસનાં કમળોના સમૂહોને પણ ધ્રૂજાવનારા આ વાયુઓ વાય છે. મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી નીકળતા મદના વહેવાથી મંદમંદ ગતિ કરનારા વિંધ્યાચળની ગુફાના વાયુઓ એક વિચિત્ર જાતના શબ્દને ઉત્પન્ન કરતા રહે છે. મલયાચળ પર્વત ભિલ્લોની સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર જૂનાં પાંદડાંના સમૂહને ફેંકી રહ્યો છે. તેથી પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રો વડે, ભિલ્લો વડે અને તેનાં બાણો વડે પૂર્ણ થઈ રહેલી આ વનની પંક્તિઓ નગરના જેવી દેખાય છે. સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વરસાદો અને વનની પંક્તિઓની પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલી આ દિશાઓ આપના પ્રતાપ બળથી પ્રસન્ન થઈ જાણે હસતી હોય તેમ સૂર્યનાં કિરણો વડે દેદીપ્યમાન દેખાય છે. આ પ્રદેશની અંદર પર્વતની નજીક આવેલી વનવીથિઓમાં વિદ્યાધરોએ રચેલી પુષ્પશય્યાઓની બંને બાજુએ અળતાના ચિહ્નવાળાં પગલાં સારી રીતે ઊઠ્યાં છે. તેથી તે શય્યાઓ રમણ કરતો પુરુષ થાકી જવાથી નીકળી જઈ, સુંદર યુવતીએ પુરુષના જેવો સુરતવ્યવહાર કર્યો હોય એમ સૂચવે છે. ૧-૩૭

अत्रोपशैलवनवीथिषु पुष्पशय्या विद्याधरीविरचिताः परिवर्णयन्ति । पार्श्वद्वयस्थपरिवृत्तपदात्समुद्राद्व्यावृत्तमुग्धवनिता पुरुषायितानि ॥

श्रीयोगवासिષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગ્દર્શન' નામનો સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

વન, પર્વત આદિનું વર્ણન

पार्श्वगा ऊचुः

अत्रोत्तमाशयलतावलयालयेषु
लीलाविलोलललनाः कलयंति गीतम् ।
उद्दामभावरसविस्मृतवासरेहा
विश्रम्य किन्नरगणाः कलकाकलीकम् ॥ १ ॥

સેવકો બોલ્યા: હે મહાશય! આ પર્વતને વિશે લીલામાં તરબોળ થયેલી લલનાઓ સાથેના કિન્નરગણો ઉત્તમ ભાવો તથા ઉત્તમ રસોને લીધે દિવસનાં કામકાજ ભૂલી ગયાં છે અને પોતાના લતાઓના સમૂહવાળા ઘરમાં વિશ્રામ કરીને તેઓ અવ્યક્ત તથા મધુર ધ્વનિવાળાં ગીતો ગાય છે તથા સાંભળે છે. આ હિમાલય મલયાચળ, વિંધ્યાચળ, સહ્યાદ્રિ, ક્રૌંચપર્વત, મહેન્દ્રપર્વત, મધુરમંદર અને દુર્દર આદિ પર્વતો ધોળાં વાદળાં-

* આ એકસોપંદરમા સર્ગમાં પાસેના હજૂરિયાઓ રાજાને ચારે દિશાઓનાં વનો, પર્વતો, વૃક્ષો, નદીઓ, સમુદ્રો, પક્ષીઓ, મેઘો અને પવનો ઈત્યાદિનું વર્ણન કરી બતાવશે.

રૂપી વસ્ત્રો વડે સુશોભિત છે, તેઓ દૂર રહેલા હોવાથી જોનારની દૃષ્ટિમાં છેટેથી સુકાયેલાં પાંદડાંના કટકા વડે ચિહ્નવાળા પાષાણના જેવા અતિ નાના દેખાય છે તે આપ જુઓ. આ કુલપર્વતોના મોટા રસ્તાઓ પણ છેટેથી જોતાં બરાબર દેખાતા નથી અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાને અડકી રહેવાથી આગળ ગઢના જેવી શોભા ધારણ કરે છે. વળી સમુદ્ર પ્રત્યે પ્રવેશ કરતી આ ચપળ નદીઓ પણ લૂગડામાં ગુંથાયેલ ઝીણા ધોળા સૂત્રથી સુશોભિત છેડાના જેવી શોભાવાળી દેખાય છે. હે રાજન્! ચારેબાજુ પર્વતની ઉપર મેઘોને વિસ્તારી દેનારી, મેઘોના જેવી શ્યામ, પક્ષીઓના કોલાહલ તથા આલાપરૂપી ભાષણવાળી અને લતાઓએ મૂકેલાં પુષ્પો વડે યુક્ત તથા સુશોભિત વનપંક્તિઓરૂપી ભુજલતાવાળી આ દશે દિશાઓ જાણે આપની રાણીઓને હસતી હોય તેમ આપણી આગળ સોહી રહી છે. તાલ, તમાલ તથા બોલસરી વડે વ્યાપ્ત એવાં ઊંચાં શિખરો વડે સુશોભિત અને પર્વતોની સાથે એકરૂપ થઈ રહેલું આ ચપળ વન, સમુદ્રના ચપળ તરંગો સાથે અથડાય છે, તેથી તે તીરના અંતભાગમાં લાગી ગયેલ ઘાટી શેવાળના સમૂહના જેવું દેખાય છે. અહો! આ સમુદ્રનું શરીર કેવું વિસ્તારવાળું, બળવાળું અને ભારને સહન કરનાર છે! તેની અંદર આહીં એક બાજુ શેષશાયી ભગવાન પોઢેલા છે અને બીજી બાજુ તેમના શત્રુઓનું કુળ રહેલું છે! તેમાં આ તરફ શરણ ઇચ્છનારા પર્વતોરૂપી પક્ષીઓ સૂતેલાં છે અને પેલી તરફ પ્રલયકાળના સર્વ મેઘોની સાથે વડવાનલ રહેલો છે! હે મહારાજ! આ જંબૂ નદીના તટો સુવર્ણમય એવાં સર્વ ગામો, અરણ્યો, નગરો, સ્થળીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો, ઠૂંઠા અને મોખરાના ભાગમાં આવેલા બીજા રમણીય ઉચ્ચ પ્રદેશો વડે સુશોભિત છે. તેઓ સૂર્યનારાયણનાં કિરણો વડે વ્યાપ્ત થતાં ચારે બાજુ ઝળકી ઊઠે છે. અને જ્વાળાઓના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત આકાશના અંદરના મધ્યભાગમાં પોતાના તેજરૂપે ઠેલાઈ જઈ, ચારે બાજુ કાંતિઓને પ્રસારી દે છે. આવી ભૂમિ દેવતાઓના ઉપભોગને જ યોગ્ય છે. બાકી મનુષ્યોને તે સેવવા યોગ્ય નથી. મેઘના જેવા કદંબોનાં વનોરૂપી કંબલ (કામળીઘાબળા)ને ધારણ કરી રહેલા આ પર્વતની ઉપરના ભૂમિપ્રદેશો સૂર્યના માર્ગને રુંધી રહ્યા છે. માટે આ સર્વ પ્રદેશો પૃથ્વીની પેઠે પર્વતના તટરૂપ છે, એમ સમજજો. સૂર્યના તેજને રોકનારા એ મેઘ—સમૂહ છે, એવી તમે શંકા લાવશો મા. આ મલયાચળનો પ્રભાવ પણ મહાન છે. તેની શ્રેષ્ઠ 'લવલી' નામની લતાઓ વડે ચંદનવૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. એ વૃક્ષોના વિસ્તીર્ણ સુગંધરૂપી મદને લીધે પાસેનાં બીજાં વૃક્ષો પણ રસથી ચંદનરૂપ થઈ જાય છે. અને તેઓ દેવતાઓ, મનુષ્યો તથા દૈત્યોના મુખરૂપી કમળમાં ભમરાઓની પેઠે તિલકરૂપ શોભા પામે છે. વળી પોતાના ત્રીજા નેત્રમાં જ્વાલામય અગ્નિને ધારણ કરી રહેલા રુદ્ર જ્યારે તાંડવનૃત્ય કરે છે, ત્યારે ઉષ્ણતાને લીધે તેમના બંને કપોલો ઉપર પરસેવાનાં ઊનાં ઊનાં બિંદુઓ થઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ જેમ સુરત સમયે પોતાના કપોલો ઉપર આવેલા પરસેવાનાં બિંદુઓને અંગૂઠાથી તથા આંગળીથી લૂછી નાખી તેમને શીતળ કરે છે, તેમ આ પર્વત પણ પોતાના સુગંધરૂપી મદથી રુદ્રના કપોલ ઉપરના પરસેવાનાં ટીપાંને લૂછી નાખી, તેમને શીતલ કરે છે. સમુદ્ર વડે ધોવાયેલાં સુવર્ણમય તટોમાં ઊગેલાં અને મોટા સર્પોનાં શરીરો વડે વીંટાયેલાં ચંદનવૃક્ષોથી સુશોભિત થઈ રહેલો તેમ જ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના મુખકમળની કાંતિના સમૂહ વડે રહેલો બીજી પણ સર્વ શિલાઓને સુવર્ણમય બનાવી આ મલયાચલ પર્વત આપણી પાસે દેખાય છે. શબ્દ કરી રહેલા વાંસની નિકુંજોમાં, શિલા, શિખર આદિ કઠોર પ્રદેશોમાં, ગુફાઓમાં અને નદીઓમાં થયા કરતા તાલના શબ્દોથી કૂજી રહ્યા છે અને કળીઓમાં રહેનારા ભમરાઓ તેમનાં ગીતોનો આડંબર સાંભળવામાં આસક્તિને લીધે મૌન ધારણ કરી રહ્યા છે. જુઓ આ

ક્રૌંચાચલપર્વત એ ભમરાઓથી સુશોભિત છે. કુંભીનસ નામના સર્પો આ પર્વતની અંદર ફર્યા કરતા અને ઉત્તમ શ્યામ મેઘોને ઈચ્છનારા મયૂરોના શબ્દો સાંભળીને ઉદ્વેગ પામ્યા છે અને તેઓ ઘણા જૂના સમયના તથા કોતરવાળાં જૂનાં વૃક્ષોના સ્તંભોની અંદર સંતાઈ રહે છે. હે મહારાજ! આ ક્રૌંચપર્વતના તટ ઉપર કોમળ કનકલતાથી રચેલાં મનોહર મંદિરોને વિશે પોતાના પતિ સાથે વિલાસ કરી રહેલી લલનાઓનાં હાથકંકણો હાલી રહ્યાં છે, તેથી તેમનો ભારે ખણખણાટ રાગી પુરુષોને શ્રવણ-માત્રથી જ કાનને રસાયન જેવો આનંદ આપી રહ્યો છે, તે આપ સાંભળો. સમુદ્રમાં જળબિંદુ-ઓનો સમૂહ હાથીના ગંડસ્થળોમાંથી સ્રવતા મદજળ વડે મિશ્રિત થઈ ગયો છે, તેથી તે જાણે ચપળ તરંગોમાં ભમરાઓના સમૂહથી ચવાયેલો હોય તેમ થઈ રહ્યો છે અને તે જાણે રોતો હોય તેમ જણાય છે. આ નિર્મળ ચંદ્રમાં અમૃતના મંથનથી ઉત્પન્ન થયેલા નવનીતના જેવાં કોમળ શરીરવાળો છે અને તેવાં જ કોમળ શરીરવાળી નક્ષત્રરૂપી સુંદરીઓ વડે તે યુક્ત છે. જુઓ, તે ક્ષીરસાગરમાં પ્રતિબિંબિત થઈ જઈ,જાણે પોતાના પિતાના ખોળામાં જળક્રીડા કરતો હોય તેવો થઈ રહ્યો છે. આ બાળલતાઓ મદોન્મત્ત તથા સુંદર કોયલોના અવ્યક્ત તથા મધુર સૂક્ષ્મ ધ્વનિ વડે રમણીય છે, ભમરાઓરૂપી ચપળ નેત્રને ધારણ કરી રહેલી છે, રાતાં પલ્લવોરૂપી હાથોમાં પુષ્પો વડે સુશોભિત છે અને વસંત સંબંધી ઉત્સવના વિલાસરૂપી તિલકવાળી છે. જુઓ, તેઓ મલયપર્વતના નિર્મળ શિખર ઉપર નૃત્ય કરે છે. સ્વાતિના સમયમાં વરસાદનાં બિંદુઓ પડે છે. ત્યારે પર્વતોમાં વાંસોની અંદર, સમુદ્રમાં જળને ઈચ્છનારી છીપોની અંદર તેમ જ ગંધહસ્તિઓ-નાં કુંભસ્થળોની અંદર—એમ ત્રણ સ્થાનોમાં મુક્તાફળ થાય છે. મોતીઓની આ ત્રણ જાતિ સ્થાનની શુદ્ધિ પ્રમાણે નાનીમોટી થાય છે અને તે જ પ્રમાણે તે ઉત્તમ ગુણવાળી પણ થાય છે. પર્વત, સમુદ્ર, પુરુષ, મેઘ તથા દેડકાની જાતિમાં, શિલામાં અને હાથીમાં નાના આકારના મણિઓ (રત્નો) થાય છે. હે મહારાજ! તે મણિઓ તાપની શાંતિ કરે છે, શત્રુઓનું ઉચ્ચાટન કરે છે, તેમ જ તેમને મારણ, જ્વર, ભય, ભ્રાંતિ, અંધાપણું, ખેદ તથા પરિતાપ ઉપજાવે છે. તેઓ આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં યથેષ્ટ ગતિ કરાવે છે, ઢંકાયેલા તથા દૂર પડેલા પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે, દુર્ભિક્ષ આદિનો નાશ કરે છે અને વિષ, કૃત્યા તથા યંત્ર આદિનો પ્રતિઉપાય કરે છે. ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં મંદરાચળ જેમ સુરંગોના, મેઘોના તથા ગુફાઓના અંદરના ભાગમાં થનારા શબ્દો વડે અને વનના વાંસોનાં છિદ્રોમાં થનારા શબ્દો વડે સ્તુતિ કરે છે, તેમ આ દેશનાં નગરો ગોખના અંદરના ભાગો જાળિયાં, કપાટો અને ડેલીનાં બારણાં આદિરૂપ મુખ વડે અમૃતસિંધુ-રૂપ ચંદ્રની સ્તુતિ કરે છે. ઉપર તણાતાં જતાં વાદળાંને જોઈ મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાઓ 'અરે! આ પવન શું કોઈ શિખરને ઉડાડી જાય છે કે શું?' એવી શંકા કરે છે અને અત્યંત ચકિત થઈને તેઓ ઊંચું મોં કરીને તેને ઉત્સાહભેર જોઈ રહે છે. એ પવન જાણે પૃથ્વીમાંથી પ્રકટ થયેલો આકાશ તથા સુતલ પાતાળને તોડવાનો વજ્રસ્તંભ હોય, તેમ હિમાલયના પ્રત્યેક તટમાં અને પ્રત્યેક વનમાં વાયા કરે છે. હે મહારાજ! ગંગાના તરંગો વડે અને ઝાકળનાં બિંદુઓ વડે શીતળ, બેઠેલા વિદ્યાધરોથી સુશોભિત શિલાઓ વડે રમણીય અને પુષ્પોનો જાણે વરસાદ વરસ્યો હોય તેમ પુષ્પોથી ભરપૂર વનોવાળા આ મહેન્દ્રા-ચળ પર્વતના તટને આપ જુઓ. અનેક પવિત્ર દેશોમાં ફેલાઈ રહેલાં તેમ જ અનેક પવિત્ર વનોને પુષ્પોનાં સ્થળોને, ઉપવનોને, નગરોને અને જગતને પવિત્ર કરનારાં તીર્થોનાં જળોને જોઈને તત્કાળ દુર્ભાગ્યનો ભય જતો રહે છે. શ્રીશૈલ આદિ પર્વતોનાં શિખરોના સત્પુરુષોથી સુશોભિત એવાં બીજી દિશાઓમાં રહેલા દેશોનાં; તીર્થ, કૂવા, વાવ આદિ નીચાણવાળા પ્રદેશોમાં, હિમાલય

આદિ પર્વતોની ગુફાઓનો આશ્રય કરી રહેલાં તથા વાદળાં વડે રમણીય ચંપકારણ્ય આદિ વનોના અને નિકુંજોના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત તથા આકાશના જેવાં નિર્મળ સેતુબંધ આદિ તીર્થોનાં દર્શન થતાં મોટાં પાપો પણ ધોવાઈ જાય છે. હે મહારાજ! મલયાચળ પર્વતની અંદર ચંદન વૃક્ષની મનોહર શ્રેણીઓ રહેલી છે. વિંધ્યાચળમાં મદોન્મત્ત હાથીઓ રહ્યા છે. કૈલાસની અંદર અતિ ઉત્તમ સુવર્ણ રહ્યું છે, મહેન્દ્રાચળ પર્વતમાં ચંદ્ર (કપૂર કે કપિલો ગેરુ આદિ કાંઈ ધાતુ વિશેષ) રહેલો છે. હિમાલયમાં દિવ્ય ઔષધિઓ રહી છે. આ સર્વ પર્વતોમાં અને એવા જ બીજા પર્વતોમાં રત્નો રહ્યાં છે; છતાં ભાગ્યહીન પુરુષો એ કશુ જોયા વિના જ આંધળા ઊંદરની પેઠે જૂના ઘરના એક ખૂણામાં પોતાના આયુષ્યને એળે ગાળી નાખે છે. મેઘરૂપી અંધકારથી વીંટાયેલી આ દિશાઓ આખા જગતને હેઠ અંતરિક્ષલોક સુધી જાણે એક મોટા તળાવરૂપ બનાવી દેતી હોય એવી દેખાય છે અને તેની અંદર ચપળ વીજળીઓ જાણે તળાવમાં માછલીઓ ફરતી હોય તેમ ફર્યા કરે છે. અહો! આ વરસાદના વાયુઓ પોતે ઝાકળવાળા છે, છતાં ભૂમિ ઉપર, નીચે પડેલી ઝાકળની ધારાઓને સૂકવી દે છે, ધારાબંધ વરસનારા વરસાદોને પુષ્ટિ આપી મદોન્મત્ત કરે છે, શીત સ્પર્શ વડે મનુષ્યોનાં રોમાંચોને ખડાં કરે છે અને સુસવાટભેર વાયા કરે છે. અહાહા! શ્યામ મેઘોના પ્રસારને અનુસરનારો, ધીર પુરુષોના સમૂહની જેમ સ્થિર ઊભેલા અંકુરો, વૃક્ષો અને વનના મધ્યભાગોમાં ફરવાથી સુંદરતાવાળો અને વૃષ્ટિ સંબંધી જળબિંદુઓના સમૂહો વડે અત્યંત ધીર આ પવન વૃક્ષોનાં પલ્લવોને અને પુષ્પોના ગુચ્છાઓને વિખેરી દેતો વાયા કરે છે. જેમ સ્વર્ગલોકમાંથી નીચે ભૂલોકમાં આવેલા જીવો પોતાની કાંઈ પૂર્વ પુણ્ય સંબંધી વાસનાને જરાતરા પણ ધારણ કરે છે, તેમ આ વાયુઓ સંભોગ વડે દબાયેલી સ્ત્રીઓના નિઃશ્વાસોથી વૃદ્ધિને અને ગંધને ધારણ કરે છે. ભૂમંડળની અંદર આવેલાં સર્વ કમળોનો વિકાસ કરવામાં તથા પુષ્પલતાઓની કલિકાઓને ઉઘાડી દેવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને કોમળ વસ્ત્રને ભેદી નાખવામાં ચતુર આ શીતળ સુગંધી વાયુઓ વાય છે. જેમ પુષ્પોની વિચિત્ર પંક્તિઓ વડે સુવાસિત થઈ રહેલાં રાજાનાં આંગણાંની અંદર તેના ઉત્તમ નોકરો પુષ્પોને કચર્યા વિના ફર્યા કરે છે, તેમ આ પવનો પણ આકાશની અંદર રહેલા સંધ્યાકાળનાં વાદળાંને કોમળ જ કંપ આપીને વાયા કરે છે. આ શિખરના વાયુઓ વાઈ રહ્યા છે. તેઓ કોઈક ઠેકાણે પુષ્પોના ગંધવાળા છે, કોઈક ઠેકાણે કમળોના સમૂહના ગંધવાળા છે, કોઈક સ્થળે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારા છે, કોઈક ઠેકાણે સુંદર કેસરાઓને વરસાવનારા છે, કોઈક ઠેકાણે બરફ વડે ધોળા છે અને કોઈક સ્થળે તે ધાતુઓના સંકર્ષને લીધે લીલા, પીળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા છે. તેઓ સુરતથી (સંભોગથી) થાકી ગયેલા પુરુષના પ્રસ્વેદને શીતળતાથી નિવૃત્ત કરે છે. કિંકરની પેઠે સૂર્ય જાણે મૂર્ખનો સોબતી બનીને પોતાના આજ્ઞાકારી કિંકર જેવા સૂર્યકાંતમણિઓ દ્વારા પોતાનાં કિરણો છોડે છે અને ગુફાઓમાં રહેલાં પ્રાણીઓ તરફ અંગારા વરસાવે છે. આથી પ્રાણીઓ બળી જાય છે અને મોટા કોલાહલ સાથે આક્રંદ કરે છે. પુરુષના સમાગમરૂપી રસાયનમાં અતૃપ્ત રહેલી અને તેથી મદ વડે નિર્લજ્જ થઈ ગયેલી કોઈ સ્ત્રી અહીં શરીરથી પોતાના પ્રિયતમનું આલિંગન કરે છે, ત્યારે પુરુષ સુરતમાંથી ઉપરામ પામવા માટે જ તે કામનાં બહાનાં કાઢી તેને છેતરવાની જે યુક્તિ કરે છે, તે યુક્તિ વિષની મૂર્ચ્છાના વડે થનાર પોતાના મરણની પેઠે એ સ્ત્રીથી સહી શકાતી નથી. વનભૂમિના આ વાયુઓ કમળોના સંપર્કથી સુગંધી છે, કોમળ જળબિંદુઓથી શીતળ છે અને ચંદ્રમાંના કિરણોના સમૂહથી તરંગોને પણ શીતળતા વડે જીતી લે એવા છે. તે પણ વિરહિણી સ્ત્રીઓની પાસે જાણે આગભર્યા હોય તેમ તાપને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પૂર્વસમુદ્રના તટરૂપી નિમ્ન

પ્રદેશની અંદર વિકટ નગોડનાં પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહેલી કાંસ્ય આદિના વલયો વડે યુક્ત પોંચાવાળી અને નવા મદરૂપી આસવને ઉત્પન્ન કરનારા યૌવન વડે સુશોભિત ભિલ્લલોકોની આ સ્ત્રીઓ કેવી રીતે ચાલી જાય છે, તે આપ જુઓ. નવા સુરતરસને ઉત્પન્ન કરનારી અને મદ્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલા મદથી થનાર સંભોગો વડે આનંદ ઉપજાવનારી રાત્રિ ખૂટી જવા આવી છે, તેથી આ સ્ત્રીનું ચિત્ત ભયાતુર થઈ ગયું છે. જુઓ, આપણી પાસે દેખાતી અને સર્પ વડે વીંટાયેલી આ ચંદનલતાની પેઠે તે ક્ષણવાર પણ પોતાના પતિને છોડતી નથી. પ્રાતઃકાળમાં વાદિત્રોના શબ્દથી મુખર થઈ રહેલા દિવસોએ જાણે પોતાને ધુતકારી નાખી હોય, તેમ પોતાના હૃદયમાં જ ચિંતા વડે વિહ્વળ બની ગયેલી નારી પોતાના પતિના વક્ષઃસ્થળમાં સંતાઈ રહે છે. આ દક્ષિણ સમુદ્રના તટમાં આવેલી વનની પંક્તિઓની અંદર ખાખરાનાં પુષ્પો ઊઘડેલાં છે, તેથી તે ન ણે બળતી હોય એમ સમજીને સમુદ્ર વારંવાર તેને જળના તરંગો વડે સિંચે છે. આ વનની પંક્તિમાંથી ઉપરના ભાગમાં અત્યંત કાળા મેઘો પવનને લીધે ધુમાડાની જેમ બહાર આવે છે. એ વનપંક્તિઓમાં ખાખરાનાં પુષ્પો અંગારા જેવાં દેખાય છે અને પક્ષીઓ તથા ભમરાઓ કજળાઈ ગયેલા કોયલા જેવા જણાય છે. આ વનની પંક્તિ વળી સાચા અગ્નિથી બળી રહી છે, તેથી તે પ્રથમ વર્ણવેલી દક્ષિણ સાગરના કાંઠાની વનપંક્તિના જેવી જ દેખાય છે. જુઓ, ઉત્તરદિશામાં પર્વતના શિખર ઉપર તે આવેલી છે અને આકાશની અંદર પવનના સપાટાથી કંપી રહી છે. હે મહારાજ! આ ક્રૌંચપર્વતની ભૂમિની અંદર આવેલા આ ઉન્નત વનસમૂહને જુઓ. તેમાં મંદ ગતિવાળા મેઘમંડળના ગંભીર તથા અતિ ઊંચા શબ્દો સાંભળીને મયૂરો નૃત્ય કરી રહ્યા છે. અને એ વનસમૂહ તેમના ટૌકાથી ગાજી રહ્યો છે. વળી તે આકુળતાથી પડયા કરતા મેઘોથી તથા પવનોથી કંપી રહેલાં પુષ્પોથી, ફળોથી તથા પલ્લવોથી સુશોભિત અને ભયજનક છે. આ સૂર્ય નારાયણનો રથ અસ્તાચળની અંદર વિષમ સુવર્ણમય શિખરના અગ્રભાગ સાથે અથડાયો છે અને તેના સુંદર સાંધાઓ તૂટી પડયા છે. આથી તે રથ પોતે પણ જર્જરિત થઈ જઈ, પૈડાના ઊંચા અવાજની સાથે અને ધરી તથા ધૂંસરીના ધ્વનિની સાથે નીચા પ્રદેશમાં ઊતરી જાય છે. આ ઉદયાચળ પર્વત જગતરૂપી ગૃહના ગઢ જેવો છે. તેની અંદર ચંદ્રમારૂપી એક માંગલિક પુષ્પ મલિનપણાના સંપર્કની શંકાથી ભયભીત બની ચારે બાજુ પોતાની કાંતિથી વિકસિત થઈ રહેલું છે, છતાં તેમાં પણ દૈવની પ્રેરણાથી કલંકરૂપી ભ્રમર આવી ચોંટયો છે. આથી જણાય છે કે જગતમાં કોઈ પણ એવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ નથી કે તેને વિપરીત થયેલ વિધિ ક્ષણવારમાં કલંકવાળી ન કરે. આકાશરૂપી સમુદ્રનો આ ચંદ્રમા સંબંધી પ્રકાશ જાણે પ્રદોષ સમયે નૃત્ય કરી રહેલા અને ત્રૈલોકયનો સંહાર કરનારા રુદ્રનું પ્રસિદ્ધ હાસ્ય જ હોય, અથવા જાણે જગતરૂપી એક મોટા ઘરને લગાવેલો કળીચૂનાનો લેપ હોય, અથવા જાણે ક્ષીરરૂપી જળનો ઉપરનો શુદ્ધ સફેદ પૂડલો હોય એવો ભાસે છે. સંધ્યાકાળના જેવા વિચિત્ર રંગવાળા ધાતુઓના રંગોથી સુશોભિત પ્રદોષરૂપી મંદરાચળ ચંદ્રમારૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી રહ્યો છે. જેમ ગંગાનાં ફેલાઈ રહેલાં પૂરો વડે મહાદેવજી શોભે તેમ પરિપૂર્ણ અંગવાળી આ દિશાઓ, દૂધના ફેલાઈ રહેલા ધોળા કાંતિઓના સમૂહથી શોભી રહી છે, આપ તે જુઓ. હે અતુલ વિપશ્ચિત્ રાજા! આ ગુહ્યકોના સમૂહો તાલના જેવા વિકરાળ વેતાળનાં ચપળ બાળકો રાત્રિને વિષે હૂણદેશના રાજાનાં નગરોમાં મનુષ્યોને બળાત્કારથી ખાઈ જવા માટે જાય છે. તે નગરો શાંતિકર્મ તથા સ્વસ્તિવાચન આદિથી રહિત છે અને ઉત્પાતોથી વ્યાકુળ છે. જ્યાં સુધી

ઘરની બહાર આંગણાનાં પ્રદેશમાં સ્ત્રીનું મુખ આવતું નથી, ત્યાં સુધી જ પરિપૂર્ણ ચંદ્રમા આકાશની અંદર શોભી રહે છે; પણ જ્યાં આંગણારૂપી આકાશ વિશે સ્ત્રીના મુખરૂપી ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે, ત્યાં ધોળા વાદળાંના ખંડમાં અને ચંદ્રમામાં શો ભેદ રહે છે? આ હિમાલયનાં શિખરો ઘણાં લાંબાં દેખાય છે અને તેઓ ચંદ્રમાના કિરણોરૂપી નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમની શિલાઓ ગંગાનદીના પ્રવાહથી ધોવાઈ ગઈ છે. તેઓ બરફ વડે વ્યાપ્ત છે અને ઉગ્ર લતાઓરૂપી જટાને ધારણ કરી રહ્યાં છે. મંદાર વૃક્ષોનાં વનોરૂપી આભૂષણવાળો, હીંડોળા ઉપર બેસી હીંચકનારી અપ્સરાઓનાં ગીતોને ફેલાવનારા પવન વડે રમણીય અને કોઈક સ્થળે મણિઓના પ્રકાશ વડે જાણે વિચિત્ર પ્રકારનાં ચિત્રોવાળો હોય તેવો દેખાતો આ જે પર્વત આકાશમાં દેખાય છે, તે મંદરાચળ છે. પ્રફુલ્લ થઈ રહેલાં અને પુષ્પો વડે ભરપૂર એવાં શિલીંધ્ર નામનાં વૃક્ષોરૂપી પુષ્પવાળાં અર્ઘ્યપાત્રોને ધારણ કરી રહેલા આ મહાન પર્વતો ઘાટી મેઘગર્જનાથી મહાન ગંભીર પોતાના પેટાળના ભાગમાં નક્ષત્ર સાથેના અંતરિક્ષની શોભા ધારણ કરે છે. જુઓ, આ તરફ પ્રસિદ્ધ કૈલાસ પર્વત રહ્યો છે, તેની ચારે બાજુ વ્યાપી રહેલા અતિભારે કાંતિપ્રવાહને લીધે જાણે આકાશમાં કાર્તિકસ્વામીના ક્રીડાગૃહની કોઈ બાંધેલી ભૂમિ હોય એવો ભાવ દેખાય છે; અને તેની ઉપર રહેલો ચંદ્રમા જાણે ક્ષીરસાગરમાં જ રહ્યો હોય તેવો દેખાય છે. હે મહારાજ! કપાઈ ગયેલી શાખાઓવાળાં ઠૂંઠાં તેમ જ માટી વગેરેની બનાવેલી ભીંતો તે બંને પરસ્પર દૂર છે, છતાં કૌતુકી ઈન્દ્ર તે બેઉના ઉપર વૃષ્ટિ કરીને અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે. આમ તે અંકુરોની છૂટા વાળના જેવી શોભાને ખડી કરી દઈ, તે જાણે પવન વડે એકબીજાને ગૂંદી દેતો હોય એવો ભાવ બતાવે છે. આપ તે જુઓ. વળી જુઓ, આ કદંબોના સમૂહો અને ડોલરના સુગંધી વાયુઓ મકરંદની વૃષ્ટિ કરવામાં તેના પાનથી પુષ્ટ બની ગયા છે. તેઓ ભમરાઓના સમૂહને લીધે શ્યામતાને ધારણ કરી વાદળાં સાથે એકરૂપ થઈ ગયા છે. તેઓ સર્વ સુગંધને ચોતરફ ફેલાવી રહ્યા છે, જેમ આકાશ મેઘોના સમૂહોથી વીંટાઈ રહે છે, તેમ તેઓ ઘાટા મનોહર ગંધ વડે મનુષ્યોના નાસિકાના છિદ્રને વીંટાઈ વળે છે. ઊઘડેલી કળીઓવાળી અને સુંદર પાંદડાંવાળી વનસ્થલીઓમાં છાયાવાળાં તથા લીલાં ઘાસથી સુશોભિત જંગલોમાં અને નિરંતર ફળ આપનારાં વૃક્ષો વડે વ્યાપ્ત ગામોમાં અત્યંત સૌંદર્ય જોઈને લક્ષ્મી જાણે ત્યાં પોતાનો નિવાસ કરવા માટે પોતાની મેળે જ આવી રહી હોય એમ જણાય છે. આ ગામનાં ભવનોના ગોખ સુધી પહોંચેલાં તૂરિયાનાં વેલાનાં ફૂલોને તથા તેમના કેસરાઓને પવનો ખેંચી લાવ્યા છે. અને તેમણે એનાં આંગણાંમાં ઘૂંટીપૂર પુષ્પોને પાથરી દીધાં છે. આથી આ ગામ જાણે વનદેવતાના નગરની જેમ શોભી રહ્યું છે. જુઓ, આ પર્વતની પાડોશમાં આવેલાં રમણીય ગામડાં! તેમાં લલનાઓ વિકસિત થયેલાં નિર્મળ ચંપકવૃક્ષોની વેલોને ઝૂલે હીંચકા ખાઈ રહી છે, ઝરણાંનાં જળ ઝમઝમ વહી રહ્યાં છે અને ચોતરફ તાલવૃક્ષો પ્રફુલ્લ થઈ રહ્યાં છે. વળી તેમાં ખીલેલી તથા ઉજ્જ્વળ મંજરીઓથી રમણીય દેખાતા લતામંડપોને વિશે મયૂરો નૃત્ય કરી રહ્યા છે. અને તેમાં ઊંચા ગઢો ઉપર કે શાલવૃક્ષો ઉપર મેઘો લટકી રહ્યા છે. વળી પવન વડે ચપળ તથા વિચિત્ર પલ્લવોવાળી લતાઓથી સંપૂર્ણ એવાં લીલાં ઘાસવાળાં સ્થળોથી સુશોભિત શબ્દ કરી રહેલા લાવક, કોક, કુક્કુટ આદિ પક્ષીઓની ઘટાવાળા, ગાયન કરી રહેલી ભિલ્લ લોકોની સ્ત્રીઓ વડે રમણીય અને દહીં, મધ, દૂધ, તથા ઘીનું પાન કરવાથી પુષ્ટ થઈ રહેલાં બાળકો તેમ જ નિર્ભય વાછડાના આશ્રયરૂપ આ પર્વતનાં ગામડાં જાણે બ્રહ્માજીનાં વિશ્રામ માટે કોઈ અમૃતમય મનોહર મંડપ બનાવેલો હોય તેવાં

લાગે છે. ૧—૫૬

वातालोलविचित्रपत्रलतिकासंपूर्णनीलस्थलाः
कूजल्लावककोककुक्कुटघटागायत्पुलिन्दाङ्गनाः ।
बाला व्याकुलतर्णका दधिमधुक्षीराज्यपानो-
ज्ज्वलाः कस्ये वामृतमंडपा विरचिता रम्या
गिरिग्रामकाः ॥ ५६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિદનુચરકૃત પદાર્થવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૬ મો*

આકાશ, પર્વત અને ગામડાં વગેરેના આડંબરનું વર્ણન

अनुचरा ऊचुः

देव पश्यात्र संग्रामलग्नसीमांतभूभृताम् ।
कचन्ति हेतिसंघाता विसरन्ति बलानि च ॥१॥

અનુચરો બોલ્યા : હે મહારાજ! આ સંગ્રામમાં લાગી રહેલા અને સીમાડાના અંતભાગમાં ઊભેલા રાજાઓનાં આયુધોના સમૂહો કેવા ચમકે છે તથા તેમની સેનાનાં અંગો કેવાં ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે આપ જુઓ. સંગ્રામમાં પોતાની સામા આવતા વીરપુરુષોએ હણેલા હજારો વીર યોદ્ધાઓને અપ્સરાઓ વિમાનમાં બેસાડી આકાશમાં લઈ જાય છે, તે આપ જુઓ. જીતવાની ઈચ્છા રાખનાર બળવાન યોદ્ધાઓને સંગ્રામમાં પ્રકટપણે સંકટ આવી પડે છે, છતાં પણ યૌવનસમયના સુરતની પેઠે તેમનું ધર્મવાળું યુદ્ધ જ વધારે શોભે છે. લોકોમાં નિંદાપાત્ર ન થયેલી લક્ષ્મી, લક્ષ્મી સહિત આરોગ્ય અને પારકા માટે ધર્મયુદ્ધ એ જીવિતનું એક ઉત્તમ ફળ છે. જે શૂરવીર પુરુષ યુદ્ધની અંદર પોતાની સન્મુખ આવેલા યોદ્ધાને, ધર્મને કશો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અને પોતે પણ તેવી જ સ્થિતિમાં રહીને જીતે છે, તે જ સ્વર્ગને યોગ્ય છે, બીજા નથી. આ રણભૂમિમાં ઉગામેલાં હથિયારોના સમૂહરૂપી ભૂષણોને ધારણ કરી રહેલા શૂરવીર યોદ્ધાને રણસંગ્રામની જયલક્ષ્મીના હાથમાં રહેલી તલવારરૂપી શ્યામ કમળ વડે શ્યામતાવાળો તથા ઘોડાઓથી ઊડેલી ઘાટી રજ વડે પ્રસરેલો અંધકારરૂપી રાત્રિનો ફેલાવો કેવી રીતે સંક્રમણ કરે છે, તે આપ જુઓ. બાણ, સાંગ, ગદા, ભુશુંડી, શૂળ, તલવાર, ભાલા તથા સુંદર તોમર અને ચક્ર આદિ આયુધો વડે પૂર્ણતાવાળા આ યોદ્ધાઓ નૃત્ય કરી રહેલા, તૃણ તથા કાષ્ઠ આદિને કેશની પેઠે ધારણ કરી રહેલા અને ચપળ પર્વતની અંદર પ્રજ્વલિત થઈ રહેલા દાવાનળની પેઠે દીપી નીકળે છે. જ્યારે સમુદ્ર ઊભરાઈ રહે છે, ત્યારે જેમ મોટા મોટા સર્પોના સંઘો જમીન ઉપર તણાઈ આવીને શોભે છે, તેમ યોદ્ધાઓના હાથમાં રહેલાં બાણ તથા સાંગ આદિ આયુધો શોભે છે. જુઓ, આ આકાશ મહાબળવાન મેઘરૂપી સાગરો વડે પરિપૂર્ણ છે. જુઓ, તે ચપળ તારાઓરૂપી સ્થૂલ મુક્તાહારો વડે સુશોભિત છે. વળી એ આકાશ સારી રીતે ઘટ્ટ થઈ ગયેલા અંધકાર સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલું છે, એ પણ આપ જુઓ. વળી જુઓ, તે સ્વચ્છ, નિર્મળ ચંદ્રકિરણો વડે અતિ સુંદર દેખાય છે. જે આકાશની અંદર અનેક દેવદાનવોના આશ્રયરૂપ વિમાન આદિની ઘટાઓ તારાઓને મિષે રહેલી છે, જે અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોના આશ્રયરૂપ છે અને જે સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલ અતિ ઉચ્ચ ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના પણ આધારરૂપ છે, તે આકાશની અંદર તો આકાશ શૂન્ય છે, એવી અવિવેકીઓને થઈ રહેલી પ્રતીતિ હજી આજે પણ અસ્ત પામી નથી, તો પછી બીજો કયો પુરુષ અવિવેકીઓએ પોતામાં આરોપી દીધેલા લોકાપવાદને દૂર કરવા સમર્થ થઈ શકે? મેઘોના આડંબરો છતાં, પ્રલય કાળના અગ્નિઓ છતાં, પર્વતોની પાંખોના પછડાવા છતાં, તારાઓના સમૂહો છતાં અને અસંખ્ય દેવદાનવોના ક્ષોભવાળા અનેક સંગ્રામોના સમૂહો છતાં આકાશ હજી આજ દિવસ સુધી પણ પોતાની

* આ એકસોસોળમા સર્ગમાં સંગ્રામ, વિરહી પુરુષો, આકાશ, પર્વત અને ગામડાં આદિમાં આડંબર વિષે, પર્વતો વિષે, ગુફાઓ વિષે, મેઘો વિષે અને મૂર્ખ કાગડાઓ વિષે વર્ણન આવશે.

મૂળ પ્રકૃતિમાંથી જરા પણ વિકારને પ્રાપ્ત થયું નથી. ખરે જ સ્થિર અને દૃઢ ચિત્તવાળા ગુણવાન પુરુષોના મહિમાનો તાગ કોઈ દિવસ થઈ શકતો નથી. હે સુશીલ આકાશ! તું નિરંતર સૂર્યને, તારાગણને, ચંદ્રમાને, બીજા ગ્રહોને અને વીજળી આદિ બીજાં પ્રકાશક તેજોને પોતાના ખોળામાં હીંચકાવે છે, છતાં પોતાની અંદર રહેલ શ્યામતા-રૂપી અંધકારનો ત્યાગ નથી કરતું, એ એક આશ્ચર્ય છે. હે આકાશ! તું મલિન છે, કેમ કે તેં જ્યાં ચંદ્રબિંબને ધારણ કરેલું છે, ત્યાં પણ કલંકના મિષથી કાજળ અને અંધકારના જેવો મલિન ભાગ દેખાય છે. આમ છતાં તું તારા સંપર્કથી આખા ચંદ્રમંડળને શ્યામ નથી બનાવી દેતું, તે મોટું આશ્ચર્ય છે, અથવા તો જે પોતે અંદર મલિન હોય, તે જ મલિનના સંસર્ગથી બહાર પણ મલિનતાને ધારણ કરી લે છે; પણ જે અંદર નિર્મળ જ છે, તેને કોણ મલિન કરી શકે તેમ છે? જગત સંબંધી દોષો વડે પૂર્ણ છતાં આકાશ સર્વદા નિર્વિકાર રહે છે અને તે તત્ત્વજ્ઞની પેઠે સર્વ અર્થથી શૂન્ય છે, એ જ એક મોટું સુખ છે. હે પ્રિય મહાશય આકાશ! તું પ્રલય-કાળનાં વાદળાંની, વૃક્ષોની અને લતાઓની ઉત્નતિ કરનાર સાધનોને અવકાશ આપે છે, તેથી તું તેમની ઉન્નતિનો કર્તા છે. વળી તું ચંદ્રમા, મેઘ, સૂર્ય, કિન્નર, વાતસ્કંધ અને દેવતાઓના પણ આધારરૂપ છે. આવી રીતે તારો સ્વભાવ સર્વત્ર સમાનતાવાળો અને સ્વચ્છ છે અને તારુ સર્વ કર્મ રમણીય છે. પરંતુ તું એક અગ્નિને અને સૂર્યને બાળવાનો અવકાશ આપીને જે સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે; તે જ અમને અત્યંત ખેદ ઉત્પન્ન કર છે. હે આકાશ! તું નિર્મળ છે, સ્વચ્છ છે અને પ્રકાશમય છે. તું ઉન્નતપણાથી ઉત્તમ દેવના પણ આધારરૂપ છે; પરંતુ આ મેઘ તારામાં અવકાશ મેળવીને કરાઓની વૃષ્ટિ કરી મનુષ્યોને હેરાન કરે છે, તેથી તું અત્યંત હલકટ છે. હે આકાશ! સુવર્ણની પેઠે ઘણા કાળ સુધી તારી કસોટી ઉપર કસોટી થવી જોઈએ. તારી પરીક્ષાનું બીજું કશું સ્થાન નથી, એમ હું માનું છું; કેમ કે તું શૂન્ય છતાં વરસાદ, નક્ષત્ર, વિમાન, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પવન એ સર્વને ધારણ કરી રહેલું છે અને નિરર્થક નથી. દિવસે તું પ્રકાશમય દેખાય છે, સાયંકાળે તું સંધ્યાના રંગથી રક્ત જણાય છે અને રાત્રિએ તું કાળું જણાય છે. નિરંતર તું કશાને પણ સત્યપણે ધારણ કરતું નથી તથા સર્વ વસ્તુથી રહિત છે. તેથી હે આકાશ! તારી માયાને કોણ જાણી શકે તેમ છે? વળી તત્ત્વજ્ઞાની તારા જેવી ચેષ્ટાને પણ કોણ જાણી શકે તેમ છે? મહાશય પુરુષ અકિંચન હોય છે, છતાં પણ કાર્યોને સાધી આપે છે. જેમ કે આકાશ અંદર શૂન્ય છે, છતાં સર્વની ઉન્નતિના કારણરૂપ છે. આકાશના લાંબા માર્ગમાં વચમાં કાંઈ ઘાસ નથી, જળ નથી, કોઈ ગામ પણ નથી, તેમ કોઈ નગર પણ નથી. વળી ત્યાં પાંદડાંના સમૂહ વડે સ્નિગ્ધ ઘાટી છાયાવાળું કોઈ વૃક્ષ પણ વચમાં નથી, તેમ કોઈ સારી પરબ પણ નથી. આમ છતાં સૂર્યનારાયણ હમેશાં આકાશ—માર્ગમાં પંથ કરતા રહે છે; કેમ કે સત્યવાન પુરુષો પોતે આરંભેલું કાર્ય વિષમ હોય તોપણ તેને મૂકતા નથી. દિવસ પોતાના શરીરને સૂર્યના પ્રકાશરૂપી નવા વસ્ત્ર વડે શણગારે છે, રાત્રિ અંધકારરૂપી વસ્ત્ર વડે પોતાના શરીરને શણ-ગારે છે, ચંદ્રમા કપૂરના સમૂહના જેવાં શીતળ કિરણો વડે પોતાના શરીરને શોભાવે છે, આકાશ રાત્રિમાં ઉદય પામતા તારાઓના સમૂહરૂપી પુષ્પોના પ્રસારથી પોતાના શરીરને શણગારે છે અને વસંત આદિ સર્વ ઋતુઓ વાદળાંમાંથી ઝરતા જળબિંદુઓરૂપી જળપુષ્પો વડે પોતાને શણગારે છે. વળી એ સર્વ ભેગાં થઈને આકાશરૂપી આંગણાને શણગારે છે અને તે આંગણુ ત્રણે લોકના સ્વામી તથા કાળની એક કળારૂપ એવા સૂર્ય અને ચંદ્રના ક્રીડાસ્થાનરૂપ છે. અહો! મહાશય પુરુષની સ્થિતિ ખરેખર આશ્ચર્યકારક અને ઉન્નત હોય છે. કેમ કે ધુમાડા, વાદળાં, રજ, અંધકાર, સૂર્ય, ચંદ્ર, સંધ્યા, તારાઓ, વિમાન,

ગરુડજી, પર્વતો અને દેવદાનવોના ક્ષોભ વડે કરીને પણ આ આકાશ પોતાની મૂળ સ્થિતિનો ત્યાગ નથી કરતુ. આ ત્રિલોકરૂપી ઘર દિશાઓરૂપી ભીંતો વડે બાંધેલું છે. અંતરિક્ષલોક તેનો ઉપરનો ખંડ છે. પૃથ્વી તેના નીચલા ખંડરૂપ છે. વરસાદો, નગરો અને પર્વતો તેના પાત્ર આદિ અનેક ઉપસ્કરણરૂપ છે. વિદ્યાધરો, દેવતાઓ અને મોટા નાગોરૂપી કરોળિયા તેમાં જાળાં બાંધી રહેલા છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમૂહરૂપી કીડીઓનાં ટોળાંથી તે ભરપૂર છે. જેમ માળી અને તેની સ્ત્રી કોઈ સુંદર વિકસિત ઉપવનની રક્ષા કરે છે, તેમ કાળ અને ક્રિયારૂપી દંપતી આ ત્રિલોકીરૂપી ઘરની રક્ષા કરે છે. આ જગત પ્રતિદિન નષ્ટ થતું હોય એમ ભાસે છે, છતાં પ્રવાહ રૂપે તે અદ્યાપિ પર્યંત નાશ પામતું નથી. અહો ! આ કેવી માયા છે ? હું માનું છું કે આકાશ શૂન્યતાને લીધે કશું કરતું નથી, છતાં તે વૃક્ષ આદિની અધિક ઉન્નતિને રોકે છે; કેમ કે મહાન પુરુષ અકર્તા હોય છે, છતાં લોકો તેની મહત્તાને લીધે તેને વિષે કર્તૃત્વ આરોપી લે છે. જેની અંદર લાખો જગત લય પામી જાય છે અને પાછાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે આકાશને શૂન્ય કહેવું એ અખંડિત પાંડિત્યને ધિક્કાર છે. આકાશ ઈશ્વરથી જુદું છે. એવો ભેદ કોઈ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા વાદીએ કલ્પી કાઢયો છે; કેમ કે આકાશની અંદર જ સર્વ જગતનો લય થઈ જાય છે અને પાછું તેમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ તે રહે છે. માટે (**जन्माद्यस्य यतः** ઈત્યાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ ઈશ્વરલક્ષણ આકાશમાં જોવામાં આવવાથી) તે જ ઈશ્વર છે. જેની અંદર અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા તણખાઓના સમૂહોની પેઠે આ સૃષ્ટિની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે, લયને પામી જાય છે, સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલી છે અને વૃદ્ધિ—હ્રાસને પણ પામે છે, તે નિર્મળ આકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે, એક છે, મારા પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન છે અને સર્વના કારણરૂપ છે, એમ હું માનું છું. ઈશ્વરરૂપી કાંઈ બીજું કારણ એ ચિદાકાશથી જુદું નથી. જે પોતાના અંગમાં અપરિમેય સર્વ વસ્તુઓને અંદર ધારણ કરી રહેલું છે અને જે ત્રિલોકીરૂપી મણિઓના વિશાળ આધારરૂપ છે, તે આકાશ ચિદ્રૂપ છે, પરબ્રહ્મરૂપ છે અને મારા પોતાના સ્વરૂપથી પણ ભિન્ન નથી, એમ હું સમજું છું. તેની અંદર આ જગતનો ભ્રમ, ઉદય અને અસ્ત પ્રાપ્ત થતો રહે છે. પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી વનભૂમિમાં, વનચર કોઈ સુંદર મનોહર વૃક્ષોના ગહન પ્રદેશોમાં કામી ગીત ગાય છે અને નીચે ચાલ્યો જતો આ વિયોગી પથિક એ ગીતને સાંભળીને રસ વડે આકુળ થઈ જાય છે તથા ગાનાર તરફ ઊંચું જુએ છે. હે મહારાજ ! પર્વતના શિખર ઉપર આવેલા વનમાં ઉન્નત વૃક્ષોના પલ્લવોથી છવાઈ રહેલી નિકુંજને વિશે વિયોગથી મરણતોલ થઈ ગયેલી વિદ્યાધરની સુંદરી નિઃશ્વાસ નાખીને ગળગળી વાણીથી અને ઉત્કંઠાપૂર્વક ગીત ગાય છે. આ નીચે ચાલ્યો જતો પથિક તે ગીતને સાંભળે છે અને પોતે પણ નિઃશ્વાસ નાખે છે. તે હિંડોળાના હીંચકાની પેઠે ચંચળ થઈ રહેલી પોતાની બુદ્ધિ વડે આગળ પગલું ભરી શકતો નથી, તેમ બીજા તેના અનુચરો પણ તેને ચાલવાને સંમતિ આપી શકતા નથી. પર્વતના શિખર ઉપર આવેલાં વૃક્ષોનાં પલ્લવોથી છવાઈ રહેલી નિકુંજોને આપણી આગળ જ વિયોગથી દુ:ખી થયેલી આ વિદ્યાધરી અશ્રુઓથી આકુળ થઈ ગઈ છે, તિલકની શોભાને ધારણ કરતી નથી અને નિસાસા નાખીને કરુણ ગાન કરે છે કે, 'હે નાથ ! આપના ખોળારૂપી ઘર વિષે હું મંદ મંદ સ્મિત સાથે આપની હડપચી પકડી ચુંબન કરતી હતી. તે ચુંબનરૂપી રસાયનને સંભારીને તથા તેના આસ્વાદને વારંવાર ઘૂંટી-ઘૂંટીને મેં આ હજારાં વરસો કાઢયાં છે.' હે મહારાજ ! મેં માર્ગમાં રસ્તે જતા—આવતા લોકોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે કે, આ વિદ્યાધરીનો પૂર્વજન્મનો તરુણ પતિ વિદ્યાધર કોઈ મુનિના શાપથી બાર વર્ષ સુધી વૃક્ષરૂપ થઈ રહ્યો છે. તે

સંવત્સરોને જ ગણ્યા કરતી આ વિદ્યાધરી પણ તેને મળવાને ઉત્કંઠિત થઈ જઈને વૃક્ષરૂપ બની ગયેલા પોતાના તે પતિનો જ આશ્રય કરીને ગાન કર્યા કરે છે. હે મહારાજ! જુઓ, એ વિદ્યાધર આપણા અવલોકન માત્રથી શાપ-મુક્ત થઈ ગયો છે અને વૃક્ષભાવને છોડી દઈને ઊઘડેલાં પુષ્પોરૂપી હાસ્યને ધારણ કરી રહ્યો છે. જુઓ, શાખાઓના આકારે દેખાતા પોતાના તે જ બાહુ વડે આલિંગન કરીને તે પોતાની પત્નીને કંઠમાં લગાડે છે. પર્વતોરૂપી હાથી-ઓના વૃક્ષોરૂપી રોમાંચોમાં જે પુષ્પોનો સમૂહ રહ્યો છે, તે શિખરોમાં જાણે વસંતઋતુમાં પડેલાં જલબિંદુઓના જેવા આકાશમાંથી મૂર્તિમાન તારાઓ જ ખર્યા હોય તેવો દેખાય છે. માછલાંની પંક્તિઓના વેગવાળા ઠેકવાથી ઊછળ્યા કરતી, જળની લહરોમાં ક્રીડા તથા શબ્દ કરતી, ચપળ ટિટોડીઓ વડે ભયંકર જણાતી, પુષ્પોરૂપી શુકલ વસ્ત્ર વડે શોભી રહેલી અને કાંઠાઓમાં તથા જળમય પ્રદેશોમાં રહેલા નિઃશંક મૃગો વડે ભરપૂર થયેલી આ કાવેરી. અહો, એ કેવી શોભે છે! હે મહારાજ! આ સુવેલ પર્વતના શિખરમાં નિર્મળ શોભાવાળી આ આખી કાંચનમય શિલા ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી તે દેદીપ્યમાન થઈ રહી છે. ભરતીસમયે ચપળ થઈ રહેલા સમુદ્ર-ના તરંગો તેની સાથે અથડાય છે, ત્યારે એ શિલા બહાર જાણે વડવાનલના તણખાઓ ચમકતા હોય તેવી દેખાય છે. પર્વતોની અંદર પાસે આવેલાં ઘાટાં વાદળાંથી ઘેરાયેલા સ્થળમાં રહેલાં, ઘરની સીમાના અંતમાં આવેલાં વિકસિત નવીન વૃક્ષો વડે સુશોભિત અને ખાખરાનાં વૃક્ષો વડે આકાશ પર્યંત વીંટાઈ વળેલાં આ નેસનાં ઘરોની શોભા આપ જુઓ. પર્વત પાસેનાં આ ગામડાં સ્વર્ગનો પણ પરાજય કરી રહ્યાં છે. તેઓ વિકસિત થઈ રહેલાં પુષ્પો વડે અત્યંત શુભ્ર ફૂલની વાડીઓથી રમણીય છે, કોઈ ઉદ્દામ પાત્રની પેઠે તેઓ મંદારવૃક્ષોની અંદર અનેક પુષ્પસમૂહને ધારણ કરી રહ્યાં છે, તેઓ કરંડિયાની પેઠે મોરોને ધારી રહેલાં છે, જળમય શીતળ પ્રદેશ વડે સુશોભિત છે, ભૈરવજપ ખાવાના સ્થાનથી ઊંચા શિખર ઉપરથી નીચે પડતા જળસમૂહના વિલાસરૂપી વાદ્ય વડે મનોહર છે અને પ્રતિધ્વનિ વડે ગાજી રહેલી ગુફાવાળાં વનોમાં ગાન કરી રહેલાં મનુષ્યો વડે સુંદર છે. પર્વતોની ગુફાઓમાં વિચરનારા અને નેસ તથા ગોંદરાઓમાં નિવાસ કરનારા ગ્રામજનોને જે કાંઈ આનંદ મળે છે, તે આનંદ નંદનવનમાં ક્રીડા કરનાર દેવોને પણ નથી મળતો, એમ હું માનું છું. ગામડામાં રહેવાને લીધે તેમની પામર જેવી દશા હોય છે, છતાં પણ ઊઘડેલાં પુષ્પોની કળી-ઓનાં કોમળ પલ્લવોની અંદર છુપાઈ રહેલા તથા ગુંજારવ કરી રહેલા મદાંધ ભમરાઓને જોઈને તેમનો કામ ઉદ્દીપિત થઈ જાય છે. ભમરા-ઓએ પોતાના હિંડોળારૂપે કલ્પેલી લતાઓ વડે આકુળ એવા વનને વિષે ભિલ્લ લોકોની સુંદરીઓ ગાન કરી રહી છે. અને ભિલ્લો તેમના મુખ ઉપર દૃષ્ટિ ઠેરવીને શૃંગારની ચેષ્ટાઓ વડે વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. અરે! એ ભિલ્લો શત્રુની પેઠે નિર્દય થઈને મુગ્ધ મૃગોને શીદને મારતા હશે? ગિરિવરોનાં ગહન વનોમાં આવેલાં આ ગામો શીતળતા અને સુગંધ નામના પોતાના અધિક ગુણથી ચંદ્રનો પણ પરાજય કરે છે; કેમ કે તેમાં અનેક પ્રકારનાં વિકસિત થઈ રહેલાં પુષ્પોના સમૂહોમાંથી સુગંધ—શીતળતા આદિ સારને ખેંચી લાવનાર પવન વડે લતાઓના પલ્લવોને હલાવીને નીચે બેઠેલાં પથિકોનાં અંગને શીતળ કરે છે અને જળને તથા તેની શીતળતાને ચારે બાજુ પસારી દેનારા વાયુના પ્રસાર વડે તેમનાં જળાશયો ચપળ તરંગોને ધારણ કરી રહ્યાં છે. વળી આ પર્વત પાસેનાં આ ગામો શબ્દ કરી રહેલાં ઝરણાંનાં જળ વડે રમણીય છે અને ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલાં વિકસિત પુષ્પવાળાં તાલવૃક્ષોથી સુશોભિત છે. લીલામાત્રથી જ વિક-સિત થઈ રહેલાં પુષ્પો તથા પલ્લવોથી લચી પડેલી લતાઓના ચંદરવા વડે તેઓ આકાશને

અડકી રહ્યાં છે. અને પર્વતભાગમાં ઊંચાં થઈ રહેલાં તાલવૃક્ષોમાં લટકી રહેલા મેઘો વડે સુશોભિત છે. જાણે ચંદ્રલોકના ઉપવનના ભાગો જ હોય, તેમ તેઓ ચંદ્રમાના અમૃતને સ્રવનાર અશ્વત્થ વડે અનુમાનમાં આવતી બ્રહ્મલોકની પૃથ્વીને જીતે છે. નજીક આવી રહેલાં તથા જળ વડે ભરેલાં વાદળાંની ઘટાઓથી જામેલા મેઘોની ગર્જના થાય છે, તેથી મયૂરો નૃત્ય કરી રહે છે. એ નવીન નૃત્યને વિષે મયૂરોના સમૂહોનાં કોમળ મોરપિચ્છો વીખરાઈ જાય છે અને તેમાં રહેલી ગોળાકાર ટીલડીઓ મણિઓની જેમ ઝળકી રહે છે. આથી આ ગામડાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દશા ભોગવે છે. એક બાજુ સુંદર ચંદ્રમંડળરૂપી આભૂષણ વડે સુશોભિત અને બીજી બાજુ વિશ્રાંત થઈ રહેલાં તથા જળ વડે પરિપૂર્ણ ભરેલા વરસાદરૂપી હાથીઓવાળાં આ ગિરિગ્રામોમાં જે વિલાસલક્ષ્મી ઝળહળે છે, તે વૈભવવાળાં બ્રહ્મદેવનાં રાજ્યોમાં પણ ક્યાંથી જ હોય? જાણે સુગંધ વડે સુશોભિત કોઈ નંદનવનનો અંદરનો ભાગ હોય તેવી સુંદર દેખાતી સંતાનક નામના કલ્પવૃક્ષની જાતિના ગુચ્છાઓને હસી કાઢનાર નિકુંજોથી સુશોભિત અને પુષ્પિત થઈ રહેલાં તથા ગંભીર ગુંજારવ કરી રહેલા ભમરાઓથી આકુળ થયેલાં લીમડાઓનાં ઘાટાં વૃક્ષોથી રમણીય લાગતી પર્વતોની ગુફાઓ જોતાં મારા ચિત્તમાં અપાર આનંદ થાય છે. હરિણીઓના શબ્દ વડે મનોહર, મનોરમ હારીત પક્ષીઓ વડે ચિત્તહારી અને જાણે કામદેવનાં મૂર્તિમાન નગરો જેવાં સુશોભિત આ પર્વતગામોમાં મનુષ્યોને અત્યંત આનંદ સાંપડે છે. જાણે સ્ફટિકના સ્તંભોની જ ખરેખર રચના કરી હોય, તેમ ધારારૂપે અવિચ્છિન્ન પડયા કરતાં ઝરણાંનાં પાણીથી સુશોભિત આ ગ્રામરૂપી પર્વત—ગુફામાં ઢેલો નૃત્ય કરે છે, તે આપ જુઓ. શબ્દ કરી રહેલાં ઝરણાંનાં જળ વડે સુશોભિત આ પર્વતની ગામરૂપી ગુફાની નિકુંજોને વિશે મોરપિચ્છોવાળી, વિલાસ કરી રહેલી અને પુષ્પોના ભાર વડે લચી પડેલી લતાઓ નૃત્ય કરે છે. હારીત પક્ષી વડે મનોહર અને લીલાં ઉપવનનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત, વાવના પ્રમાણમાં તેની અંદર રહેલાં હંસસારસ આદિ પક્ષીના શબ્દોરૂપી સૂક્ષ્મ ને ગંભીર ધ્વનિને ધારણ કરી રહેલાં અને પર્વતની ગુફાઓ વડે ઢંકાયેલાં આ ગામડાંનાં અકૃત્રિમ સ્થળોમાં કામદેવ યથેચ્છ આનંદથી રમે છે, એમ હું માનું છું. હે શ્રીમંતોના જેવા મોટા ઔદાર્યને ધારણ કરનાર અને તડકાનો નાશ કરનાર ઉન્નત ગંભીર આકૃતિવાળા મહાશય મેઘ! તું પર્વતના મસ્તક ઉપર ભૂષણરૂપ થઈ રહેલો છે. તું જ પૃથ્વીનાં ખેતર—બગીચા આદિને પોષણ આપનાર જળના એક આશ્રયરૂપ છે. આમ તારામાં અનેક ગુણો રહ્યા છે અને તું હર્ષથી વરસે છે; છતાં પણ તું ખારી જમીનમાં, તળાવમાં અને તેની અંદરના કાંટા આદિ વૃક્ષોમાં સત્—અસત્ પાત્રનો ભેદ કર્યા વિના એક સમાન રીતે જળને વરસે છે, એ તારો અવિવેક સત્પુરુષોનાં ચિત્તમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. હે મેઘ! તું નિરંતર સમુદ્ર અને ગંગા આદિ ઉત્તમ તીર્થોના જળના પ્રસાર વડે સ્નાન કરે છે. સર્વોચ્ચ આકાશમાં રહીને તું જળની વૃષ્ટિ કરે છે. તું શુદ્ધપણું ધારણ કરી વનભૂમિમાં મૌનવ્રતનો અંગીકાર કરી નિવાસ કરે છે. તું શરદઋતુમાં જળથી સાવ રહિત થઈ જાય છે, છતાં તારા અંગમાં અતિશ્રેષ્ઠ ધવલતા જોવામાં આવે છે. આમ તું સર્વથા ગુણવાન છે, છતાં તું જળનું દાન કરવા સમયે ઊઠીને વજ્રના તથા વીજળીના કડાકા કરે છે. એ તારી કેવી તુચ્છ ચેષ્ટા છે? શુભ વસ્તુ પણ અયોગ્ય પાત્રમાં રહેવાથી અશુભ દેખાય છે. જેમ કે જળ ખરાબ મેઘરૂપી સ્થાનમાં રહેવાથી કાળું પડી ગયેલું જણાય છે. અહો! મેઘે જળવૃષ્ટિ કરી! અહો! જળથી આખી પૃથ્વી પુરાઈ રહી હતી! અહો! જેમ કોઈ ધનાઢ્ય વડે તેનો કોઈ દરિદ્ર વિવેકી મિત્ર પોષણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તેમ પૃથ્વીની અંદર સર્વ ધાન્યો જળ વડે પોષણ પામ્યાં છે! નિર્દયપણું, અસ્થિરતા, અપવિત્રતા, કુત્સિતપણું અને શેરીઓમાં આંટા

મારવા, એ સર્વ કૂતરાં પાસેથી મૂર્ખાઓએ લીધાં છે કે મૂર્ખો પાસેથી કૂતરાંએ લીધાં છે; તે હું જાણી શકતો નથી. કૂતરાની પેઠે મૂર્ખ માણસ બહુ દોષવાળો હોય, તોપણ શૌર્ય, સંતોષ, ભક્તિ આદિ ગુણો વડે તે કોઈને સ્વીકાર્ય થઈ જાય છે. ધંતૂરા આદિ ઝેરી વસ્તુ ખાવામાં આવવાથી ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા પુરુષોને, મદિરા આદિના મદ વડે મત્ત થઈ ગયેલાઓને, પ્રમાદ અને ક્રોધ આદિના આવેશને લીધે કૂવા આદિમાં પડવા તૈયાર થઈ ગયેલાઓને અને તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી દેહાનુસંધાન છોડી દઈ કેવળ આત્માનંદમાં જ નિમગ્ન રહેનાર યોગારૂઢ પુરુષોને ભોગપરંપરામાં જ શરીરને છોડી દેનારો વિષયલંપટ મૂર્ખ પુરુષ પોતામાં પાંડિત્યનું આરોપણ કરી તૃણના જેવા તુચ્છ સમજે છે. પરંતુ હે તૃણ! તું જ અવલોકન કર કે એ વિષયલંપટ પુરુષોમાં ઈચ્છા છે કે તેઓ જડ જ છે? જો તેઓમાં ઈચ્છા હોય, તો તેઓ કૂતરા જેવા છે અને તેઓ જો જડ હોય, તો તેઓ પોતે જ તૃણથી પણ તુચ્છ છે. (એટલે પછી ઉન્મત્ત આદિથી પણ તે નીચ હોવાથી બીજાની હલકાઈ ગણવી એ તેઓની ભૂલ જ છે. આ વાતના રહસ્ય વિષે તું જ વિચાર કરી જો.) સિંહ અને કૂતરો એ બંનેમાં તિર્યક્જાતિપણું સમાન છે, છતાં મેઘ-ગર્જના આદિનો કોલાહલ સહન કરવાના તે બંનેના પ્રકારમાં ભેદ રહ્યો છે; કેમ કે સિંહ ચિત્તમાં કશો ક્ષોભ પામ્યા વિના જ અનાદરને લીધે આંખો મીંચી રાખીને એ કોલાહલને સહન કરે છે; ત્યારે કૂતરો મનમાં ક્ષોભ પામીને ભયને લીધે આંખો મીંચી રાખીને એ કોલાહલને સહન કરે છે. નિત્ય અપવિત્ર, પોતાનાં પ્રિય મનુષ્ય તરફ કેવળ ભસવાથી જ સ્નેહ બતાવનાર અને શેરીઓમાં રખડી રખડી સર્વ સમયને ગાળી નાખનાર હે કૂતરા! ચિત્તની આવી વિચિત્ર સમાનતા જોઈને કોઈ મૂર્ખે જ તને આ અપવિત્રતા આદિ ગુણોનું શિક્ષણ આપ્યું છે, એમ હું માનું છું. અહો! આ વાત કેવી ખેદકારી છે! નિરંતર સર્વ જગતને વિષમ (એકબીજાથી જુદું પડી રહે તેવા પ્રકારનું) બનાવનારા વિધાતાએ પોતાની સરમા નામની પુત્રીરૂપ કૂતરીના સંતાનરૂપ કૂતરાને વિષે, તેને ઘટે તેવા બધા જ ધર્મો નિર્માણ કર્યા છે. તેમણે અપવિત્ર કચરાથી ભરેલા ખાડામાં તેનો નિવાસ કલ્પ્યો છે, વિષ્ઠા તથા પરુ વગેરેને તેના ભોજનરૂપ કલ્પ્યાં છે, રસ્તાની વચ્ચે સર્વ મનુષ્ય દેખે તેવી ખરાબ રીતે મૈથુન કરવાની દુષ્ટ ઈચ્છા તેના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન કરી છે અને તેનું શરીર પણ સર્વની નિંદાનું પાત્ર થાય તેવું બનાવ્યું છે. 'તારાથી વધારે અધમ બીજો કોણ છે?' એમ કોઈ પુરુષ પૂછે છે, એટલે કૂતરો તેને હસીને કહે છે: 'અપવિત્ર દેહાદિમાં અભિમાન બંધાવનાર, છતી આંખે વિચારરૂપી નેત્ર ન હોવાથી એક જાતના અંધારારૂપ અને ખરાબ પરિણામમાં દોરી જનારા અશુભ એવા અજ્ઞાનનું જે પુરુષ સેવન કરે છે, તે મારાથી પણ વધારે અધમ છે, કેમ કે મારામાં શૌર્ય, સ્વાભાવિક ભક્તિ અને થોડામાં સંતોષ વગેરે જે ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, તે અનેક પ્રયત્નો વડે શોધીએ તોપણ મૂર્ખમાં જોવામાં આવતા નથી.' કૂતરો અપવિત્ર પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે, અપવિત્ર વિષ્ઠા આદિના મોટા કચરાના ઢગલામાં રમે છે, નોળિયો તથા ઊંદર આદિ પ્રાણી જીવતું જ હાથમાં આવી જાય, તો તેનું ગુપચુપ ભક્ષણ કરે છે અને બકરું તથા વાછરડું આદિ કોઈ નિર્બળ પ્રાણી પંજામાં આવી જાય, તો તેને પણ ફાડી ખાય છે. કૂતરીની સાથે મૈથુન કરવા સમયે સર્વ મનુષ્યો તેની પાસે જઈ તેને પાષાણ વડે પ્રહાર કરે છે. આમ અત્યંત અસમર્થ કૂતરાને વિધાતાએ જ્યાં સુધી તે જીવે ત્યાં ત્યાં સુધી ખરાબ અને કૌતુક ઉપજાવે એવી સ્થિતિવાળો જ બનાવ્યો છે. શિવલિંગના ઉપર ઘોંઘાટ કરી રહેલો કાગડો પોતાના આત્માને દેખાડી આપી સૂચવે છે કે, 'અધોગતિના હેતુરૂપ સર્વ પાતકોમાં રહેલી પંક્તિ ધરાવનાર

શિવનિર્માલ્યભક્ષણને માટે હું શિવલિંગ પાસે આવતાં પ્રત્યક્ષ જ કાગડારૂપ થઈ ગયો છું, તમે તે જુઓ..' ઓ દુષ્ટ કાગડા! કાનને કડવા લાગે તેવા દંભી ધ્વનિ વડે હંસ તથા સારસ આદિના ગુણોને ગળી જનારો તું આ તળાવમાં કાદવની અંદર ફરતો રહી ભમરાઓના શબ્દને ઢાંકી દે છે, તેથી મારા મસ્તકમાં તું એક શલ્ય જેવો થઈ રહ્યો છે. આ કાગડો નરકના જેવા નાના પ્રકારના વિષ્ઠા આદિ અપવિત્ર પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે અને કમલિની પોતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે તેને છોડી દે છે. આ વિષયમાં કશું પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; કેમ કે જે પદાર્થનો સર્વદા અભ્યાસ પડી જાય છે, તે પછી સદાકાળ રુચિકર જ થાય છે. આ કાગડો વનમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોના કેસરો વડે ધોળા શરીરવાળો થઈ ગયો છે, તેથી ભ્રાંતિ વડે તે જાણે કોઈ ખરેખર હંસ જ હોય તેવો જણાય છે; પણ પછી સડી ગયેલાં જીવડાંનાં કુળોને તે કોળિયો કરી જતો જણાય છે, એટલે તે ખરેખર કાગડો જ છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. કાળા રંગવાળી અને કાળી પાંખોવાળી કોયલો ભેગી થઈ હોય અને તેમાં કદાચિત્ કાગડો ભળી ગયો હોય, ત્યારે તે પોતે જ પોતાના કર્ણકટુ અવાજને બહાર ન કાઢે, તો કોણ તેને ઓળખી શકે? જેમ કોઈ ચોર રાત્રિએ સર્વ મનુષ્યો સૂઈ જતાં યજ્ઞભૂમિના વૃક્ષ ઉપર ચડી દશે દિશાઓમાં જુએ છે, તેમ મોટા અરણ્યની મૃત્તિકા વડે બનાવેલા આ માટીના જૂના થાંભલા ઉપર બેઠેલો કાગડો ચારે બાજુ જોયા કરે છે! આ કાગડો ઊડતી ધૂળ (ઉકરડા)-ના સમૂહથી ધૂસરી થઈ રહેલી કાંધવાળો છે અને તે વેગવાળા સારસપક્ષીઓએ ઉઘાડી નાખેલાં કમળોના મકરંદથી સુશોભિત છે, એવા આ તળાવની અંદર કેમ વિહાર કરે છે? અહો! કષ્ટની વાત છે કે વિકસિત થઈ રહેલાં કમળોના નિવાસરૂપ રમણીય તળાવની અંદર જ રહેનારા રાજહંસોની સાથે આ દુષ્ટ કાગડારૂપી પિશાચ સરસાઈ કરવા નીકળ્યો છે! એનું મોઢું શિલા વડે પ્રહાર કરવા યોગ્ય છે, છતાં જુઓ, તે આ નાનકડા ડહોળા ખરાબ તળાવમાં બેસી રાજહંસનું અનુકરણ કરવા માટે જુદી જુદી જાતની લીલાઓ કરે છે. દુષ્ટ વાણીરૂપી કરવતને જ એક ચિહ્નરૂપે ધારણ કરી રહેલા હે કાગડા! પોતાના ભાગને કાગડા વિના બીજા કોઈ ન ખાઈ જાય એવી શંકાથી તું નિરંતર કાગડાઓને જ બોલાવતો રહે છે. તો તારી એ શંકા આજે ક્યાં ચાલી ગઈ! પોતાની એક પ્રજા (પુત્ર) જીવવાની આશાથી તું આ કોયલના બાળકને શા માટે વૃથા પોષણ આપે છે? કેમ કે તારો સ્વભાવ જ કટુ ભાષણ કરવાનો છે. તું ભ્રાંતિથી આ સુસ્વર કોયલના બાળકનું પોષણ કરે છે, પણ એ તારા મનોરથને સિદ્ધ ન કરતાં તને ઊલટું ઉપહાસકારક થઈ પડશે. કમળના વનમાં વિલાસ કરી રહેલા અને કલંકના જેવા ક્રૂર સ્વર બોલનારા કાગડાને જોઈ જોઈ કહે છે કે, 'હે કાગડા! તારા અથવા ખળપુરુષોના સેંકડો ક્રૂર શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં છતાં જે પુરુષ ખેદ પામી ક્રિયાશૂન્ય થઈ જઈ રોતો નથી, તેનું તું તારી ખરાબ વાણીરૂપી કરવત વડે વિદારણ કર; પણ હું તેવો નથી, તું તો મારી પાસે વૃથા શું ઘોંઘાટ કરે છે? ફર્યા કરતાં હિંસક પ્રાણીઓ વડે વ્યાપ્ત અને બગલાઓ તથા જળકાગડાઓથી ભરેલા આ તળાવની અંદર ઘુવડ તથા કાગડા આવી બેસતા હોય તો આ તળાવરૂપી સભા યોગ્ય પાત્રો વડે યુક્ત થયેલી ગણાય! કાગડાઓના સમૂહની સાથે સમાન પાંખોવાળી અને સમાન આકારવાળી કોયલ સભામાં બેઠેલા પંડિતની પેઠે તેની વાણી વડે જ ઓળખી શકાય છે. કોયલ તેનાં કોમળ પુષ્પોને ચૂંથી નાખે તોપણ આ પુષ્પલતા કદાચિત્ તે સહન કરી શકે છે, પરંતુ કંકપક્ષી, ગીધપક્ષી, જળકાક, બગલાઓ, કૂકડાઓ અને કાગડાઓ આદિના સ્પર્શને તે સહન કરી જ શકતી નથી. હે કોકિલ! દંપતીના રતિકલહમાં તેનું સમાધાન કરવા માટે એક દૂતરૂપ તારા મધુર અને કાનને આનંદ આપે

એવા નાદને અહીં કોણ સાંભળે છે? કેમ કે આ લીમડાની ઝાડીમાં ઘુવડો સાથે નિરંતર કલહ કરનારા કાગડાઓએ પોતાના ઘોઘરા એવા ક્રેંકારના અવાજથી સર્વના કાનને બહેરા બનાવી દીધા છે. આ સુંદર કોયલનું બચ્ચું ઉપવનની અંદર રાગી પુરુષો પાસે પોતાની કોમળ વાણી વડે મહોત્સવ જેવી કથા કરી સરળપણાથી સર્વે શ્રોતાઓના મનનું રંજન કરે છે, ત્યાં તો વચમાં આકાશમાંથી કૂદી પડી કાગડાએ 'આ કોયલનાં બચ્ચાંને મેં પુત્રની પેઠે પાળી—પોષી જિવાડેલાં છે, ઈત્યાદિ કેટલીક તિરસ્કારની વાતો કરીને ભયંકર શબ્દો વડે સર્વ શ્રોતાઓને નીરસ બનાવ્યા! હે કોયલ! તું હર્ષને લીધે તરત જ પોતાના સ્વરને બહાર લાવી કેમ શબ્દ કર્યા કરે છે? તારા કંઠમાંથી હર્ષને લીધે બહાર આવેલા તારા સુસ્વરને તું પાછો સમેટી લે. આ આપણા સુસ્વર ગાયનનો યોગ્ય સમય છે, એવો ભ્રમ તને ન થાઓ; કેમ કે નિરંતર પુષ્પોની ઘાટી ઘટાથી છવાઈ રહેલા આ વસંતનો સમય નથી. હેમંતને કારણે તે ઝાકળના સમૂહ પડવાને લીધે આ સર્વ વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં છે; એટલે આ વખતે તારી વાણી દીપશે નહિ. વિચિત્ર પ્રકારના અભિનવ અંકુરો વડે સુશોભિત ચૈત્રમાસની અંદર કોઈ વિરહિણી સ્ત્રી કોયલને કહે છે: 'હે સુંદર આકારવાળી સુસ્વર કોયલ! આ ચૈત્રમાસ કોનો છે?' ત્યાં ઊંચા વૃક્ષમાંથી તેં મધુર શબ્દો વડે કોમળપણે કહ્યું કે, 'તારો છે, તારો છે.' આવું જે તેં કહ્યું, તે દુ:ખ આપનારું, નઠારું અને ખોટું વચન તને કોણે શીખવ્યું છે? મૌન, પાંખ આદિનું ચલનવલન, વર્ણ અને શરીર, એ બધાંનું સમાનપણું છતાં કાગડાઓના સમૂહમાં કાંતિ વડે સુંદર આ કોયલ મૂર્ખના સમાજમાં રહેલા પંડિતની પેઠે છેટેથી જ ઓળખાઈ રહે છે; કેમ કે ઉત્તમ આકાર તથા ઉત્તમ ક્રિયાવાળા પંડિતો મૂર્ખોની સભામાં બેઠા હોય, તોપણ તેઓ પોતાના યોગ્યતાવાળા અંત:કરણમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોથી છેવટે પ્રસિદ્ધિમાં આવી જાય છે. હે ભાઈ કોકિલ! કડવો અવાજ કરી રહેલા કાગડાઓ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલો આ શિશિર-ઋતુનો કાળ છે, આ કાંઈ વસંતોત્સવ નથી. હમણાં તારા શબ્દોમાં અમૂલ્ય ગુણનો આરોપ થવો અશક્ય છે; માટે તું તારા સ્વરને બંધ કરી કોઈ વિશાળ વૃક્ષવાળી ગુફામાં તેનાં ખરી પડેલાં જૂનાં પાંદડાં વડે ઢંકાઈ રહેલા માળામાં મૌનપણું ધારણ કરી નિવાસ કર. આશ્ચર્ય છે કે આ કોયલનું બાળક પોતાની માતાને છોડી કાગડી પાસે ચાલ્યું જાય છે; આશ્ચર્ય છે કે એ કાગડી તે કોયલના બાળકને તેની ઓળખાણ પડતાં ચાંચ અને ચરણ વડે પ્રહાર કરે છે. આ વિષયમાં હું ક્ષણમાત્ર વિચાર કરું છું કે, ત્યાં તો એ કોયલનું બચ્ચું પણ ઉત્સાહભેર પોતાની માતાની પેઠે જ પોતાનું બળ વધારવા માટે આકાશમાં ઊડવા લાગી ગયું; કેમ કે ભાગ્યશાળી પુરુષ જે દિશામાં જાય છે, તે દિશા જ તેને માહાત્મ્ય આપનાર થઈ પડે છે. ૧—૮૧

चित्रं मातरमेष कोकिलशिशुः संत्यज्य काकीं गतः । सघनं तुदतीति यावदहमप्याचिन्तयामि क्षणम् । तावत्सोऽपि तथाशु मातृसदृशं श्लिष्टो रसाद्वर्धितुं यामायाति दिशं स्वभावसुभगः सैवास्य माहात्म्यदा ॥ ८१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શ્વકાકકોકિલાન્યોક્તિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો*

તળાવ, કમળ અને હંસ આદિનું વર્ણન

सहचरा ऊचुः

पश्याद्रिसानाविव बिम्बितं त्वं पुरःसरो मारपुरःसरो यः । कह्लारपद्मोत्पलजालनालललद्विचित्रारवपक्षिवीतम् ॥ १ ॥

સહચરો બોલ્યા: હે મહારાજ! આ આપણી

* આ એકસોસત્તરમા સર્ગમાં અનેક જાતનાં કમળોથી સુશોભિત એવા તળાવ વિષે વર્ણન આવશે; અને તેના પ્રસંગથી કમળ, ભમરાઓ અને હંસ ઈત્યાદિ વિષે પણ વર્ણન આવશે.

પાસે રહેલું પર્વતનું શિખર અત્યંત શોભાને લીધે કામનું ઉદ્દીપન કરે છે, તેથી તે જાણે કામદેવનો પ્રધાન હોય તેવું દેખાય છે. તેની અંદર પ્રતિબિંબ થઈ રહેલ મૂર્તિમાન આકાશ જેવા દેખાતા આ તળાવને આપ જુઓ. એ તળાવ કલ્હાર, પદ્મ, ઉત્પલ આદિ કમળની જાતિઓના સમૂહના નાળમાં કમળને માટે ક્રીડા કરતાં અને વિચિત્ર શબ્દવાળાં પક્ષીઓ વડે વ્યાપ્ત છે. વિકસિત થઈ રહેલાં ઉન્નત કમળોની કળીઓમાં રહેલ સુશોભિત રાજહંસો વડે યુક્ત અને ઇન્દ્રનીલમણિની પીઠ ઉપર બેસનાર ભ્રમરો, સારસ તથા ક્રૌંચ આદિ પક્ષીઓ, બ્રાહ્મણો અને બીજા લોકોથી સેવાયેલું આ તળાવ જાણે પૃથ્વી ઉપર બ્રહ્માનું ઘર જ હોય, તેવું રમણીય દેખાય છે. પથરાઈ રહેલાં જળ-બિંદુઓ વડે દિશાઓના મધ્યભાગને ભયાનક બનાવી દેનાર, ઊઘડી ગયેલાં અનેક જાતનાં કમળો-ના સમૂહની અંદર રહેલા મકરંદ વડે ગૌરવર્ણું થઈ રહેલું, સુગંધ વડે મત્ત થયેલા ભમરાઓ તથા પક્ષીઓનાં ગાયન વડે ગાજી રહેલું અને આકાશમાં ઉપરના ભાગમાં જાણે ચંદરવો બાંધી દીધો હોય એવો ભાવ દેખાડનાર આ તળાવ વાદળાં તથા ઝાકળ આદિને પ્રતિબિંબના મિષથી ધારણ કરી રહેલું છે, આ તળાવની અંદર કોઈક સ્થળે મંદ મંદ ગર્જના કરી રહેલા તરંગો ઊછળતા જોવામાં આવે છે અને કોઈ ઠેકાણે મદોન્મત્ત-પણાથી એકબીજાનો દ્વેષ કરનાર તથા અત્યંત ઘોંઘાટ કરી રહેલા ભમરાઓ દેખાય છે. કોઈ ઠેકાણે જળની ગંભીરતાથી તથા નિર્મળતાથી નિશ્ચળપણાને લીધે આ તળાવ પોતે જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાને ધારણ કરી રહ્યું એવું જણાય છે અને કોઈક ઠેકાણે કમળોથી તથા ડોલરોથી તે જાણે ઢંકાઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે. આ તળાવ બિંદુરૂપ થઈ રહેલા મોતીના જેવા જળ વડે તાપનો નાશ કરે છે અને કાંઠા ઉપર રહેનાર સિંહોને પણ ઠેઠ વૃક્ષના અગ્રભાગથી માંડી જળ સુધી લંબાઈ રહેલી સુંદર લતાઓ વડે રોકે છે. તરંગો વડે ધોવાઈ ગયેલી શિલાઓવાળા આ તળાવના જળપ્રાય પ્રદેશો કાદવ વડે વિષમતા-વાળા થઈ રહ્યા છે અને અનંત મેઘો વડે અનંત જળમય પ્રદેશને ધારણ કરી રહેલું મૂર્તિમાન આકાશ જ જાણે પૃથ્વીમાં આવી અવતર્યું હોય તેમ આ તળાવ શોભે છે. વરસાદને દૂર લઈ જનારા પવનથી કંપિત થઈ રહેલા કમળના સમૂહમાંથી ઊડેલા મકરંદની કાંતિથી આ તળાવ જાણે વીજળીના પ્રકાશને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહ્યું હોય તેવું શોભી રહ્યું છે. આથી એક દેશમાં જળબિંદુઓના સમૂહને અને એક દેશ-માં અંધકારના સમૂહને ધારણ કરી રહેલું આ તળાવ જાણે સંધ્યાકાળ સંબંધી આકાશ હોય તેવું દેદીપ્યમાન દેખાય છે. જેમના ખભાઓ પોતાનાં બચ્ચાંને પોષણ આપવા માટે પોતાના માળા પ્રત્યે લઈ જવાતા કમલિનીઓનાં કમળરૂપ કોળિયાના ભાર વડે થાકી ગયા હતા, તે હંસો જાણે કાળ વડે એકઠાં કરી રાખેલાં મૂર્તિમાન ચંદ્રબિંબો હોય તેવા શોભે છે. એ હંસોથી વીંટાયેલું આ તળાવ શરદઋતુમાં વાદળાંના અનેક ખંડો વડે સુશોભિત થઈ રહેલા આકાશની પેઠે કેવળ પવન વડે પણ સુંદર દેખાય એવું છે, તો પછી સુગંધી વાયુ વડે તે સુંદર દેખાય તેમાં શું કહેવું ? આ તળાવના તરંગોની પંક્તિઓ જાણે સુગંધનો ભાર ઉપાડવાથી થાકી ગઈ હોય તેમ મંદગતિ કરનારા અને મકરંદના સંપર્કથી ભીના થઈ રહેલા પવનોથી કંપી રહી છે અને એવા જળમિશ્ર કાદવને નીચો બેસાડી દઈ જળથી છૂટો પાડી દેવામાં થતી ત્વરાને લીધે એક જાતના મોટા વિચિત્ર શબ્દને ધારણ કરી રહી છે, આથી ક્ષોભને પામી ગયેલાં પક્ષીઓ તીરની લતાઓમાં ભરાઈ બેસે છે. વળી એ લતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહી છે, તેથી તરંગોની પંક્તિઓ જાણે પોતાની વૃદ્ધિ માટે તે પુષ્પવૃષ્ટિને તટ સાથે સાંધી દેતી હોય તેમ જણાય છે. ચપળ એવાં મોટાં કમળોનાં પલ્લવોરૂપી વીંઝણાઓ વડે પંખો કરાયેલું, ઢળેલા ચામરના જેવાં સુંદર દેખાતાં ફીણો વડે સુશો-

ભિત ભમરાઓ તથા કોયલોનાં ગાયન વડે ગાજી રહેલું અને સુંદર ગોળ કમલિનીઓરૂપી રમણીય સ્ત્રીઓના સમૂહ વડે વીંટાયેલું આ તળાવ જાણે કોઈ રાજાનું અનુકરણ કરતું હોય તેવું ભાસે છે. ભમરાઓરૂપી શ્રેષ્ઠ પાત્રોના મનોહર પદાર્થોમાં પણ અતિ મનોહર ગીત વડે શોભાયમાન આ તળાવ કમળોના મકરંદોના સંઘર્ષથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે અને તેને લીધે જ પીળા થઈ રહેલા જળને તે ધારણ કરે છે. વળી જાણે ફીણના પિંડો બંધાઈ રહ્યા હોય તેવા ધોળા કમળોના ખંડો વડે તે સુશોભિત થઈ રહેલું છે. અને પોતાના તટ ઉપર આવેલાં ઉપવનોનાં પુષ્પ-સમૂહોરૂપી શિરોભૂષણને ધારણ કરી રહેલું છે. સત્સંગતિ જેમ હૃદયકમળને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમ આ તળાવ પણ શુદ્ધ હૃદયના જેવાં નિર્મળ કમળો વડે સુશોભિત છે. વળી સત્સંગની પેઠે જ આ તળાવ હૃદયને પરમ આનંદ આપે છે, રસવાળું છે અને સ્વાદિષ્ટ છે. હે શાંત મહારાજ! જેમ સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ પરબ્રહ્મમાં વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામવાથી મહાત્માઓનાં ચિત્ત નિર્મળ જણાય છે, તેમ આ તળાવ પણ પોતામાં પ્રતિ-બિંબિત થઈ રહેલા શરદઋતુના આકાશ વડે નિર્મળ જણાય છે. સુંદર સારસપક્ષીઓ વડે રમણીય, ઝાકળ વડે વીંટાઈ રહેવાથી કંઈક લક્ષમાં આવતું અને ઝાકળે પોતાના જેવું બનાવી દેવાથી શ્યામતા વિનાનું થઈ ગયેલું આ તળાવ જાણે ઝાકળનો વરસાદ જ હોય તેમ શોભે છે. હે મહારાજ! આ બ્રહ્મથી દૃશ્ય જુદું નથી, તેના પરિણામરૂપ પણ નથી, છતાં તે જાણે જુદું જ હોય તેમ દેખાય છે, તેવી જ રીતે આ તળાવની અંદર રહેલ તરંગ આદિ પણ તળાવથી જુદાં નથી. છતાં જાણે જુદાં હોય તેવાં દેખાય છે. અહો! પોતાની મેળે જ પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતા અને ચક્રાકાર વર્તુળ ચકરીઓને ઉત્પન્ન કરી રહેલા આ જળાશયોના તરંગોની પરંપરા વિષમ છે, (એટલે કે તે બ્રહ્મની અંદર પોતાની મેળે જ પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતા અને સંસારચક્રની ચકરી-ઓમાં ગોથાં ખાયા કરતા જડ બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ પુરુષોની વિચારરૂપી તરંગપરંપરાના જેવી જ વિષમ છે.) કૂવા, વાવ, તળાવ અને સમુદ્રના જળમાં જેવું અંતર રહ્યું છે, તેવું જ અંતર સ્ત્રીપુરુષના પાણીનું (રતિનું) પણ સમજી લેવું. જેમ નાના પ્રકારની જડ યોનિઓના સંબંધથી કોઈ સુજ્ઞ માણસનું મન જર્જર થઈ જાય છે, તેમ જળયોનિ કમળોના સંબંધથી આ તળાવ જર્જર થઈ ગયું છે. આમ તેનાં કમળોનો ઠેઠ જર્જર દશા સુધી પહોંચાડનારા એવા તરંગોનાં ભ્રમણ-ને લીધે અત્યંત વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અને સંસાર-સાગરમાં ચકરીઓ પેઠે જ થયા કરતી ઈચ્છા, દ્વેષ આદિ વૃત્તિઓના ફેરફારોની માફક અસંખ્ય-રૂપે દેખાતાં એ કમળોને ગણવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે? અહો! જળના અને જડના સમાગમની ક્રિયા આશ્ચર્યકારક જ છે; કેમ કે અત્યંત સદ્-ગુણી કમળ જળના સંબંધથી પોતાના સુગંધ, સૌંદર્ય, મકરંદ આદિ ગુણોને દોષની પેઠે જ કંઠમાં રાખી અંદર જ છુપાવી રાખે છે અને બહાર સર્વ મનુષ્યોને ખરાબ કાંટાઓના સમૂહ દેખાડે છે. જે ગુણો કમળના તંતુઓની પેઠે છિદ્રવાળા છે, સુદૃઢ નથી, સૂક્ષ્મ છે, બીજા વડે ઢંકાઈ રહેલા છે, જડતાવાળા છે તથા નિ:સાર છે; તેવા સદોષ ગુણોમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ ન કરતાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખવી જ યોગ્ય છે. ગુણ વડે અને સુંદરતા વડે સુશોભિત તથા યશ વડે અને સુગંધ વડે પોતાના કુળને પ્રસિદ્ધિમાં લાવનારા મહાત્માઓના અને એવા જ ગુણવાળાં આ કમળોના પ્રભાવને વર્ણવ-વાને વાસુકિ પણ સમર્થ નથી. હરિ (ભગવાન)-ના વક્ષ:સ્થળમાં નિવાસ કરી રહેલાં લક્ષ્મીજી પણ શોભા માટે પોતાના હસ્તમાં કમળને ધારણ કરે છે, તો પછી તેના કરતાં કમળની બીજી શી પ્રશંસા કરવાની હોય? આ સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્રવિકાસી કમળનું જળના સંપર્કથી જડપણું અને સૂર્ય—ચંદ્રમા ઉપર દ્વેષ રાખવારૂપી મૂર્ખતા એ બંને વ્યાપાર તો સમાન જ છે; પરંતુ ધોળાં અને કાળાં રૂપ વડે તે બંનેનું વિસદૃશપણું જણાઈ

આવે છે. તળાવોની અંદર નવી ઉદય પામેલી કમળવનની શોભા વિકસિત થઈ રહેલાં મંદાર આદિ વનની સાથે સરખાવી શકાતી નથી, તેમ તારાઓ વડે યુક્ત એવા આકાશની સાથે તેની સરખામણી કરી શકાતી નથી. વળી એકત્ર થયેલા ચંદ્રમાઓના સમૂહ સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાતી નથી; પણ નૃત્ય કરી રહેલી સ્ત્રીઓનાં હાસ્યવાળાં મુખની શોભા સાથે તેને સરખાવી શકાય છે. અનન્ય ચિત્ત વડે પુષ્પલતાઓનો આસ્વાદ લેતાં જે ભમરાઓનું લાંબું આયુષ્ય વ્યતીત થઈ જાય છે, તેઓ જ વિશેષ ભાગ્યશાળી છે. જે ભમરાઓ આંબાઓના સુગંધ અને મકરંદ આદિ સુંદર ચમત્કારનો આસ્વાદ લે છે તેઓ જ ચમત્કારી છે, બાકી બીજા તો પોતાની જાતિમાં એક ભારરૂપ છે. કમળોની અંદર મકરંદના મદ વડે અને સુગંધ વડે મત્ત થઈ રહેલા ભમરાઓ જે કાંઈ ગુંજારવ કરે છે, તેઓ એ ગુંજારવના મિષથી બીજાં વનોના સ્વાદ વડે સંતુષ્ટ થઈ રહેલા બીજા ભમરાઓને હસે છે. ખરેખર ખેદની વાત છે કે જે ભમરાએ ચંદ્રબિંબના જેવા કોમળ કમળના ગર્ભની અંદર નિવાસ કર્યો, વિલાસ કર્યો, આનંદનો અનુભવ કર્યો અને શયન કર્યું, તે આ ભમરો શિશિરઋતુમાં નીરસ થઈ રહેલાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોમાં કેમ પ્રીતિ કરશે? બિડાઈ રહેલી મલ્લિકાની મનોહર કળી ઉપર બેઠેલો ભમરો કાળરુદ્ર શૂળમાં પરોવેલા અંધકાસુર જેવો દેખાય છે. હે પ્રિય ભમરા! તું નિરંતર વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોનાં મકરંદનો આસ્વાદ લે છે અને પર્વતોમાં આવેલા લતાગૃહોમાં ભમે છે; છતાં આજ પર્યંત સંતોષ પામ્યો નથી. તેથી હું એમ માનું છું કે તું મકરંદમાં લંપટ થઈ જવાથી દુષ્ટ ચિત્તવાળો થઈ રહ્યો છે. અથવા તને વનમાંથી કશો સાર મળતો નથી. કમળના વનની અંદરના મકરંદનો સ્વાદ અનુભવવામાં કુશળતાવાળા હે ભમરા! તું કમળોના આશ્રયરૂપ તળાવમાં જા. તું તારા મકરંદ વડે પુષ્ટ થયેલા દેહને બોરડીઓના ઝાડરૂપી ગુફામાં રહેલ કાંટારૂપી કરવત વડે કપાવ મા. હે ભમરા! જેમ પંડિત પુરુષ પોતાને યોગ્ય રાજસભા ન મળે ત્યાં સુધી સામાન્ય અને પોતાના સ્વરૂપને અનુચિત એવી રાજસભામાં પણ પોતાનો કાળ કાઢે છે, તેમ તું હેમંત તથા શિશિર આદિ ઋતુઓમાં કમળરસ પીવા ન પામે, તોપણ તું અળસીના પુષ્પમાંથી, કમળોનાં પાંદડાંના સમૂહમાંથી અને વિકસિત થઈ રહેલાં તમાલમાંથી મળતા મકરંદથી આયુષ્યના બાકી રહેલા ભાગને સુખથી વ્યતીત કર. હે મહારાજ! તળાવના પેટાળમાં રહેલી કમલિનીઓના કેસરોનો ઉપભોગ કરી રક્ષા કરાયેલી અને કમલિનીના જેવી જ શોભા વડે રમણીય હંસોની પંક્તિરૂપી નિર્મળ વેલ જાણે સામતું ગાયન કરતી હોય તેમ ગંભીર શબ્દ કરે છે, તે આપ જુઓ. આકાશમાં પોતાની સ્ત્રીને હસીને અનુસરી રહેલો હંસ હીંચકા જેવા કમળના માળામાં રહેલી અને તળાવમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલી પોતાની સ્ત્રીને જોઈને તેના પડવાની અને જળમાં ડૂબવાની શંકાથી મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. હે મહારાજ! પોતાની સ્ત્રીને અનુસરી રહેલો હંસ હંસીને જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી જોઈ તેના ડૂબી જવાની શંકાથી મૂર્ચ્છિત થઈ મરણ પામ્યો! આવું અત્યંત લંપટપણું કોઈને પણ થશો મા. હે મહારાજ! રાજહંસ લીલા વડે જે કાંઈ મધુર અને ગંભીર શબ્દ કરે છે, તેવો શબ્દ બગલો સેંકડો વરસ શીખે, તોપણ તેને આવડે એમ નથી. જન્મસ્થાન, આકાર, જાતિ, ચેષ્ટા અને આહાર, આ બધું સમાન છતાં હંસમાં અને રાજહંસમાં જે કાંઈ અત્યંત તારતમ્ય રહેલું છે, તે જુદા જ પ્રકારનું છે. આકાશમાં ધોળી પાંખો વડે ગતિ કરનારો અને કમળોના સમૂહને શોભાવનારો હંસ આકાશમાં શુક્લપક્ષમાં વૃદ્ધિ પામનાર અને કમળોના સમૂહને વિકાસ આપનાર ઉદય પામતા ચંદ્રમાની પેઠે સર્વેના ચિત્તને આનંદ ઉપજાવે છે. ઊંચા નાળવાળી કમલિનીના નાળરૂપી કદલીસ્તંભ વડે વ્યાપ્ત કમળવનમાં વિહાર કરનાર હંસોની શોભાને બીજું

ક્યું પક્ષી પામે છે? તરંગરૂપી કંકણને ધારણ કરનારી ચપળ જળબિંદુઓના સમૂહરૂપી હાર વડે શોભી રહેલી, કુમુદ, ઉત્પલ, કલ્હાર આદિ પુષ્પોના સમૂહ વડે સોહામણી, ભમરાઓરૂપી ચપળ કેશલતાને ધારણ કરી રહેલી, સારસપક્ષીઓરૂપી રુમઝૂમ થતા નૂપુરવાળી, ગોળ ચકરીરૂપી નાભિવાળી, ચપળ વીચિઓરૂપી વિલોચનોવાળી અને જળની પૂર્તિ કરનારા પોતાના પ્રિય પર્વત તરફ જોયા કરતી આ નદી, બે સુંદર નૂપુરો વડે શોભી રહેલી નારીની જેમ બે હંસના સુંદર બાળક વડે શોભી રહે છે. હે હંસ! તું વિશેષે કરી જળકાગડા, બગલાઓ અને કાગડાઓરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ વડે ભરપૂર થઈ રહેલા આ તળાવમાં એકલો નિવાસ ન કર; કેમ કે આપત્તિમાં પણ અહીં સમાન શીલવાળા, સમાન વયવાળા અને સમાન વચનવાળા પોતાના વર્ગના હંસો સાથે જ સંગતિ રાખવી એ પરિણામે સુખ આપનાર છે. પોતાના ચરણ વડે મોટા હાથીઓનાં મસ્તકરૂપી તટને દબાવનારો, કેવળ કમળના વનમાં જ વિહાર કરનારો અને કલ્હાર તથા ઉત્પલ આદિ જાતિનાં કમળોના તેમ જ ડોલર, ચંપો તથા બીજી લતાઓનાં ઉપભોગ વડે સૌભાગ્ય ભોગવનારો આ ભ્રમર પણ દૈવયોગે ઠંડી શિશિરઋતુમાં ઢેફાં અને ઘાસનો આસ્વાદ લેતાં સુકાઈ ગયેલાં બગલાં જેવો થઈ ગયો છે. અહો! વિપત્તિમાં મોટાઓને પણ દીનતામાં મન લગાડવું પડે છે. હે મહારાજ! હું હંસની પાંખો વડે સરળ થઈ રહેલા કમળના વનમાં ફરતો હતો, ત્યારે મહા દેદીપ્યમાન કમળનાં પાંદડાંની અંદર બેઠેલા હંસના બાળકે તેના પિતા પ્રત્યે ઊંચે સ્વરે જે વાક્ય કહ્યું હતું, તે ઘણો સમય વિચાર કરતાં મને હમણાં યાદ આવે છે. તેણે કહ્યું હતું કે, 'હે તાત! આ કમલિની મધ્યાહ્નકાળમાં પણ મારા મસ્તકના ભાગ ઉપર જાણે ધોળાં મોતીઓની વૃષ્ટિ કરતી હોય, તેમ સહસા ફેલાઈ જનાર પોતાનાં ઠંડાં જળબિંદુઓના સમૂહને પ્રત્યક્ષ રીતે નાખે છે, તે જુઓ.' આકાશમાં ગતિ કરનાર ચંદ્રમાની પેઠે આ તળાવના શાંત જળમાં મૌનપણે ઘણા કાળથી ગતિ કરનાર હંસની પાંખો પથ્થરોની પેઠે કમળોની નાળો સાથે અથડાય છે. આથી તે જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્માના કમળમાંથી નીચે પડતાં હોય, તેમ જે જળબિંદુઓ કમળરૂપી પડિયામાંથી એ હંસની ઉપર પડે છે, તેને નીચે જળની અંદર ફરનારાં પ્રાણીઓ ગંગાજળની પેઠે પરમ પ્રસન્નતાથી તરત જ પી જાય છે. ૧—૪૫

द्योम्नींदोरिव सौम्यवारिणि चिरं निःशाङ्कं सर्पतो हंसस्यांसहताब्जनालवलनानिष्कंपटंकक्षतैः । गंगावारिवदत्र पुष्करपुटाद्ब्राह्मादिवास्योपरि भ्रष्टा ये जलबिन्दवो जलचरा हृष्टाः पिबन्त्याशु तान् ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પદ્મભ્રમરહંસવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો*

બગલા આદિનું વર્ણન

सहचरसहचर्यः क्रमेणोचु

निर्गुणस्य बकस्यास्य गुण एकोऽस्ति दृश्यताम् । यत्प्रावृषं स्मारयति प्रावृट् प्रावृडिति ब्रुवन् ॥१॥

સહચર અને સહચરીઓ અનુક્રમે બોલ્યાં: આ બગલો સાવ ગુણથી રહિત છે, પણ તેમાં એક મોટો ગુણ રહ્યો છે, તે આપ જુઓ. તે 'પ્રાવૃટ્ પ્રાવૃટ્' એવો અસ્ફુટ અવાજ કરીને વર્ષાઋતુનું સ્મરણ આપે છે. હે બગલા! તું તળાવની અંદર રહેવાથી વર્ણ વડે હંસના જેવો જણાય છે, તો હવે જળકાગડાઓ સાથે મિત્રતા, ક્રૂરતા અને કડવી વાણી, એ ત્રણે દોષને છોડી તું પ્રસિદ્ધ રીતે બરાબર હંસ તુલ્ય થઈ જા. હે અત્યંત ચતુર મહારાજ! માછલાં મારવામાં અતિનિપુણ આ જળકાગડાઓ ચોતરફ ફર્યા કરતાં જળચર પ્રાણીવાળાં જળની અંદર વારંવાર

* આ એકસોઅઢારમા સર્ગમાં જળકાગડાઓ, બગલાઓ, મોરો, વિયોગી વટેમાર્ગુઓ (પાંથો), માછલાંઓ અને બપૈયાઓ—એ સર્વનાં ચરિત્રો વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

પેસીને માછલાંને ચાંચમાં પકડી લેતા હતા અને તેમને ગળી જતા હતા; પરંતુ જળકાગડાઓ દૈવયોગે આજે કોઈ કારણથી મરી ગયેલા મોટા મત્સ્યોને ખાઈ જતાં ગળાના રોગ વડે દુ:ખી થઈ ગયા છે અને અત્યંત ક્ષુધાના સમયમાં પણ હારબંધ બેસી રહ્યા છે. તેઓ પાંગળાની પેઠે પોતાની પાસેનાં અને સુખથી પકડી શકાય તેવાં માછલાંને પણ પકડી શકતા નથી. આમ જ લોકો સ્વાર્થથી મરવાને તૈયાર થઈ જાય છે, એમ જળકાગડો પોતાની ક્રિયાથી સૂચવે છે અને કોઈ દુર્જન 'મારો એ ગુરુ છે' એમ કહી એની સ્તુતિ કરે છે. પોતાની ડોકને ઊંચી કરી રહેલો અને ફેલાવેલી નિર્મળ સુંદર પાંખોવાળો આ હંસ જ આકાશમાં આપણી પાસે ઊભો છે, એમ પ્રથમ લોકોએ માની લીધું હતું. પરંતુ જ્યાં તેણે તળાવના જળમાંથી માછલીઓને પકડવા માંડી, ત્યાં સર્વ લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે, આ તો ખરેખર બગલો જ છે. ઘણા લાંબા કાળથી ચપળ થઈ રહેલા અને આ તળાવમાં જ તપના જેવો દંભ કરી બેઠેલા બગલાઓને જોઈને ધૂર્તના ચરિત્રને જાણનારી એક સ્ત્રી બીજે સ્થળે ઘણા લાંબા સમયથી વિષયોમાં લંપટ થઈને ચપળ થઈ રહેલા અને આ તળાવમાં જ તપનો દંભ કરીને તેમ જ અંધકારનો ઉદય થતાં સુધી ત્યાં બેઠેલા ધૂર્તોને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગઈ. કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે, 'આ જળની અંદર ટાઢને ન ગણકારનારી આ ગામડાંની સ્ત્રી ધોળાં કમળોને લઈ જાય છે અને તમે પણ તેની પછ-વાડે જવાને ઇચ્છો છો; માટે હું તમારી પ્રિયા નથી, તેથી હવે હું પણ ચાલતી થાઉં છું.' આમ હે નરશ્રેષ્ઠ! માર્ગમાં કોપ પામેલી પોતાની પ્રિયાને આ પથિક (વટેમાર્ગુ) તીર ઉપર આવેલા અને કુસુમલતાઓની ગુફાવાળા ક્રીડાવનમાં મનાવવા યત્ન કરી રહ્યો છે, તે જુઓ. હે રાજન્! જુઓ, આ વારાંગના હાવભાવોના વિલાસો કરીને, કંઈક કોપ બતાવીને અને વળી કંઈક હસીને આ વૃત્તાંત કહી રહી છે. બગલાઓ, જળકાગ-ડાઓ અને ભિલ્લ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ જો કે એક જ ઠેકાણે રહે છે, તોપણ મૂર્ખો અને વિદ્વાનોની પેઠે તેમને બુદ્ધિનો પરસ્પર મેળ થતો નથી. ખંજનપક્ષીની ચાંચમાં રહેલો કીડો કિટકિટ અવાજ કરે છે અને જાણે પૂર્વકાળમાં સંચય કરેલા પાપથી ઉપરના ભાગમાં ફરકયા કરતી ધજા હોય એવો દેખાય છે. તળાવના કાંઠા ઉપર આવેલા ઝાડની અંદર રહેલો ચપળ બગલો જ્યાં પોતાનો અવાજ કરે છે, ત્યાં સ્નેહને લીધે જેમ સ્ત્રી પતિના વક્ષ:સ્થળને પકડી લે છે, તેમ માછલી કાંઈક જળવાળા તળાવના ખાબોચિયામાં ભયને લીધે પોતાના સંપૂર્ણ બળપૂર્વક કૂદી પડે છે અને મરી જઈને પણ નિપુણતાથી પોતાના દેહની રક્ષા કરે છે; કેમ કે આ સંસારમાં કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે હૃદયનો ભંગ થઈ જઈ મરી ગયા વિના બીજું કશું સુખ આપતું નથી. બગલા, અજગર અને જળકાગડા આદિ પ્રાણીના ઉદરમાં પેઠેલાં અને ચાવ્યા વિના જ તેમણે ગળેલાં મત્સ્ય આદિ જીવોનાં ચિત્તની સ્થિતિ સુષુપ્તિના જેવી એક મૂર્ચ્છારૂપ જ છે, એમ હું માનું છું. પોતાની પાસે ઊભેલા જળકાગડાઓ, બગલાઓ, ગીધો, મીંદડાઓ અને સર્પોને જોઈને જળચર જીવોને જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેની આગળ વજ્રપાતનો ભય પણ તૃણના જેવો અતિ તુચ્છ છે, એમ પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિવાળા કોઈ વિદ્વાને અગાઉ મને કહ્યું છે. નેત્રની શોભાના બળથી ભમરાઓ પોતાની પાસે આવે છે, ત્યાં નવાં કમળોને અને કેતકીનાં પુષ્પોને વીખેરી નાખનારા તથા આ તળાવના કાંઠા ઉપર આવેલાં વૃક્ષનાં પુષ્પો વડે સુશોભિત એવા નીચેના પ્રદેશોમાં બેઠેલા આ મુગ્ધ મૃગો આપણી પાસે જ ઊભેલા છે; આપ રાણી આદિ પ્રિયાવર્ગને દેખાડો. મયૂર મહાશયપણાને લીધે ઇન્દ્રની પાસે જળની યાચના કરે છે અને ઇન્દ્ર પોતે મહાત્મા હોવાથી તેની યાચના ઉપરથી આખી પૃથ્વીને જળ વડે પૂરી દે છે. આ મયૂરો વાછરડાની પેઠે મેઘોને

અનુસરે છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે, મલિન-(મેલા)નો પુત્ર મલિન જ હોય છે. મૃગોને જોઈને કોઈ પથિક પોતાની પ્રિયાનાં નેત્રોનો વિચાર કરવા મંડી પડયો અને પોતાની પાસે રહેલા પદાર્થોના સંબંધમાં યંત્રની પૂતળીના જેવો જડ થઈ ગયો. મયૂર પૃથ્વીના જળનું પાન કરતો નથી અને સર્પને બળાત્કારથી પકડી ખાઈ જાય છે. આમાં સર્પની કાંઈ દુષ્ટતા કારણરૂપ છે કે મયૂરને કાંઈ દુષ્ટતા કારણરૂપ છે, તે હું જાણી શકતો નથી. સજ્જનનાં ચિત્તના જેવા નિર્મળ મોટા તળાવને છોડીને આ મયૂર આકાશમાંથી પડનારા મેઘના જળનું પાન કરે છે, તે તળાવમાં પોતાનું માથું નીચું નમાવવું પડે તેના ભયથી છે, એમ હું માનું છું. ચળકતા પિચ્છભારરૂપી મેઘને ધારણ કરી રહેલા આ મયૂરો જાણે વર્ષાઋતુનાં મૂર્તિમાન બાળકો જ હોય તેવા શોભે છે. જુઓ, તેઓ પોતાનાં પીછાંમાં રહેલાં કાંતિમાન ચાંદરડાંને કંપાવે છે. આ શ્રેષ્ઠ વનની અંદર વનના પવન વડે ફેલાઈ જનાર અને ચપળ મોરપિચ્છનાં ચાંદરડાંરૂપી સુંદર તરંગવાળા મયૂરોને આ સમુદ્ર જ જાણે મોતીઓનું દાન આપી નચાવી રહ્યો છે. હે ચકિત ચાતક! હવે તું વનભૂમિમાં ઊગેલા લીલા તૃણનું ભક્ષણ કર, જળનું પાન કર અને કેળોના વનમાં જઈ વિશ્રાંતિ કર; કારણ કે આ ગ્રીષ્મઋતુમાં અગ્નિથી સુકાઈ ગયેલાં વૃક્ષોમાં રહેવાથી તને સુખ મળશે નહિ. હે મયૂર! આ કંઈ સમુદ્રના જળથી ભરપૂર થયેલો મેઘ આકાશમાં ચઢેલો નથી, આ તો પર્વત ઉપર દાવાનળથી બળી ગયેલા વનની અંદર વૃક્ષોનાં કોતરોના અગ્રભાગમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. જે મેઘે શરદઋતુમાં પણ જળ વડે મયૂરની તૃપ્તિ કરી, તે મેઘ વર્ષાઋતુમાં પણ તળાવને જળ વડે ન પૂરી દે, તો એ વાત બાળક એટલે ક્ષુદ્રલોકને જ યોગ્ય છે. ઉદારતાના સમયમાં પણ મેઘ આ કૃપણતા કરે, તો તે જોઈને પામર લોક તેની હાંસી કરે અને એથી સજ્જન માણસોનાં ચિત્તમાં દુ:ખ થાય, એમ વિચારી મયૂર પોતાનો સર્વ સમય કશું બોલ્યા વિના તૃષા વડે જ ગાળવા લાગ્યો. મયૂર તૃષા વડે પીડાતો હોય તોપણ વરસાદના સ્ફટિક જેવા નિર્મળ જળનું પાન કર્યા પછી તે માર્ગમાંનાં બીજાં ડહોળાં જળ પીતો નથી. મેઘને સંભારી સંભારીને તે પોતાના મનમાં હરખાય છે, પણ મરી જતો નથી; કેમ કે ગુણવાનની ઉપર આશા બાંધી બેસનારાઓનો શ્રમ આગળ જતાં પણ પરિણામે સુખકારક નીવડે છે. જેમ મૂર્ખ પુરુષો કેવળ વાતોથી જ પોતાનું જીવિત વ્યતીત કરે છે. તેમ આ વર્ષાકાળમાં પથિકો પણ પ્રિયાની કથાઓ વડે જ માર્ગની દુર્દશાને વ્યતીત કરે છે. હે મહારાજ! જુઓ, અહીં આ તરુણ સ્ત્રીઓ તળાવમાંથી કમળ, ઉત્પલ, કુમુદ, બિસ તથા મૃણાલ આદિ કમળોના તેમ જ કમળોનાં પાંદડાંમાં ભરી લીધેલા જળના ભારને લઈ વહી જાય છે. અરે! તમે આ ભારને શા માટે વહો છો? એમ કોઈકે પૂછયું એટલે જુઓ, એ તરુણ સ્ત્રીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે પથિક! પતિના વિયોગદુ:ખના તાપમાં તપી રહેલી એક પથિકાંગનાની અમે બાળસખીઓ છીએ.' આમ પોતાના પતિમાં રાગ વડે રંગાયેલા ચિત્તવાળી, સ્તનના ભાર વડે ભરેલી અને વિલાસ વડે સુશોભિત અંગને ધારણ કરી રહેલી એ તરુણ સ્ત્રીઓને જોઈને પથિકોને પોતાને દૂર રહેલી પોતાની પ્રિયાઓ સાંભરી આવી. તેમાંથી કોઈ પથિક પોતાની પ્રિયાનું સ્મરણ કરી કહેવા લાગ્યો કે, 'સંપૂર્ણપણે જળ વડે ભરેલા મેઘોરૂપી અંધકારથી શ્યામ આકાશને જોઈને અને સારી રીતે વિકસિત થઈ રહેલાં તેમનાં વાદળાં અને અંધકારની પેઠે શ્યામ એવાં શૂન્ય અને ગહન વનને જોઈને, સાચે જ મારી પ્રિયા પ્રલાપ કરે છે, એવી કલ્પનાથી તે પૃથ્વી પર મૂર્છા વડે પડી જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં લથડી પડે છે. ભમરાઓની પંક્તિઓ વડે અને બીજાં કમળો વડે વીંટાઈ રહેલાં કમળપાત્રમાંથી સ્રવ્યા કરતાં મકરંદરૂપી

મદ્યનું પાન કરીને મત્ત થઈ રહેલો અને કાંઠા ઉપર આવેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંના નૃત્ય વડે ઉત્પન્ન થતા કોમળ, ગંભીર તથા મનોહર શબ્દના સમૂહ વડે પોતાના ગુણોને સૂચવી આપતો આ વાયુ વાઈ રહ્યો છે. હાય! વિરહી જનને કામોદ્દીપક હોવાથી તે ખરેખર ખેદકારક છે. ૧—૩૨

भृंगावलीकुवलयावलिताब्जपात्रसंप्रेर्यमाण-नलिनीमधुपानमत्तः। हा वाति तीरतरुपल्लव-लास्यलब्धसंमुग्धशब्दगणगीतगुणो नभस्वान्॥३२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના 'હરિણમયૂર બકમુગ્ધાદિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો*

પથિકના સ્મશાનગમન સુધીનું વર્ણન

सहचरा ऊचुः

कथयत्येष पथिकः पश्य मंदरगुल्मके। प्रियायाश्चिरलब्धाया वृत्तां विरहपंकथाम्॥१॥

સહચરો બોલ્યા: હે મહારાજ! જુઓ, આ પથિક મંદરાચળની નિકુંજને વિષે ઘણા લાંબા કાળે મળેલી પોતાની પ્રિયા આગળ પોતાને વીતેલી વિરહવીતક કહે છે. તે પથિક કહે છે કે, 'તારો વિયોગ થયા પછી મને એક દિવસ આ જે આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત વીત્યું હતું, તે તું સાંભળ. હું તારી પાસે દૂત મોકલવા વિચારવા લાગ્યો અને મારા મનમાં કહેવા લાગ્યો. આ મહાપ્રલય કાળના જેવા વિયોગના સમયમાં હું અહીં રહ્યો છું. મારા વૃત્તાંતને સંદેશારૂપે લઈ જઈ કોણ મારી સ્ત્રીએ કરેલા સત્કારનું પાત્ર થવાને મારે ઘેર જાય? અરે! પારકાના દુ:ખની શાંતિ કરવા માટે પ્રીતિપૂર્વક અને સરળતાથી નિરંતર યત્ન કરે એવો કોઈ પુરુષ આ જગતમાં છે જ નહિ. અહો મને સાંભર્યું! શિખરને વિષે રહેલો આ મેઘ પરદુ:ખની શાંતિ કરવાના ગુણથી સંયુક્ત છે. કામદેવના ઘોડાની પેઠે તરત જ મારે ઘેર જઈ શકે તેમ છે, પરોપકાર કરવામાં બહુ રસિક છે અને વીજળીરૂપી સ્ત્રી સાથે અહીં ઊભો છે. હે ભાઈ મેઘ! તું ગુણવાન છે. તો તને યોગ્ય એવા અને પોતાના કંઠમાં ગુણ (પ્રત્યંચા)ને ધારણ કરી રહેલા ઈન્દ્રધનુષ્યને ગ્રહણ કરીને તું મારી પ્રિયા પાસે જજે અને ઝરતા જળબિંદુઓવાળા તારા શીતળ પવનો વડે તેને પ્રથમ આશ્વાસન આપજે. પછી હે સુંદર આકાશગામી! તું મારો સંદેશો પહોંચાડવા માટે મંદમંદ ગર્જના કરજે. માત્ર એક બે ઘડી તું દયા કરજે! કેમ કે આંસુથી ભરપૂર આંખોવાળી મારી એ બાલપ્રિયા કુમળાં કમળના જેવી કોમલાંગી છે અને તે તારી ગાઢ ગર્જનાને જીરવી શકે એમ નથી. હે મેઘ! મારા હૃદયાકાશમાં ચિત્તરૂપી શલાકા વડે મારી પ્રિયાને આલેખીને તેને આલિંગન કર્યું હતું; છતાં તે મારી સુશીલ પ્રિયા હમણાં અહીંથી કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ, તે હું જાણી શકતો નથી. હે કોમલાંગી પ્રિયા! મેઘને મેં આ પ્રમાણે કહ્યું અને તારા વિયોગની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ પરવશ થઈ ગઈ. મારા મનની કલ્પના પણ અંદર લીન જ થઈ ગઈ. મારી સ્મૃતિ પણ તારી સાથે જ કોણ જાણે ક્યાંય જતી રહી! એ સ્મૃતિનો લોપ થઈ જવાને લીધે મારું શરીર! પરવશ બની ગયું, મારાં અંગો લાકડું અને ભીંતના જેવાં જડ થઈ ગયાં; કેમ કે વિરહના ક્લેશથી થનારા પરાભવને કોણ સહન કરી શકે? મને પછી તેવી સ્થિતિમાં જોઈને પથિકોનો સમૂહ ભેગો થઈ ગયો અને મોટા આરંભ વડે હાહાકાર શબ્દ કરતી પથિકાંગનાઓએ આવી જબ્બર છાતી કૂટવા માંડી. ત્યાં 'અરે અરે! હાય હાય! ખરેખર કષ્ટ છે કે, આ પથિક મરી ગયો' એવો કોલાહલનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થઈ ગયો અને તેમાં કેટલાંકના તો દુ:ખને લીધે ઘાંટા બેસી ગયા તથા પોતાના આર્તપ્રલાપો કરીને તેઓ મેઘનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. પછી તે પથિક લોકોએ 'આ મરી ગયો છે,' એવો નિશ્ચય કરીને અને

* **આ એકસોઓગણીસમા સર્ગમાં કોઈ પથિક પોતાની પ્રિયાને મળતાં, તેની પાસે તેના વિયોગની થયેલી પોતાની પ્રથમની દશાથી માંડીને ઠેઠ સ્મશાનગમન પર્યંતની દશાને વર્ણવશે.**

આંખોમાં આંસુ લાવીને શબને યોગ્ય એવી ગંધ-પુષ્પાદિ પૂજાદિની રચના કરી. તેમણે લાકડાં એકઠાં કર્યાં. પછી તેઓ મને બાળવા માટે અતિભયાનક સ્મશાનભૂમિમાં લઈ ગયા, તે સ્મશાન બળ્યા કરતી ચિતાઓના થયા કરતા અનેક તડતડાટના સ્ફુટ આવાજથી મહા ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે એવું હતું. હે કમળમુખી! પછી ત્યાં આંસુ વડે પૂર્ણ એવી આંખો તથા પાંપણોવાળા કેટલાએક પથિકોએ મને ચિતારૂપી શયનમાં સુવાડયો. હવે બંધાઈ ગયેલાં લોકોનાં ટોળાંની પેઠે ચારે બાજુ પોતાની રેખાને પ્રસારી રહેલા, ધુમાડાના ઉદ્-ગારથી જટિલ થઈ રહેલા અને મદોન્મત્ત મૃત્યુના મસ્તક ઉપર રહેનારા ઉત્તમ ચૂડામણિની જેમ પ્રકાશી રહેલું અગ્નિરૂપી સુવર્ણ એક અંશમાત્ર દેખાવા લાગ્યું. તે સમયે કમળના જેવી કોમળ, કાળી, લંબાઈથી અને સંકોચથી વક્રતાવાળી અને ગરમ મિજાજની નાની નાગણી જેમ કોઈ નોળિયાએ ભયભીત કરવાથી પૃથ્વીના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ કમળલતાના જેવી કોમળ, કાળી, ઉષ્ણતાવાળી અને લંબાઈથી તથા સંકોચથી વક્રગતિવાળી ધૂમ્રલેખા મારા નાસિકાના છિદ્રમાં તથા ગળાના રંધ્રમાં સત્વર પ્રવેશ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. જેમ વજ્રના જેવા દૃઢ શરીરવાળા બ્રહ્મા સર્વ ઉપર દૃઢતાથી પડનાર મૃત્યુના ભાલાઓના સમૂહથી પીડિત થતા નથી, તેમ મારા સંકલ્પરૂપી અમૃતપાનના બખ્તર વડે રક્ષાયેલો હું એ ધુમાડાના ગોટાથી પીડિત થયો નહિ. ત્યારે તું મારા હૃદયરૂપી ઘરમાં મારી પાસે જ બેઠી હતી તથા કામદેવની એક નદી-રૂપ હતી. તારામાં જ હું ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા મગ્ન થઈ ગયો હતો. ત્યારે અગ્નિ વડે બળવાથી મારાં મર્મસ્થળો જોકે કપાઈ ગયા જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં, તોપણ હું તેની વેદના સુદ્ધાંને સ્ફુટ રીતે જાણી શકયો ન હતો. હે કોમલાંગી! એ સમયે મૂર્છિત અવસ્થામાં મેં હૃદયને વિશે તારી સાથે એવું તો લીલાભરપૂર ઉત્તમ સુખ અનુ-ભવ્યું હતું કે આપણે જાણે અમૃતના પ્રવાહમાં મગ્ન જ થઈ રહ્યાં હોઈએ એમ લાગતું હતું અને આ ત્રૈલોકયના આધિપત્યનું સુખ પણ તેની આગળ મને મર્મપ્રહાર જેવું અત્યંત તુચ્છ જ જણાતું હતું. તારી તે લીલા, તારા તે વિલાસો, તારું તે સસ્મિત વચન, તારા તે સુંદર કટાક્ષો, મણિસુશોભિત તારો તે એકાવલી હાર, સંભોગના સમયમાં આનંદભેર કરેલી તારી તે આલિંગન-ક્રિયા, સમયોચિત એવી નખક્ષત આદિની તારી તે ચેષ્ટાઓ, મધુર શબ્દવાળું તે હસવું અને ચપળપણાથી તેં ઉપજાવેલો તે ચિત્તક્ષોભ એ બધું જ્યારે મારા સ્મરણમાં આવે છે, ત્યારે તે તમામ મને અમૃતરસના જેવો આનંદ આપે છે. આમ હે બાલા! તારા સમાગમમાં આવી હું સંભોગ વડે થનારા સુખરૂપી રસાયનથી અતિ તૃપ્ત થઈ ગયો અને શ્રમથી રહિત થયો. એટલે શરદઋતુના શીતળ તથા નિર્મળ કાંતિવાળા ચંદ્ર-બિંબના જેવી કોમળ શય્યામાં હું સૂઈ ગયો. એ સમયે ચંદનના ગારા જેવા શીતળ અને લાંબા ચંદ્રખંડમાંથી અસંભવિત વજ્ર સશબ્દ ઉત્પન્ન થાય તેમ મારી શય્યામાંથી ચિતામાં પ્રજ્વલિત થઈ રહેલો અગ્નિ સશબ્દ ઉત્પન્ન થયો. વડવાનલ જેમ ક્ષીરસાગરમાં વ્યાપી વળે છે, તેવી રીતે તે અગ્નિ મારાં સકળ અંગોમાં વ્યાપી વળ્યો હતો, એમ મારા જોવામાં આવ્યું હતું.' હે મહા-રાજ! ઉપર પ્રમાણે પોતાનો પતિ કહેતો હતો, તેટલામાં તો એ મુગ્ધ સ્ત્રી પોતાની મુગ્ધતાને લીધે ખરેખર પોતાના પતિનું મરણ થયેલું માનીને 'હાય હું મરી ગઈ!' એમ બોલી મૂર્છિત થઈ ગઈ. આ પથિક પોતાની એ પ્રિયાને જળથી તથા કમલિનીનાં પાંદડાંના વીંઝણાથી આશ્વાસના કરે છે, તેની મૂર્છાને શાંત કરે છે અને તેને ગળે વળગાડી આ મંદરાચળની નિકુંજમાં રહે છે. જુઓ, એ મુગ્ધ એને ફરીથી પૂછે છે, એટલે તે પથિક પોતાની પાસે રહેલી એ પ્રિયાની હડપચી પકડીને તેને બાકી રહેલી વાત કહે છે. પથિક કહે છે કે, 'હું મનમાં કાંઈક ખેદ લાવી અહો આ અગ્નિ છે એમ ઝટપટ કહેવા લાગ્યો,

અનેક પ્રકારના સુગંધોથી પુષ્ટ થયેલાં પરસેવાનાં બિંદુઓને પી જનારા અને સ્ત્રીઓના વીંખાઈ ગયેલા કેશોને શોભા આપનારા વાયુઓ હમણાં વાય છે. સિંહોની પેઠે કુલાચલપર્વતની ગુફાઓરૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરીને ભમ્યા કરતા આ ખારા સમુદ્રના પવનો દૈત્યોના જેવા વેગે અહીં ગતિ કર્યા કરે છે. તમાલવૃક્ષમાં અને તાલવૃક્ષમાં ચપળ બાળકની પેઠે લીલા વડે હીંચકા ખાવાથી લાડકવાયા થઈ રહેલા, જળના તરંગોમાંથી ઊંચે ઠેકી કોમળ નવાં પલ્લવો સુધી પહોંચી વળેલા અને કંપિત થઈ રહેલી નવીન લતાઓનાં ખરી પડતાં પુષ્પોની રજથી ધૂસરા થઈ ગયેલા આ વાયુઓ બગીચાઓની અંદર રાજાઓની પેઠે મંદ મંદ ગતિ કરી રહ્યા છે. પોલા વાંસોમાં વિશ્રાંત થઈ રહેલો આ વનવાયુ મધુર ગાયન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો છે, તે જાણે હસ્તિનાપુરથી ગાનચતુર નારીઓએ તેને ગાયનકળા શીખવી હોય તેવો જણાય છે. કર્ણિકાર વૃક્ષે જ્યારે પવનનો તિરસ્કાર કરવા માંડયો, ત્યારે ભમરાઓ પણ પછી તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાગ્યા. આ તાલવૃક્ષ વિશેષ કરી સ્તંભરૂપ છે, તેથી તે કોઈ અર્થીને કશું ફળ આપતો નથી, તેમ પલ્લવ પણ આપતો નથી. આમ તેનો આકાર ઊંચો છે, છતાં તે કોઈને કશો ઉપયોગી ન હોવાથી તેની ઉન્નતિ નહિ જેવી છે. ગુણરહિત મૂર્ખ માણસોનો ઉપરનો આડંબર જ શોભા ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. હે રાજન્! આ કેસૂડાનું ઝાડ ઉપરના રંગ વડે જ રાજાની પેઠે વિરાજી રહ્યું છે. હે મહારાજ! આવો અને જુઓ, આ કર્ણિકાર વૃક્ષ કેવળ વિકારનું જ પાત્ર છે; કેમ કે એ સુગંધહીન છે તેથી નિર્ગુણ મનુષ્યની પેઠે તેનાથી કોઈનું કશું પણ કાર્ય સરતું નથી. ચપળ મંજરીઓની જાળરૂપી વીજળીઓની સાથે રહેલું આ કાળું તમાલવૃક્ષ ચાતકને ખાલી મેઘની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે. પત્રો વડે સુશોભિત, એકબીજામાં અનુસ્યૂત હોવાથી દુર્ભેદ્ય, ઉત્તમ છાયા વડે પર્વતોને વીંટી વળેલા અને ધનુષ્યરૂપ થતાં મોટી પ્રત્યંચાઓને યોગ્ય આ ઊંચા વંશો (વાંસો) ઉત્તમ વંશોની પેઠે અત્યંત દીપી નીકળે છે. સુવર્ણમય શિખરના જેવા દેદીપ્યમાન આસન પર બેઠેલા ઉદ્ધવજીને પોતાના પડખામાં ધારણ કરી રહેલા ને ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યવાળા સર્વના આદિ હરિ ભગવાન એમ ચપળ પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેમ સુવર્ણમય શિખરરૂપી આસન ઉપર બેઠેલા પવનરૂપી વ્યાધિને પોતાની પાસે ધારણ કરી રહેલો અને ઉપરના ભાગમાં આકાશની અંદર થયેલો આ ઉત્તમ મેઘ વીજળીઓ વડે ક્ષોભવાળા પીળા આકારને ધારણ કરી રહ્યો છે. પ્રવેશ કરતી વખતે અને નીકળતી વખતે વ્યગ્ર થઈ રહેલા ગતિમાન પક્ષીઓના જેવા ચપળ ભમરાઓ વડે રમણીય આ ખાખરો રુધિરના પ્રવાહ વડે રાતા થઈ રહેલા કોઈ વીર યોદ્ધાઓના જેવો લાલ દેખાય છે. મંદારવૃક્ષોની મંજરીઓના સમૂહો વડે પીળાં દેખાતાં વાદળાંના નિવાસરૂપ આ મહેન્દ્રાચળ પર્વતનાં શિખર ઉપર ગંધર્વરૂપી કામી પુરુષો મત્ત બની જઈ સૂઈ રહેલા છે. હે મહારાજ! કલ્પવૃક્ષના વનની છાયામાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલા અને વિશેષે કરી વીણા આદિ વાદ્યો વડે યુક્ત એવા આ સિદ્ધ તથા વિદ્યાધર આદિ પથિકો ગાન કરે છે, તે આપ જુઓ. આ કલ્પવૃક્ષના વનમાં પલ્લવે પલ્લવે વિશ્રાંતિ લઈ રહેલી સુરસુંદરીઓ ગાય છે અને હસે છે તે આપ જુઓ. કોમળ મંદિરોવાળા મંદરાચળને વિશે મંદપાળ નામના ઉદાર મુનિનું આ મંદિર છે. તેની ભાર્યા ગીધ જાતિની પક્ષિણી છે. સર્વ ઋતુઓમાં પુષ્પો વડે અને વૃક્ષો વડે સુશોભિત રહેનારી મુનિઓની આ આશ્રમશ્રેણિને જુઓ. તેને વિષે અન્યોન્ય વેરવાળા સિંહ અને હાથી તથા નોળિયા અને સર્પ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ પોતાનાં સહજ વેરને છોડી દઈ ક્રીડા કરે છે. પરવાળાનાં વૃક્ષો સાથે મિશ્ર થઈ ગયેલી અને સમુદ્રના કાંઠા ઉપર આવેલી લતાઓના પલ્લવોમાં પડેલાં આ જળબિંદુઓ પોતાની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા સૂર્યનારાયણને લીધે અત્યંત

ચમક્યા કરે છે. જેમ વિલાસિનીઓ પોતાના વિલાસી પતિના વક્ષઃસ્થળમાં ક્રીડા કરે છે, તેમ સમુદ્રના તરંગો પણ પોતાની ચકરીઓના વ્યાપારથી રત્નોની અને માણેકની ખાણોમાં ક્રીડા કરે છે. નાગલોકની સ્ત્રીઓના જવાઆવવાથી ઉત્પન્ન થયેલો આભૂષણોનો દિવ્ય ઝણઝણાટ આકાશમાંથી નીચે સંભળાય છે, તે આપ સાંભળો. આ પર્વત ઐરાવત હાથીની સ્થાનભૂમિરૂપ છે અને તેની આ ગુફા તે હાથીના ગંડસ્થળથી ભ્રષ્ટ થયેલી મદોન્મત્ત ભમરીઓના શબ્દો વડે જાણે ગાયન કરતી હોય તેવી દેખાય છે. કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન હ્રાસ પામનાર દુર્બળ ગાત્રવાળા સમુદ્રની આ કૃષ્ણપક્ષના અંતને સૂચવનારી રેખારૂપ પંક્તિઓ તેના નિવાસરૂપ તટમાં જોવામાં આવે છે. સુગંધરૂપી સુગંધી શ્વાસવાયુને ધારણ કરનારી, સુંદર છાયા વડે શીતળ અંગવાળી, એકાંતમાં પોતાના આકારને બતાવનારી, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો વડે ભરેલી, વનની રચનારૂપી સુંદર વસ્ત્ર વડે સુશોભિત 'ઝરણાંરૂપી નિર્મળ હાસ્યવાળી અને પુષ્પોરૂપી બિછાનાને પાથરી રહેલી આ વનરૂપી વિલાસિની ધન્ય છે. ઉદાર બુદ્ધિવાળા દેવો ઉપશાંત શબ્દવાળી શુદ્ધ વનભૂમિમાં જેવા રમે છે, તેવા નંદનવનમાં પણ રમતા નથી. આ એકાંતની રમ્ય વનભૂમિઓ સારી પેઠે વૈરાગ્યવાળા મુનિના ચિત્તને તેમ જ સંસાર તરફ આસક્તિ રાખનાર વિષયી પુરુષના ચિત્તને, એમ બેઉને સમાન રીતે જ રમાડે છે. ચરણ જેમ નૂપુર વડે શોભે છે અને અવાજ કરે છે, તેમ જળ વડે ધોવાયેલા શિખરવાળા અને સમુદ્રના તટ ઉપર આવેલા પર્વતોના પ્રત્યંત—પર્વતો (તળેટીઓ) રત્નોના સમૂહ વડે શોભે છે અને અવાજ કરે છે. પુન્નાગનાં વૃક્ષો ઉપર વિશ્રાંત થઈ રહેલાં અને સુંદર સુવર્ણના જેવાં કાંતિમાન ગરુડ પક્ષીઓ આકાશમાં રહેલા દેવતાઓના સમૂહ જેવાં શોભે છે. ભમરાઓ તથા મેઘોરૂપી ધુમાડાવાળાં અને વિકસિત થઈ રહેલાં ચંપકવૃક્ષોનાં વનો વડે સુશોભિત પર્વતો પવન વડે કંપે છે. જુઓ, તેઓ જાણે બળતા હોય તેમ દેખાય છે. કણેરના ઝાડની ઉપરની શાખાને હીંચકાવતા કોકિલને જોઈને તેની પ્રિયા કોકિલા ચપળતાથી તેને આલિંગન કરે છે અને મધુર ગાયન કરવા લાગે છે, હે મહારાજ! આ ખારા સમુદ્રની તટભૂમિઓ કોલાહલ સાથે હાલમાં ભેટ રાખી ઊભેલા રાજાઓ વડે ભરેલી છે, તે આપ જુઓ. હે મહારાજ! ઠેઠ પૂર્વસમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરસમુદ્ર સુધી આ જંબુદ્વીપની અંદર જે રાજાઓ યુદ્ધમાં બચી ગયા હોય, તે સર્વના મસ્તક પર ચરણ મૂકીને આપ તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરો. તે તે દેશની ભૂમિની રક્ષા માટે પ્રત્યેક દિશામાં નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમાધાનપૂર્વક આપ શાંત બુદ્ધિથી વ્યવસ્થા કરવા આજ્ઞા આપો, અસ્ત્ર આપો અને મદદ માટે આપનું સર્વ સૈન્ય પણ આપો. ૧—૩૫

आपूर्वादापरस्माल्लवणजलनिधेरुत्तराद्दक्षिणाद्वा देवोदग्राजिशिष्टा इह नरपतयः पादपीठी क्रियन्ताम् । दीयन्तां मंडलानां दिशि दिशि च यथाशास्त्रमस्त्राण्यवन्या रक्षायै क्षान्तिपूर्वं चिरमतुलबलं शान्तया शासनानि ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગંતરવૃત્તિવાર્ત્તાદિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો*

દેશોની મર્યાદાનું સ્થાપન

वसिष्ठ उवाच

अथ तेष्वर्णवतटेष्वंते भूमौ विपश्चितः ।
उपविश्यंतदखिलं चक्र राजप्रयोजनम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી તે વિપશ્ચિત રાજાઓ સમુદ્રના તટોની ભૂમિ ઉપર બેઠા અને મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે રાજ્ય સંબંધી સર્વ પ્રયોજન (દેશની મર્યાદા બાંધવી વગેરે) કરવા લાગ્યા.

---

* આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત રાજાઓ દેશોની મર્યાદા બાંધી અગ્નિ પાસે જશે અને અગ્નિના વરદાનથી તેઓ દિશાઓના અંતો જોવા નીકળશે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

પછી તેમણે ત્યાં જ પોતાની નિવાસભૂમિ કલ્પી લઈ સ્થિતિ કરી અને ક્રમ પ્રમાણે નિર્બાધપણે દેશની મર્યાદા પણ બાંધી. પછી શ્રીમાન સૂર્યનારાયણ જાણે વિપશ્ચિત રાજાના પ્રતાપનું વર્ણન કરવા માટે લોકાંતરમાં જતા હોય, તેમ સમુદ્રની અંદર પ્રવેશ કરી બીજા લોકાંતરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં મેઘલેખાના જેવી શ્યામ રાત્રિ વિસ્તરવા લાગી, એટલે દિવસમાં પોતપોતાનું યોગ્ય કાર્ય કરી રહેલા વિપશ્ચિત રાજાઓ પણ પોતાની શય્યામાં સૂતા. નદીના પ્રવાહોની પેઠે ઠેઠ સમુદ્ર સુધી ઘણે દૂર આવી ચડેલા એ વિપશ્ચિત રાજાઓ વિસ્મય વડે આકુળ ચિત્તાવાળા થઈ ગયા અને પોતાના ચિત્તમાં આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા: 'અહો! દેવતાઓના પણ દેવરૂપ અગ્નિના પ્રતાપથી આપણે આપણાં દિવ્ય વાહનો વડે પ્રયાસ વગર જ ઘણા છેટે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ વિસ્તારવાળી દૃશ્યની શોભા ક્યાં સુધી પથરાઈ રહી હશે? આ જંબુદ્વીપ પછી લવણસમુદ્ર આવેલો છે, ત્યાર પછી વળી પ્લક્ષદ્વીપ આવેલો છે અને ત્યાર પછી પાછો મોટો ખારા સમુદ્રથી બમણા વિસ્તારવાળો ઇક્ષુરસ સમુદ્ર રહેલો છે. એ સમુદ્ર પછી પણ દ્વીપ આવેલો છે અને તેના પછી પાછો સમુદ્ર છે. એવી રીતે સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપને અંતે શું હશે? અને ત્યાર પછી પણ શું હશે? આ દૃશ્યરૂપી માયા કેવડી અને કેવી હશે? આ સર્વ વાતનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે અગ્નિદેવની પ્રાર્થના કરીએ અને તેમના વરદાનના પ્રભાવથી આપણે સર્વ દિશાઓને ઠેઠ તેના છેડા સુધી ચિત્તમાં કશો ખેદ લાવ્યા વિના જોઈએ.' ઉપર પ્રમાણે ચિત્તમાં વિચાર કરીને તે વિપશ્ચિત રાજાઓએ પોતપોતાના સ્થાનમાં રહી એક જ સમયે ભગવાન અગ્નિનારાયણને બોલાવ્યા. એટલે તેમને ભગવાન અગ્નિનાં સાકારરૂપે દર્શન થયાં. અગ્નિએ તેમને કહ્યું: 'હે પુત્રો! તમે વર માગો.'

વિપશ્ચિત રાજાઓ બોલ્યા: હે દેવશ્રેષ્ઠ! આ દેહથી, આ દેહની ગતિ જ્યાં ન પહોંચી શકે ત્યાં મંત્રદેહથી (મંત્રથી શુદ્ધ થયેલા દેહથી) અને તે પણ જ્યાં ન પહોંચી શકે ત્યાં મનથી અમે અમારા આ પંચભૂતાત્મક દૃશ્યને જોઈએ, તેમ જ પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ આદિથી જે સિદ્ધ થઈ શકે છે તે સર્વ અમે જોઈએ, એવું ઉત્તમ વરદાન આપ કૃપા કરી અમને આપો. હે મહારાજ! સિદ્ધ યોગીપુરુષો જ્યાં સુધી જઈ શકે છે, ત્યાં સુધી અમે આ શરીરે જઈ સર્વ જોઈ શકીએ અને જ્યાં એ શરીરની ગતિ અટકે ત્યાં પછી અમે મન વડે જ દૃશ્યને જોઈ શકીએ. વળી અમે જ્યાં સુધી સિદ્ધ યોગીઓની ગતિ પહોંચે ત્યાં સુધી તેને માર્ગે ગતિ કરીએ, અમારું વચમાં મૃત્યુ ન થાય અને જે માર્ગમાં દેહની ગતિ ન થઈ શકે તેમાં અમારું મન જ ગતિવાળું થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: 'ભલે તેમ થાઓ' એમ કહી અગ્નિદેવ સત્વર જાણે વડવાનલરૂપે સમુદ્રમાં જવાને ઉતાવળા થઈ રહ્યા હોય, તેમ તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગયા. એ પ્રમાણે વરદાન આપી અગ્નિ ચાલ્યા ગયા. પછી રાત્રિ આવી અને તે પણ થોડો સમય રહી ચાલી ગઈ. પછી પાછો સૂર્યનો ઉદય થયો અને વિપશ્ચિત રાજાના ચિત્તમાં સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવાની ધીર ઇચ્છા પણ ઉદય પામી. ૧—૧૭

अग्निर्जगामाथ समाजगाम निशा विलम्याथ जगाम चापि। समाजगामापि रविर्जगाम तेषां च धीरार्णवलंघनेहा ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિત નિર્ણય' નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો*

સમુદ્રમાં ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પગથી ચાલ્યા

वसिष्ठ उवाच

ततः प्रभाते प्रथमं पृथिव्याः कृत्वा यथाशास्त्रमलं व्यवस्थाम् । आविष्टदेहा इव ते रसेन निषेध्यमाना इव मंत्रिमुख्यः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી તે વિપશ્ચિત રાજાઓએ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને શાસ્ત્રાનુસાર પૃથ્વીની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી. હવે દિશાઓના અંત જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠાને લીધે તેમના દેહમાં જાણે ગ્રહાદિકનો આવેશ આવી ગયો. મુખ્ય મંત્રીઓએ તેમને જાણે વાર્યા, છતાં આંસુવાળાં મુખો વડે આક્રંદ કરી રહેલા પોતાના સર્વ પરિજન વર્ગને તેમણે પાછો વાળ્યો. તેઓ તો સ્નેહરહિતપણાથી અભિમાન, માત્સર્ય, લોભ, શત્રુઓથી પરાભવ થવાનો મોટો ભય અને સ્ત્રી—પુત્ર—ધન વગેરેની એષણા આદિને પણ છોડીને 'અમે સમુદ્રને પેલે પાર જઈ, દિશાઓના અંત જોઈ, પાછા ક્ષણમાત્રમાં ચાલ્યા આવીશું.' એમ કહેતાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. આમ તેમણે પોતાની મંત્રશકિત વડે (ભૂમિ, જળ આદિ મહાભૂતોનો જય કરી લેવાથી) સિદ્ધપણાને પામેલા પોતાના પગ વડે જ સમુદ્રમાં ચાલવા માંડયું. તે વખતે પ્રત્યેક દિશામાં રહેલા તેમના અનેક ભૃત્યોમાંથી કેટલાએક અત્યંત સ્નેહને લીધે તેમની સાથે જ જ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતા હતા. આમ તે સેવકો યથાશકિત અનુગમન કરતા હતા અને એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પગપાળા જ સમુદ્રના જળમાં ચાલતા હતા. જાણે જમીન ઉપર પગ રાખ્યા હોય, તેમ જળના તરંગોના સમૂહ ઉપર પોતાના પગ રાખીને તે ચારેય વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પોતે એકલા જ સમુદ્રને તરી જવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા અને પોતાની સેનાથી અત્યંત વેગળા પડી ગયા. પગે પંથ કરીને સમુદ્રની અંદર પેઠેલા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જ્યાં સુધી શરદઋતુના આકાશનાં નાનાં વાદળાંની પેઠે અદૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત ન થયા, ત્યાં સુધી કાંઠે રહેલા મનુષ્યોને તે જોવામાં આવ્યા. બાંધેલા મધ્યબંધનને ખેંચી જનારા હાથીની પેઠે સમુદ્રમાં પગપાળા જતા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પોતાના દૃઢનિશ્ચય વડે પોતાનો પંથ કાપવા લાગ્યા. પર્વતના જેવું તરંગોનું ઊછળવું અને શમવું થવાથી જળતરંગોની શોભા ઊંચીનીચી થતી હતી અને તેઓ તેને પણ હરી લેતા હતા. આથી તેઓ સમુદ્રના મંથનસમયના હરિ જેવા દેખાતા હતા. ચંચળ અને જળપાન વડે મત્ત થઈ રહેલાં વાદળાં પોતાનામાં ચંદ્રમંડળ પેસવાથી જેમ શોભી રહે છે, તેમ જળની ઘૂમરીઓ તે રાજાઓના પેસવાથી શોભી રહી હતી. જળની એ ઘૂમરીઓમાં તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓએ સંભ્રમરહિત ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઘાસની પેઠે ભ્રમણ કર્યું. એ રાજાઓ મંત્રવિદ્યાના બળથી તથા પોતાનાં પરાક્રમથી દુર્જય હતા. તેઓ હાથમાં શસ્ત્રને ધારણ કરી રહ્યા હતા. તેમને કોઈ ઠેકાણે અત્યંત મદોન્મત્ત અથવા પ્રમાદી મગરમચ્છો પ્રથમ ગળી જતા હતા અને પછી પચાવી જવાની શકિત ન હોવાથી તેમના દેહને પાછા ઓકી કાઢતા હતા. જળના તરંગોમાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલો પવન એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓના દેહને પલકવારમાં વારંવાર સેંકડો યોજન સુધી તાણી જતો હતો અને પાછો ખેંચી લાવતો હતો. તેઓ જળના તરંગોરૂપી હાથી ઉપર ચડયા હતા, તેથી જાણે પોતાના રાજ્યની અંદર હાથીઓની પીઠ ઉપર બેઠેલા હોય તેવી તેમની શોભા જણાતી હતી. વિસ્તારવાળી તરંગોની ઘટાઓરૂપી શિલાપીઠનું વિદારણ કરવામાં અને તેને નીચે લઈ જવામાં વપરાયેલી ચતુરાઈને લીધે જાણે જળરૂપી વાદળાંમાંથી પવનને લીધે ઉદ્દીપિત થઈ રહેલી વીજળી જ બહાર નીકળતી હોય એમ એ વિપશ્ચિત રાજાનું જળમાંથી

* આ એકસો બાવીસમા સર્ગમાં સમુદ્રના તરંગોમાં પગ વડે ચાલનાર વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું સમુદ્રના આવર્ત અને મગરમચ્છ આદિનું વિદારણ કરી નીકળી જવા વિષે સારી રીતે વર્ણન આવશે.

નીકળવું થતું હતું. તરતા ચપળ હાથીઓના જેવો દેખાવ આપનારા તરંગોના સમૂહમાં અથડાયા છતાં વિપશ્ચિત્ રાજાઓ કાંઠા ઉપર આવેલા શિલામય શિખરની પેઠે પોતાનું ધૈર્ય છોડતા ન હતા. મોટા ઊર્મિઓરૂપી મોતીઓ અને માણેકોના સમૂહોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેવાથી તેઓ એકલા છતાં પણ જાણે અનેક પુરુષો વડે વીંટાયેલા હોય તેવા જણાતા હતા. એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ધોળા ફીણના પિંડો વિષે શરીરને હળવું કરીને બેઠા હતા. તેથી તેઓ ધોળાં કમળ ઉપર બેઠેલા રાજહંસના જેવી શોભા ધારણ કરી રહ્યા હતા. કાંઠા સાથે અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અને વરસાદમાં થતાં વજ્રપાતના શબ્દ જેવી ભયંકર સમુદ્રગર્જનાથી તે ભૂભૃતો (રાજાઓ) ભૂભૃતો (પર્વતો)ની પેઠે ભયભીત થયા નહોતા. ઠેઠ આકાશને અડકનાર જળમય એવા મહાન પર્વતો ઊંચે ઊછળતા હતા અને નીચે પડતા હતા, તેથી ઉપરનીચે જતા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ક્ષણમાત્રમાં પાતાળમાં જઈ પહોંચતા હતા. નિઃશંક રીતે ઊછળ્યા કરતા જળપૂરના પડવારૂપી વસ્ત્ર વડે વીંટાયેલા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જાણે ઉત્પાતની પ્રાપ્તિ થતાં નીચે આવી પડેલાં મેઘરૂપી ચંદરવા વડે વીંટાઈ રહ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા. જાણે માણેક અને મોતીઓનો વરસાદ થયો હોય, તેમ ચોતરફ પથરાઈ રહેલા અનેક માણેકના તથા મોતીઓના સમૂહોથી અને વચમાં જળમય વૃક્ષ તથા લતાના જેવો દેખાવ આપતા તરંગોનાં પુષ્પો જેવાં બિંદુઓથી તેઓ પોતાનાં શરીરને કાંતિમાન કરી રહ્યા હતા. શૂરવીરો ઝૂડો વડે તથા કરચલાં વડે વ્યાપ્ત ચકરીઓમાં ભમ્યા કરતા મગરમચ્છો તથા મગરોના સહચર બની, તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ સમુદ્રની અંદર ચાલ્યા જતા હતા. ૧—૨૦

प्रक्रान्तास्तेऽम्बुराशौ सहचरमकराः शूरनक्रैः कुलीरैर्व्याप्तावर्तविवृत्ताः सलिलतरुलतालोकरैरन्तरालः । कुर्वन्तः कान्तियुक्तं वपुरिव कुसुमभ्रान्तमाणिक्यमुक्तव्यक्ताव्यक्तांशुजालैः प्रतिपदमितरेरभ्ररूपैरदभ्रः ॥ २० ॥

સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૩ મો*

વિપશ્ચિત્ રાજાઓનો જુદી જુદી દિશાઓમાં વિહાર

वसिष्ठ उवाच

इत्येते दृश्यरूपाया अविद्याया विचारणे ।
प्रवृत्ताः पादचारेण समुद्रद्वीपगामिनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પોતાને પગે ચાલી દૃશ્યરૂપ અવિદ્યાનો અંત લાવવા સુધીના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા અને સમુદ્રો તથા દ્વીપોમાં તેઓ ગમન કરવા લાગ્યા. કશો ભેદ કે છેદ પામ્યા વિના તેમણે સમુદ્રમાંથી દ્વીપમાં અને તે દ્વીપમાંથી વળી બીજા સમુદ્રમાં, તેમાંથી વળી બીજા દ્વીપમાં તેમ જ પર્વત તથા વનમાં ગમન કર્યું અને તેઓ તેમનું ત્વરાથી ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. હવે પશ્ચિમ દિશા જોવા નીકળેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને એક માછલો મળી ગયો. તે માછલો વિષ્ણુના (મત્સ્યાવતારના) કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, 'હું અમર છું' એવું અભિમાન ધરાવતો હતો અને વિતસ્તા નદીમાં વહ્યાં જતાં વહાણ આદિના જેવી અતિ શીઘ્ર ગતિવાળો હતો. તે મત્સ્યે એ રાજાને ગળી નહિ શકવાથી તેને ક્ષીરસમુદ્રમાં જઈ ઓકી કાઢ્યો; એટલે તે ક્ષીરસાગરનું ઉલ્લંઘન કરી ઘણે દૂર કોઈ બીજી દિશામાં ચાલ્યો ગયો. દક્ષિણ દિશામાં નીકળેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને ઇક્ષુરસના સમુદ્રમાં આવેલા યક્ષનગરને વિશે વશીકરણવિદ્યામાં કુશળ કોઈ યક્ષિણીએ નજરે પડતાં પોતાની વિદ્યાના બળથી અધીન કરી લીધો અને તેને પોતામાં લંપટ બનાવી દીધો. પૂર્વ દિશા તરફ ગયેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને કોઈ મગરમચ્છ ગળવા આવ્યો, ત્યારે તેણે તેને દબાવી રાખી ગંગાજીમાં લઈ જઈ

* આ એકસોત્રેવીસમા સર્ગમાં દ્વીપોમાં અને સમુદ્રોમાં ગતિ કરનાર ચારેય વિપશ્ચિત્ રાજાઓની પશ્ચિમના વિપશ્ચિત્ રાજાથી માંડી ક્રમથી જુદી જુદી દિશા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

સ. સા.